

T.C
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

HÂRİCÎLER VE VEHHÂBİLERİN VE ORTAYA ÇIKTIKLARI
DÖNEMLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SEYİT BAHCIVAN

HAZIRLAYAN

AHMET PEKKİRİŞÇİ

084244041005

KONYA-2011

T.C

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ahmet Pekirişci

T.C

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü****YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU**

Ahmet Pekkirişci tarafından hazırlanan “Hâricîler ve Vehhâbilerin ve Ortaya Çıktıkları Dönemlerin Ortak Özellikleri” başlıklı bu çalışma 15/07/ 2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı Soyadı	Başkan	İmza
--------------------	--------	------

Doç. Dr. Seyit Bahcıvan

Unvanı, Adı Soyadı	Üye	İmza
--------------------	-----	------

Doç. Dr. Kamil GÜNEŞ

Unvanı, Adı Soyadı	Üye	İmza
--------------------	-----	------

Yrd. Doç. Dr. Doğan KAPLAN

ÖNSÖZ

Peygamber Efendimiz (sav)'in yirmi üç senelik risalet hayatı boyunca Müslümanlar arasında herhangi fikri veya fiili bir ihtilaf var olmamıştı. Peygamber Efendimiz'in vefatından sonra ne Hz. Ebû Bekir zamanında ne Hz. Ömer zamanında ne de Hz. Osman'ın ilk altı senelik hilafeti boyunca önemli fiili bir ihtilaf vuku bulmuştu. Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında birtakım karışıklıklar belirgin bir şekilde kendini göstermişti. Ortada var olan bu fitne Hz. Osman'ı şehit edecek kadar büyüktü. Hz. Ali böyle karışık bir zamanda halife olmuştu. Hz. Ali zamanında Hâricîler diye isimlendirilen fırka ortaya çıkmış ve Hz. Ali hayatı boyunca bu Hâricîlerle mücadele etmiş ve yine bir Hâricî tarafından şehit edilmiştir.

İslam Tarihi'ndeki ilk ciddi ayrılık olan Hâricîlik, Ehl-i Sünnet'ten farklı bir takım görüşleri ile kendilerinden yaklaşık on bir asır sonra ortaya çıkan Vehhâbilige öncülük ettiğini açıklamaya çalışacağız.

Bu çalışmamızda Hâricîler ve Vehhâbilerin görebildiğimiz kadarıyla ortak özelliklerini ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Peygamberimizin vefatından Hz. Ali dönemindeki siyasi olaylara kısa bir şekilde değinip Hâricî ve Vehhâbi isminden bahsetmeye gayret edeceğiz.

Birinci bölümde Hâricîler ve Vehhâbilerin doğuşlarındaki siyasi ve sosyal özelliklerle ilgili bilgileri iki ana başlık altında vermeye çalıştık. Gerek Hâricîlerin gerekse Vehhâbilerin zamanlarındaki devlet otoritelerinin zayıf olduğu dönemlerde ortaya çıktıklarını ve her iki fırkanın aynı coğrafi bölgelerde yaşayan bedevi kabileler arasından çıktığını belirtmeye çalışacağız.

İkinci bölümde ise her iki fırkanın, inanç telakkileri açısından tespit edebileceğimiz ortak özelliklerini başlıklar altında açıklama yoluna gideceğiz.

Bu çalışmamızda fikirlerini bizden esirgemeyerek tavsiyeleri ile bize yol gösteren, her fırsatta çalışmamıza fazlasıyla destek veren saygıdeğer hocam Doç. Dr. Seyit Bahcıvan Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET**HÂRİCÎLER VE VEHHÂBİLERİN VE ORTAYA ÇIKTIKLARI****DÖNEMLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ****Ahmet Pekkirışci****Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam****Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı****Danışman: Doç. Dr. Seyit Bahcivan****Mayıs 2011, XII+154 sayfa**

Hâricîlik ve Vehhâbiliğin özelliklerini kaynaklara dayalı olarak ortaya koymayı amaçlayan tezimiz Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp, ilk dört halife ve tahkim olayına kadarki zamanı kapsamaktadır. Ama Hâricîler ile ilgili verilen örnekler için kısıtlı da olsa Emeviler zamanındaki olaylara temas edilmiştir. Vehhâbiler için ise Hicaz'ın Osmanlı Devleti'ne katılması ve daha sonraki sürece kısaca değinilmiş ve Vehhâbilerin ortaya çıktığı zamanki dönemde Osmanlı Devleti'nin durumuyla sınırlı tutulmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasi olayların şekillenmesinde Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali halife olarak yer almışlardır. Hz. Ali döneminde ki Sıffin savaşı esnasında meydana gelen tahkim olayıyla beraber Hz. Ali'nin ordusundan büyük bir grubun ayrılmasıyla ilk ciddi siyasi ayrılık gerçekleşecektir. Bu grup daha sonra Hâricîler diye isimlendirilecektir. Bu çalışmada İslam toplumunda meydana gelen sosyal, kültürel ve ekonomik şartlardaki değişikliklerin ve dini yorumlardaki farklılaşmaların neticesinde ortaya çıkan Hâricîlerin ve onun yaklaşık on bir asır sonra ortaya çıkan tezahürü Vehhâbilik düşüncesi incelenmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde Hz. Peygamber'den sonra halifeliğe gelen sahabenin bu görevlere geliş biçimleri belirtilmiş, bununla beraber Hâricî ve Vehhâbi isminin verilmesi, bunun sebepleri ve verilen diğer isimler üzerinde durulmuştur.

Tezimizin birinci bölümünde, Hâricî ve Vehhâbi hareketinin ortaya çıkışındaki ortak, siyasi ve sosyal etkenler belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise h. I. asırda ortaya çıkan Hâricîliğin inanç telakkileri açısından –İmanın hakikati, büyük günah işleyeninin durumu, İbadete düşkünlük, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma, şefaath ve nasların zâhirine bağılı olma gibi hususlarda- Vehhâbiliğe öncülük ettiğı veya bu konularda Hâricîlerin ve Vehhâbilerin ortak düşünceye sahip olduğı örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hâricîler, Vehhâbiler, Tahkim, Ortak özellikler.

SUMMARY**APPEARANCE AND COMMON FEATURES OF KHARIJIT'S AND
VEHHABI'S PERIOD****Prepared by: Ahmet Pekkirışci****Master's Thesis, Basic Islamic Sciences, The History of Islamic Sects****Consultant: Assoc. Doç. Dr. Seyit Bahcivan.****May 2011, XII+154 pages**

The purpose of our thesis is to reveal the features of Kharijite's and Vehhabi's on the basis of resources, the history starts with the time of the death of holy prophet Muhammed and continues until the time of the first four caliphs, and includes arbitration. Although the examples which are given related to the Kharijites are limited, it is benefited from the events at the time of the Umayyads. It is briefly mentioned for Vehhabi's period from participation of Hicaz to the Ottoman Empire to subsequent events and the time of the appearance of the Vehhabi's, it is limited with the status of Ottoman Empire.

The first four caliphs holy Abu Bakr, Omar, Osman, Ali took part in the shaping of the political events after the death of holy prophet Muhammed. First serious political separation occurred during the battle of Siffin by leaving large group of soldiers from the army during occurrence of arbitration. This group named after leaving the army as Kharijites. In this study, it is examined the changes in social, cultural and economical status of Islamic society, as a result of appearance of Kharijites because of changes in the evaluations of religious interpretations and manifestations of the Vehhabi's opinion after eleven century.

In introduction part, it is pointed out the target of the caliphate of companions, their mission and what was the reason of caliphate, other names which were proposed and why they are called Kharijities and Vehhabis,

In the first chapter of the thesis, It is determined the common political and social factors which are related with the emergence of Kharijit and Vehhabi opinion.

In the second chapter it is tried to be explained the appearance of Kharijites in h. 1.century Ah.according to the belief thoughts and how these were guided for Vehhabis or the common thoughts of Kharijites and Vehhabis with the examples how it is related with the truth of faith, status of perpetrators of sin, indulging in the worship, ordering the good and to be avoided from the evil, being connected to intercede and apparent of verses of the Kuran and Hadiths.

Key Words: Kharijites, Arbit ration, Common, Seatures.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	i
Tez Kabul Formu	ii
Önsöz	iii
Özet.....	iv
Summary.....	vi
Kısaltmalar.....	xi
GİRİŞ	1
1.Hz. Peygamber'in Vefatı ve Hastalığı	1
2.Hulefâ-i Râşidîn Dönemine Genel Bir Bakış	3
2.1.Hz. Ebû Bekir'in Halifeliği.....	3
2.1.1.Hz. Ebû Bekir'in İlk İcraatı: Usâme Ordusunun Gönderilmesi.....	8
2.1.2.Hz. Ebû Bekir'in İrtidat Edenlerle Mücadelesi	9
2.2.Hz. Ömer'in Halifeliği ve Şehadeti	11
2.3.Hz. Osman'ın Halifeliği.....	15
2.3.1.Hz. Osman'a Yöneltilen Tenkitler.....	21
2.3.1.1.Kur'ân-ı Kerim'in Çoğaltılması.....	21
2.3.1.2.Bazı Arazilerin Devletleştirilmesi	22
2.3.1.3.Ashaptan Bazı Kimselerin Atiyyelerinin Kesilmesi.....	23
2.3.1.4.Ashaptan Bazı Kişilere Karşı Takınılan Olumsuz Davranışlar ...	23
2.3.1.5.Hz. Osman'ın Yüzüğünü Kaybetmesi	24
2.3.1.6.Bazı Bid'atler Vücuda Getirmesi.....	24
2.3.1.7.Hz. Osman'ın Vali ve Yöneticilerle ilgili Politikası.....	25
3.Hâricî ve Vehhâbi Adı	33
3.1.Hâricî Adı	33
3.1.1.Havâric.....	34
3.1.2.Harûriyye	34
3.1.3.el-Muhakkime.....	35
3.1.4.Şurât	36
3.1.5.Mârîka.....	36
3.2.Vehhâbi Adı.....	37

I. BÖLÜM
HÂRİCÎLER VE VEHHÂBİLERİN DOĞUŞLARINA ETKİ EDEN SİYASÎ
VE SOSYAL ETKENLER

1.Devlet Otoritesinin Zayıflığı.....	39
1.1.Hâricîlerin Doğuşunda Devlet Otoritesinin Zayıflığı.....	39
1.2.Hz. Ali'nin Hilafete Gelişi ve Dönemindeki Olaylar.....	39
1.2.1.Hz. Ali'nin Yeni Valiler Ataması.....	44
1.2.2.Cemel Savaşı.....	48
1.2.3.Sıffîn Savaşı.....	56
1.3.Tarih İçerisinde Arap Yarımadası.....	70
1.3.1.İlk Çağlardan İslam Hakimiyetine Kadar Arap Yarımadası.....	70
1.3.2.İslam Hakimiyetinde Arap Yarımadası.....	71
1.3.3.Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Arap Yarımadası.....	72
1.3.3.1.Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve Suriye Seferi.....	72
1.3.3.2.Necid'de Vehhâbiliğin Doğuşu ve Hicaz'da Yayılışı.....	74
2.Coğrafi Şartlar ve Bedevî Karakteri.....	86

II. BÖLÜM
HÂRİCÎLİK VE VEHHÂBİLİKTE ORTAK İNANÇ ANLAYIŞLARI

1.İmanın Lügat ve Terim Manası.....	99
2.Bazı Mezheplere Göre İmanın Hakikati.....	100
3.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre İmanın Hakikati.....	102
4.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre Büyük Günah İşleyen Durumu.....	105
4.1.Günah Kelimesinin Lügat ve Terim Manası.....	105
4.2.Tekfir.....	107
5.Hâricîler ve Vehhâbilerin İbadete Düşkün Olmaları.....	112
6.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü an'il-Münker.....	122
7.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre Şefaat.....	129
8.Hâricîler ve Vehhâbilerin Nassların Zâhirine Bağlı Olmaları.....	133

SONUÇ.....	140
BİBLİYOGRAFYA.....	142
ÖZGEÇMİŞ.....	154

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser.
a.g.m.	: adı geçen makale.
a.g.md.	: adı geçen madde.
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
AÜY	: Ankara Üniversitesi Yayınları.
bkz.	: bakınız.
b.	: bin-ibn.
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
çev.	: çeviren.
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
DİD	: Diyanet İlmî Dergi.
Der.	: derleyen.
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
DBAAD	: Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi.
EÜSBED	: Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Hız.	: Hazreti.
h.	: hicri.
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
KSÜİFD	:Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat Fak. Der.
m.	: miladi.
OMÜİFD	:On Dokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi.

ö.	:Ölüm Tarihi
s.	: sayfa.
sad.	: sadeleştiren.
sav.	: Sallallahu aleyhi vesellem.
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi.
thk.	:tahkik eden.
ty.	: tarih yok.
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve devamı.
yy.	: yer yok.

GİRİŞ

1.Hz. Peygamber'in Hastalığı ve Vefatı

Hz. Muhammed (sav), Veda Haccı'nda Müslümanlara İslam'ın “İtikadî, amelî ve ahlakî” konularını topluca özetlemiş, ashabına kıyamete kadar –tâbi oldukları takdirde- mutlu olacakları hayat esaslarını bir kere daha hatırlatmış, vasiyet etmişti. “Size iki şey bırakıyorum. Onlara uyarsanız asla sapıklığa düşmezsiniz.”¹ diyerek ümmetine ölümsüz, zengin, zamanın değişmesi ile yıpranmayacak nitelikte manevî bir miras bırakmıştı.

Hz. Muhammed (sav) bu haccı tamamlayıp, Zilhicce'nin son günlerinde Medine'ye döndü. Zilhicce'nin kalan günleri ile Muharrem, Safer aylarını Medine'de geçirdi. Allah Resûlü'nün vefatına sebep olan hastalığı ise hicretin 11. yılı Safer ayının son günlerinde veya Rebiülevvel ayının ilk günlerinde başlamıştı.²

Hz. Muhammed (sav), vefat ettiği Rebiülevvel ayının on ikisi Pazartesi günü, sabah namazında geçmiş günlere nispetle kendini biraz daha iyi hisseder. Hatta bir rivayette ruhunun kabzedildiği pazartesi günü sabah namazını kılmakta olan cemaatin yanına çıkmak istedi. Perdeyi kaldırdı, kapıyı açtı. Ashabının saf tutmuş halde namaz kılmakta olduklarını görünce, memnuniyetinin bir ifadesi olarak tebessüm etti. Resûlullah'ın iyileştiğini gören sahabe de sevinir. Hz. Ebû Bekir(ö.13) de sabah namazını kıldırdıktan sonra Hz. Peygamber'den izin alarak Medine'nin Sunh mevkiindeki evine döner. Hâlbuki Resûlullah'ın bu iyileşmesi vefat öncesi oluşan kısa bir rahatlama ibaretti.³ Nitekim her ölümlü insan gibi Hz. Muhammed

¹ İmam Mâlik, el-Muvattâ, “Kader”, 3; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, IV, Kahire, ty, s. 1461; krş. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I, İstanbul, 1947, s. 323.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, II, Beyrut, 1376, s. 262-263; el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, Mısır, ty, s. 568; et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, II, çev. Zâkir Kadirî Ugan- Ahmet Temir, İstanbul, 1966, s. 869-871; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, çev. M. Beşir Eryarsoy, s. 291; krş. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I, 323-327; Fayda, Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 42; Fayda, Mustafa, “Ebû Bekir”, *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 103; Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Ebû Bekir*, Ankara, 1996, s. 31.

³ İbn Hişam, *Siret-i İbn Hişam*, IV, çev. Hasan Ege, İstanbul, 2006, s. 407-408; İbn Sa'd, *a.g.e.* II, 265; Taberî, *a.g.e.* II, 893-894; Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Tarihi Taberî Tercümesi*, II, çev. Mehmet Eminoğlu-Mustafa Can, İstanbul, 1982, s. 526.

(sav), Hicri 11 senesinde 12 Rebiülevvel / Miladi 8 Haziran 632 Pazartesi günü öğle vakti Medine’de, Hz. Âişe’nin(ö.58) yanında vefat etti.⁴

Tabii ki, Müslümanların devlet başkanı, ordu komutanı, namazda imamları, anlaşmazlıklarda kadıları, kısacası her şeyleri ve çok sevdikleri Hz. Muhammed’i kaybetmenin üzüntüsü ile şoke olan ashap şaşkınlığa düşmüştü. Hatta öyle ki, Hz. Ömer(ö.23) gibi seçkin bir sahabinin, adeta Hz. Peygamber’in vefatını kabullenememe hâlet-i ruhiyesi ile “Resûlullah öldü” diyenleri tehdit ettiği ve bu sırada “Musa b. İmran kavmi arasından kırk (40) gün kaybolduktan sonra kavmi yanına döndüğü gibi Allah Resûlü de yanımıza dönecek, kendisinin öldüğü haberini yayanların ellerini ve ayaklarını keseceğini.”⁵ söylüyordu. Öte yandan Ebû Bekir, Allah Resûlü’nün öldüğü haberini işittikten sonra Sunh mevkiindeki evinden gelir, Hz. Muhammed’in nâşının bulunduğu Hz. Âişe’nin odasına girer. Allah Resûlü’nün öldüğünü kesin olarak anlayıp dışarı çıkar. Ancak Hz. Ömer’in konuştuğunu görür ve ona susmasını söyler ise de Hz. Ömer konuşmasına devam eder. Hz. Ebû Bekir, onun susmadığını görünce âdet üzere hamd-ü senadan sonra ashâba şöyle hitap etmeye başlar: “Ey İnsanlar! Kim Muhammed’e tapıyorsa, bilsin ki o ölmüştür. Kim Allah’a tapıyorsa Allah her zaman bâkidir, o ölmez.”⁶ dedikten sonra “*Muhammed ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Ölür veya öldürülürse, geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen Allah’a hiçbir zarar vermez. Allah, şükredenlerin mükafatını verecektir.*”⁷ mealindeki ayeti okuyarak Müslümanları teskin etmeye çalışır. Müslümanlar, Hz. Ebû Bekir’in bu konuşması üzerine sükunet bulmuş ve Hz. Peygamber’in gasil-tekfîn işiyle meşgul olmaya başlamışlardır.

⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.* II, 272-273; el-Belâzurî, *a.g.e.* I, 568-569; Taberî, *Târihu’l-Umem*, III, 22-23; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 296; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* I, 331.

⁵ İbn Hişam, *a.g.e.* IV, 411; İbn Sa’d, *a.g.e.* II, 267-268; Taberî, *Târihu’l-Umem*, II, 896; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, V, çev. M. Keskin, İstanbul, 1994, s. 360; Fayda, Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 422.

⁶ İbn Hişam, *a.g.e.* IV, 411-412; İbn Sa’d, *a.g.e.* II, 267-271; Taberî, *Târihu’l-Umem*, II, 896-897; el-Bağdadî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara, 2007, s. 15; eş-Şehristânî, Muhammed Abdülkerim, *el-Milel Ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2005, s. 35; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 297; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* I, 333-335; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, II, İstanbul, 1991, s. 208-209; Fayda, Mustafa, “Ebû Bekir”, *DİA*, X, 103.

⁷ Âl-i İmran, 3/144.

2.Hulefâ-i Râşidîn Dönemine Genel Bir Bakış

2.1.Hz. Ebû Bekir'in Halifeliği

Hiz. Peygamber'in vefatının ardından meydana gelen ilk şok atlatıldıktan sonra sahâbenin ileri gelenleri ve Hiz. Ali(ö.40) başta olmak üzere yakın akrabaları onun gasil ve tekfini için Hiz. Âişe'nin evinde toplanmışlardı. Her ne olursa olsun Hiz. Peygamber vefat etmişti; diğer taraftan hayat devam ediyordu. Dolayısıyla Hiz. Peygamber'in yerine geçecek ve Müslümanların dinî ve dünyevî işlerini yürütecek, düzeni sağlayacak bir yöneticiye ihtiyaç vardı.⁸

Hiz. Peygamber'den sonra devletin başına kimin geçeceği meselesine Kur'ân-ı Kerim'de hiç temas edilmediği gibi Hiz. Peygamber'in de bu mevzûda şahsen herhangi bir görüş beyanında bulunmadıkları tarihi bir gerçektir.⁹ Hiz. Peygamber (sav) vefatından önce, kendisinin ardından yerine kimin geçeceğine dair yazılı ve sözlü bir vasiyet bırakmadığı için halifenin seçimi Müslümanların tercihi kalmıştır.¹⁰ Resûlullah, ne kendi yerine geçecek olan halifenin seçilmesi için gereken ön koşulları, ne de kendisinden sonra uygulanacak yönetim yapısının şeklini açıkça belirtmek istemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Resûlullah, uygulanacak olan rejimin belirlenmesini toplumun tercihi bırakmıştır. Eğer bundan farklı davranmış olsaydı, belki de Müslümanlar, siyasal ve toplumsal koşullar rejim değişikliği gerektirdiğinde zaman zaman sıkıntıya düşeceklerdi.¹¹ Böylece, zamanın şartlarına göre Müslümanlar, dini koruyan ve dünya işini yürüten halifeyi seçmede kendi tercihlerini kullanacaklardı.

Hiz. Peygamber (sav) dahi kendisinden sonra devleti yönetecek kişiyi belirtmemiş olmasına rağmen, bazılarının, Hiz. Peygamber'in, Hiz. Ebû Bekir'i kendi yerine halife tayin ettiği şeklindeki ifadesi, kendisinin hastalığı sırasında namazda

⁸ Genç, *a.g.m.* 126.

⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.* II, 261; Abdurrâzık, Mahmûd İsmail, "Cedel Havle'l-Havâric ve Kadıyyeti't-Tahkim", *el-Mecelletü't-Tarihîyyetü'l-Mısıryye*, XX, Kahire, 1973, s. 47-69, (çev. Adnan Demircan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, adlı eserin içerisinde s. 87); Demircan, Adnan, *Hiz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, İstanbul, 1996, s. 98; Hatiboğlu, M. Said, "Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII, Ankara, 1978, s. 156; Tanci, Muhammed Tâvit, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", *SDÜİFD*, I, Isparta, 1994, s. 53; Zeydan, Corci, *İslam Uygurlukları Tarihi*, I, çev. Necdet Gök, İstanbul, 2004, s. 95.

¹⁰ Avcı, Casim, "Hilafet", *DİA*, XVII, İstanbul, 1988, s. 541; Câbirî, Muhammed Âbid, *İslamda Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, s. 258-259; Tanci, *a.g.m.* 55-56.

¹¹ Ünal, A. Bülent, "İslam ve Siyaset Üzerine Düşünceler", *DEÜİFD*, sy. 13, İzmir, 2001, s. 181.

Müslümanlara imamlık yapmasıyla¹² ilgili işaretinden başka bir şey değildir. Hz. Ömer yaralandıktan sonra Suheyb b. Sinan¹³ Müslümanlara imamlık yaptığı halde, Hz. Osman halife seçilmiş, Hz. Osman'ın muhasarası esnasında ve öldürülmesinden sonra Müslümanlara Ebû Eyyûb el-Ensârî(ö.49) veya Sehl b. Ensârî imamlık yapmış, ancak halk Hz. Ali'ye biat ederek onu halife yapmıştır. Bu durum da göstermektedir ki, halifenin sağlığında halifeye veya Müslümanlara imamlık yapmış olması, halife tayini için bir şart değil, sadece tercih sebebi olabilmektedir.¹⁴ Öte yandan “Şifhlerin halifelik başkasının değil, Ali'nin hakkıdır”,¹⁵ şeklindeki görüşlerini, bizzat Hz. Ali'nin kendisi reddetmiştir. Hatta o, âdeti kendisinin vasiyet edildiği ve imametin Ehl-i beytin hakkı olduğu yönündeki iddiaları çürütürcesine, İbn Mülcem tarafından yaralandıktan sonra “Resûlullah'ın serbest bıraktığı gibi, ben de sizi serbest bırakıyorum. Nasıl ki Allah, peygamber'den sonra sizi en iyiniz üzere birleştirdi ise olur ki benden sonra da sizi en iyiniz üzerinde birleştirir. Bu konuda ne size emrediyor; ne de sizi bundan sakındırıyorum. Siz daha iyisini bilirsiniz.”¹⁶ diyerek Müslümanları serbest bıraktı. Taberî'de yer alan Hz. Ali'nin bu açıklaması, bize göre, halifelik ve liderlik meselesinin esasen Müslümanların çözümüne havale edilen bir konu olduğunu göstermektedir. Bu konudaki görüşümüzü, Hz. Âişe ve Hz. Ömer'den rivayet edilen şu sözler de destekler mahiyettedir: Hz. Âişe'ye Peygamber birini vasiyet etti mi? diye sorulduğu zaman şöyle cevap verir: Peygamber (sav), ruhunu teslim etti; kimseyi halife bırakmadan. Şayet birini halife bırakacak olsa idi, bu zât ya Ebû Bekir yâhut Ömer olurdu.¹⁷ Hz. Ömer, ölümüne sebep olacak bir suikast neticesinde ağır bir şekilde yara alır. Kendisini ziyarete gelen birçok sahabe yarasının ağır olup kurtulma ümidi olmadığını görünce, ona bir halife seçip topluma bildirmesinin faydalı olacağını, söylerler. Nitekim böyle bir talebe, “Şayet kimseyi seçmezsem ki, bunu da yine benden evvel ve benden çok daha iyi olan peygamber

¹² Taberî, *Tarihi Taberî Tercümesi*, III, 196.

¹³ Taberî, *Tarihi Taberî Tercümesi*, IV, 229.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.* III, 194-195; Kapar, M. Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998, s. 61.

¹⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 147; Onat, Hasan, “Şifhlerin Doğuşu Meselesi”, *AÜİFD*, XXXVI, Ankara, 1997, s. 84. Bkz. Hz. Ali'nin imameti için delil olan ayet ve hadisler için Demircan, *a.g.e.* s. 78.

¹⁶ Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberî*, V, Mısır, 1119, s. 146-147.

¹⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.* II, 260-261; İbn Hanbel, *Müsned*, VI, 63.

yaptı.”¹⁸ diyerek cevap verdi. Hz. Ömer’in bu sözü de Hz. Muhammed (sav)’in halife tayin etmeden vefat ettiğini göstermektedir.

Ashâb-ı Kirâm, Resûlullah’ın vefatının şokunu yaşarken, Ensar’ın bir kısmı Benû Sâide Sakîfesi’nde toplanmış, hilafet konusunu görüşmeye başlamışlardı. Ensar halife olarak Sa’d b. Ubâde’ye(ö.14) biat etmek istiyordu. Ancak diğer sahâbenin özellikle de Muhâcirlerin bundan haberi bulunmuyordu.¹⁹

Kaynakların bildirdiğine göre, Ensar tarafından halifelik meselesinin tartışıldığı Sakîfe toplantısında, Sa’d b. Ubâde’nin halife adaylığı gündeme gelir. Ancak kendisi yaşlı ve ayrıca o sırada hasta olduğu için toplantı mahalline sedye ile getirilir ve orada şöyle bir konuşma yapar: “Ey Ensar topluluğu! Siz bu dini önce kabul ettiniz ve İslam’da fazilet kazandınız. Muhammed kendi kavmi arasında on yıldan fazla kalarak Arap kabilelerine, Rahman’a ibadete; Allah’a benzetilen nesnelere ve putlara tapmayı bırakmaya çağırıyorsa da, kavminden ancak az sayıda insan ona inandı. Hatta ona inananlar, Resûlullah’ı korumaktan, dinini yüceltmekten ve hepsini kaplayan zulmü uzaklaştırmaktan ve kendilerini bile korumaktan acizdiler. Nihayet Allah sizi meziyetli, faziletli kıldı, nimetlerini size tahsis etmeyi irade etti. Size, kendisine ve Resûlü’ne imanı, Resûlü’nü ve ashâbını korumayı, dinini aziz eylemeyi, onun düşmanları ile cihatta bulunmayı nasip etti. Siz, onun düşmanları ile herkesten daha şiddetle savaştınız. Öyle ki, Araplar, bu sayede Allah’ın emrine isteyerek ve zorla boyun eğdiler. Neticede Yüce Allah, sizin hizmetlerinizle yeryüzünü Resûlü’ne boyun eğdirdi; Sizin onun adına çekilmiş kılıçlarınızla, Arapları itaate getirdi ve Allah’ın Resûlü sizlerden razı olduğu halde vefat etti. Bundan dolayı da bu iş, yani halifelik başkalarının değil, yalnız sizin hakkınızdır.” Bunun üzerine Ensardan orada bulunanların neredeyse hepsi; “Senin fikrin doğrudur, sözlerin isabetlidir. Senin fikrin dışında iş göreceğiz değil. Seni bu makama getireceğiz.”²⁰ diyerek Sa’d b. Ubâde’nin görüşlerini desteklediler ve onun teklifini kabul ettiler.

¹⁸ Buhârî, “Kitâbu’l-Ahkam”, 51; İbn Sa’d, *a.g.e.* III, 353; Taberî, *Tarihü’t-Taberî*, IV, 228.

¹⁹ el-Eş’arî, Ebu’l-Hasen, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, çev. M. Dalkılıç-Ö. Aydın, İstanbul, 2005, s. 27-28; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 298.

²⁰ İbn Hişam, *a.g.e.* IV, 416; Taberî, *Tarihü’l-Umem*, III, 24-25; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 301.

Bu esnada Muhâcirûn'dan iki kişi Hz. Ömer'e gelerek: "Ensarın Benû Sâide çardağında toplanıp Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek istediklerini, derhal vaziyete müdahale edilmezse bir iç karışıklığa sürüklenmek ihtimali olduğunu"²¹ söyleyince böyle nazik bir zamanda toplumun birliğini ayakta tutmanın önemini kavrayan Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'i de konudan haberdar etti. Bunun üzerine yolda karşılaştıkları Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı(ö.18) da yanlarına alarak oraya gittiler. Benû Sâide çardağında, Sa'd b. Ubâde'nin yukarıda zikredilen konuşmasında da açıklandığı gibi, İslam dininin yayılmasında askeri kuvvetin kendilerinden oluştuğunu, barındırma ve yardım etme gibi meziyetlere sahip olduklarını, İslam'ın hâmisî, Resûlullah'ın yardımcısı olduklarını, Muhacirlerin az bir grup olarak göç ettiklerini, İslam'ın asıl yayılmasını gerçekleştiren gücün kendileri olduğunu ileri sürüyorlar ve bundan dolayı halifeliğin kendilerinin hakkı olduğunu savunuyorlardı.²²

Kaynaklarda Ebû Bekir'in, oraya varınca topluluğa hitaben şöyle bir konuşma yaptığı nakledilir: "...Allah, Muhammed'i insanlara Resûl ve ümmetine şahit olarak, Allah'a ibadet edip, onu birlemek için gönderdi. Onlar ona değil, yontulmuş ağaç ve taşlara ibadet ediyorlardı. Atalarının dinini bırakmak onlara zor geldi. Allah onun kavminden olan ilk muhacirlerin onu tasdik etmelerini ve ona inanmalarını, maddî ve manevî yardımda bulunmalarını ve onunla birlikte kavminin şiddetli eza ve cefalarına dayanmalarını ve kendilerini yalancı saymalarına aldırmamalarını sağladı. Bu arada bütün insanlar onlara muhalif ve düşmandı. Sayıca az oldukları halde onlar, bu dehşetli hallere dayandılar. Kavimlerinin kendi aleyhlerinde birleşmeleri ve dargınlıkları onları korkutmadı. Yeryüzünde Allah'a ilk ibadet eden, Allah ve Resûlü'ne inanan onlardır. Onlar, yani Muhâcirler, onun akrabaları ve aşireti olup, insanlar arasında ondan sonra bu makama (halifeliğe) en çok hak sahibi olanlardır. Ey Ensar topluluğu! Size gelince, sizin dindeki meziyet ve faziletiniz, İslam'a olan hizmetiniz inkar edilemez. Allah, dininin ve Resûlü'nün yardımcısı olan sizlerden razı olsun. O, hicretini sizin yurdunuza yaptı ve onun şan ve şeref sahibi olan eşleri, sahabileri sizin yanınızdadır. Bize göre ilk Muhacirlerden

²¹ el-Belâzurî, *a.g.e.* I, 581; Taberî, *Târihu'l-Umem*, II, 901.

²² el-Belâzurî, *a.g.e.* I, 581; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 301; Algül, *a.g.e.* II, 209-210; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1996, s. 33; Sofuoğlu, Cemal-İlhan, Avni, *Alevilik-Bektaşilik Tartışmaları*, Ankara, 2000, s. 68.

sonra, sizin derecenizde kimse yoktur. Bu sebepten bizler emir, sizler vezirsiniz. Sizden başkasıyla müşaverede bulunulmaz, sizin muvafakatiniz alınmadan kararlar alınmaz.”²³ diyerek sözlerine son verdi.

Bu konuşma da Hz. Ebû Bekir, bir yandan Ensar’ın İslam’a yaptığı hizmetleri, Hz. Peygamber’e bağlılıklarını, verdikleri desteği ve Muhacirlere yaptıkları yardımları ve onların faziletlerini açıkça itiraf edip, onları sakinleştirmeye çalışıyordu. Öte yandan da İslam’daki kıdemleri ve hizmetleri bakımından halifeliğin, öncelikle Muhacirin hakkı olduğunu belirtiyordu. Nitekim bu konuşma, hemen Ensar üzerinde etkisini gösterdi ve Sa’d b. Ubâde üzerinde oluşan halifeliğe geçirme konusundaki fikir birliği bozulmaya başlamıştı. Ortamın yumuşadığını hisseden ve bunun önüne geçmek isteyen Hubab b. Münzir(ö.20) “Bir Muhacirûn’dan bir de Ensar’dan emir seçilmesini”²⁴ teklif ettiyse de bu da çürütüldü. Tartışma bu hal üzere sürüp giderken bakışlar, Hz. Ebû Bekir üzerinde yoğunlaşıyordu. Nitekim Benû Sâide çardağında toplanmış olan Ensar ile tartışarak onların emirlikleri etrafında ümmetin bir olamayacağını gayet inandırıcı bir şekilde anlatmıştı. Peşinden Ömer veya Ebû Ubeyde’den (ra) birinin halife seçilmesini tavsiye ettiği sırada Ömer (ra); “Ebû Bekir aramızda iken bu vazifede onun önüne geçemem.” diyerek Hz. Ebû Bekir’e biat etti. Bunu Ebû Ubeyde takip etti. (12 Rebiülevvel 11/ 8 Haziran 632).²⁵ Benû Sâide çardağındaki bu sınırlı biati, ertesi gün Medine Mescidi’nde yapılan umûmî biat takip etmiş²⁶ ve Hz. Ebû Bekir, Medine’de ki Müslümanların kâhir ekseriyetiyle İslam’ın ilk halifesi seçilmişti. Böylece o gün meydana gelen ve son derece önemli olan bu ihtilaf, Hz. Ebû Bekir’e biat edilmesi ile son bulmuş, Resûlullah’dan sonra Müslümanların halifesi sıfatıyla görevine fiilen başlamış oldu. Bundan sonra Hz. Ebû Bekir minbere çıkarak takip edeceği siyasetin temel esaslarını açıklayan bir konuşma yaptı. Âdet olduğu üzere Allah’a hamd ve senada bulunduktan sonra şöyle dedi; “Ey İnsanlar! En iyiniz olmadığım halde sizin halifeniz olarak seçilmiş bulunuyorum. Şayet görevimi yollu yolunda yaparsam bana

²³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 301-302; Taberî, *Târihu’l-Umem*, III, 26-27; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, II, 243.

²⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.* II, 269, İbn Sa’d, *a.g.e.* III, 182; el-Belâzurî, *a.g.e.* I, 580-581-584; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 36.

²⁵ İbn Hişam, *a.g.e.* IV, 416; İbn Sa’d, *a.g.e.* III, 186; el-Belâzurî, *a.g.e.* I, 582-584; Taberî, *Târihu’l-Umem*, II, 898-899; a.mlf., *a.g.e.* III, 30-31; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* II, 30-31; Câbirî, *a.g.e.* s. 264-266; İlhan, Avni, *Mehdilik*, İstanbul, 1993, s. 22; Kapar, *a.g.e.* s. 40.

²⁶ Taberî, *Tarihi Taberî Tercümesi*, III, 7; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 304.

yardım ediniz. Yanlış hareket ve davranışta bulunursam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk, itimat ve emanet; yalancılık ise hainlik ve itimada karşı ihanettir. Güçsüz olanınız (şayet haklı ise) hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. Güçlü olanınız (şayet haksız ise) kendisinden hak sahibinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçsüzdür. Bir millet Allah yolunda cihadı terk ederse o millet zillete düşer. Bir millet arasında kötülükler yaygınlaşırsa, Allah o millete umûmi bir bela verir. Allah'a ve Resûlüne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet Allah ve Peygambere isyan edersem, bana itaatınız gerekmez. Allah'ın rahmeti üzerinize olsun"²⁷ diyerek konuşmasını bitirdi.

2.1.1.Hz. Ebû Bekir'in İlk İcraatı: Usâme Ordusunun Gönderilmesi

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in vefatından sonra başta halifelik meselesi olmak üzere, Usâme ordusunun gönderilmesi, irtidat hareketleri gibi önemli problemlerle karşı karşıya kaldı.

Hz. Peygamber vefat etmeden önce Mûte Savaşı'nda şehit düşen Usâme'nin babası Zeyd b. Harise'nin (ö.8), Câfer b. Ebî Tâlib'in (ö.8), Abdullah b. Revaha'nın²⁸(ö.8) ve bu savaşta şehit düşen diğer sahabenin intikamını almak üzere Usâme b. Zeyd komutasında bir ordu hazırlamış ve Suriye'ye doğru göndermeye karar vermişti. Ancak bu ordu, Hz. Muhammed'in rahatsızlanması ve vefatı sebebiyle gidememiş ve geri dönmüştü.²⁹ Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra bu Usâme ordusunu göndermek istedi. Bazıları, halifeye müracaat ederek bu sırada Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde irtica ve irtidat hareketlerinin ortaya çıktığını, bu sebepten Medine'nin savunmasız bırakılmaması gerektiğini ileri sürdüler. Dolayısıyla Usâme ordusunun gönderilmemesini istediler. Fakat Hz. Ebû Bekir, "Resûlullah onun gitmesini emretmişti. Şehirde benden başka kimse kalmasa dahi onu göndereceğim."³⁰ diyerek kararlılığını ortaya koydu. Hz. Ebû Bekir 1 Rebûlâhir 11/ 26 Haziran 632 tarihinde orduya hareket emrini verdi. İtirazları önlemek ve kararlılığını göstermek maksadıyla bizzat harekete geçti ve yaya olarak

²⁷ İbn Hişam, *a.g.e.* IV, 418; İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 182-183; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 304

²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 218, vd.

²⁹ Câbirî, *a.g.e.* s. 241; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 103-104.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 302; İbn Kesîr, *a.g.e.* VI, 432; Üçok, Bahriye, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1967, s. 25.

orduyu uğurladı. Üsâme ordusunun seferi iki buçuk ay kadar sürdü ve daha sonra Medine'ye döndü.³¹

2.1.2.Hz. Ebû Bekir'in İrtidat Edenlerle Mücadelesi

Son Peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed (sav), karşılaştığı tüm zorluklara rağmen, İslam dinini kısa sürede Arap yarımadasının büyük bir bölümüne yaymaya muvaffak oldu. Ancak büyük sıkıntılar çekilerek kurulmuş olan devlet, Hz. Peygamber'in vefatından sonra bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Daha Hz. Muhammed (sav), hayatta iken ortaya çıkmaya başlayan yalancı peygamberlerin faaliyetleri devleti tehdit etmeye başladı. Bunu fırsat bilen cemiyet içindeki muhalif güçler, topyekün bir isyan hareketine giriştiler. İsyana tamamen iştirak etmeyen bazı Arap kabileleri de, dinin bütünlüğünü bozan mahiyette davranarak, namaz kılmaya devam edeceklerini fakat zekat vermeyeceklerini ilan ettiler. Peygamberliğin, Muhammed'in ve Kureyş'in bütün Araplara "üstün gelmesine" yol açtığını gördüler. Bu örneği izlemeye başladılar. Kabileler, peygamberlik iddiasındaki bir kâhin veya sihirbazın çevresinde toplandılar, Kureyş'e saldırma ve "iktidarını alma" gayesiyle savaflara çıktılar. Ayrıca Kureyş kabilesinin nüfus açısından kendilerinden daha az sayıda olmalarına rağmen, bütün Arap yarımadasını kontrolleri altına almalarını da çekemediler. Bu nedenlerle Araplardan bazı kişiler peygamberlik iddiasında bulundular. Bunlar Hz. Peygamber'in hastalığı ile birlikte ateşin kuru otta yayılışı gibi, birden yayılan "Ridde" olaylarıdır.³²

Daha Hz. Peygamber'in sağlığında Yemâme'de Benû Hanife'nin başında Müseylime,³³ Yemen'de Esved el-Ansî,(ö.11)³⁴ Benû Esed'e liderlik yapan Tuleya b. Huveylid el-Esedî,³⁵ peygamberlik iddiası ile isyan etmişlerdi. Peygamberlik iddia eden isyancılardan biride Temîm oğullarını etrafında toplayan Secâh³⁶(ö.41) isimli bir kadındı. Bu kabileler, zekat vermeyi cahiliye dönemindeki ödedikleri haraç gibi

³¹ Taberî, *Tarihi Taberî Tercümesi*, III, 13; Taberî, *Târihü'l-Umem*, III, 37-38; Sarıçam, *a.g.e.* s. 43; Bkz. *el-Bidâye* müellifi ibn Kesîr Usâme ordusunun seferinin 40 (kırk) gün sürdüğünü rivayet eder. VI, 432-433.

³² Câbirî, *a.g.e.* s. 257; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104; Zeydan, *a.g.e.* I, 98.

³³ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16-17; Demircan, Adnan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 23-24; Üçok, *a.g.e.* s. 80.

³⁴ Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, III, 13-14; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16-17; Demircan, *a.g.e.* s. 23-24; Üçok, *a.g.e.* s. 35.

³⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16-17; Demircan, *a.g.e.* s. 23-24; Üçok, *a.g.e.* s. 50.

³⁶ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16-17; Demircan, *a.g.e.* s. 23-24; Üçok, *a.g.e.* s. 68.

gördüklerinden ödemek istemiyorlardı. Hz. Ebû Bekir işte tam bu ortamda halife oldu ve gerek irtidat eden gerekse zekat vermekten imtina eden kabileler üzerine derhal asker gönderme kararı aldı. Bu amaçla görevlendirilen komutanlar, irtidat hareketlerini bastırmak niyetiyle görevli oldukları yerlere gerek tek tek, gerekse birbirlerine destek olarak peygamberlik iddiasında olanların orduları ve zekat vermekte direnen Arap kabileleri üzerinde hakimiyet kurdular ve böylece devlet parçalanma tehlikesinden kurtulmuş oldu.³⁷

Her Müslüman yönetici, zamanın şartlarına göre, gelecek nesiller için bağlayıcı olmamak kaydıyla, gerekli kararları alıp uygulayabilir. Hz. Ebû Bekir, kendisine zekat vermeyenlerin durumunu bir isyan olarak değerlendirdi. Çünkü devlete yani siyasi otoriteye karşı başkaldırı söz konusu idi. Halife, devletin bütünlüğünü korumak için bu isyancı Müslümanlara karşı askeri güç kullandı. Müslümanın hukuki sisteminin yaşaması da siyâsi sisteminin yaşamasına bağlıdır. Bu bakımdan Hz. Ebû Bekir'in isyancı Müslümanlara karşı askeri güç kullanmasını isabetli bir karar olarak değerlendirmekteyiz.³⁸

Hz. Ebû Bekir, Arabistan yarımadasında ortaya çıkan isyanları bastırdıktan sonra Arapların dikkatlerini başka tarafa çevirip onları meşgul edecek önemli bir karar verdi. İrtidat ve irtica cephesindeki askerleri İran ve Suriye taraflarına sevk ederek yeni bir hedefe karşı içteki birliği kısa sürede sağladı. Yönetimin ilk günlerinde Hz. Ebû Bekir'e karşı ayaklananlar, cephelere asker olarak gittiler.³⁹

Gerek halife seçimi esnasında meydana çıkan ihtilaf ve gruplaşma hareketleri, gerekse merkezden uzak bölgelerde ortaya çıkan İslam'ın bütünlüğüne karşı yönelmiş yıkıcı hareketler, Hz. Ebû Bekir'in sağlam iradesi, istikrarlı yönetimi

³⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 234; Apak, Adem, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. El-Âs*, Ankara, 2001, s. 72-75; Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004, s. 112-113; Câbirî, *a.g.e.* s. 259 vd; Demircan, *Haricilerin Siyasi faaliyetleri*, s. 25; Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, II, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul, 1985, s. 19; Sarıçam, *a.g.e.* s. 45; Üçok, *a.g.e.* s. 17; Zeydan, *a.g.e.* I, 98.

³⁸ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 116; Ünal, "İslam ve Siyaset Üzerine Düşünceler", *DEÜİFD*, sy. 13, 171.

³⁹ Câbirî, *a.g.e.* s. 269; Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, s. 16.

ve idarede meydana getirdiği devlet otoritesine çarparak, birer birer erimişler ve onun şahsında İslam birliği tekrar sağlanmıştır.⁴⁰

Hiz. Ebû Bekir h.13 Cemaziyelahir ayının başında hastalanır ve h.13. 22 Cemaziyelahir (23 Ağustos 634) tarihinde altmış üç yaşında vefat etti.⁴¹

2.2.Hiz. Ömer'in Halifeliği

Hiz. Ebû Bekir'in yaklaşık iki yıl üç ay süren ve Müslümanların geneli tarafından memnuniyetle karşılanan halifelik döneminin ardından bizzat Ebû Bekir'in atamasıyla hilafete geçen Hiz. Ömer dönemi başlamıştır.⁴² Ancak Hiz. Ebû Bekir, sadece kendi seçimi ile yetinmemiş, sahabeden Abdurrahman b. Avf(ö.32), Osman b. Affân(ö.35), Useyd b. Hudayr, Said b. Zeyd(ö.51) gibi kimselerin konu etrafında görüşlerine başvurmuş ve böylece kamuoyu oluşturmak suretiyle kendine has bir usulle Hiz. Ömer'i "halef bırakma yoluyla seçim" denilebilecek bir şekilde içinde yerine bırakmıştı. Bunlardan bazıları Hiz. Ömer'in sert mizacını ileri sürerek çekincelerini dile getirdiler. Şöyle ki; Hiz. Ebû Bekir: Abdurrahman b. Avf'ın, zannettiğinizden daha faziletli ve bu vazifeye gerçekten lâyıktır ancak biraz şiddeti vardır, bu sizi düşündürmez mi? görüşüne "Onun şiddeti, benim yumuşaklığımı tamamlamak içindir..." diyerek cevap vermiştir. Yine sahabeden Talha'nın(ö.36), "Muhtemelen sen Ömer'i istihlaf ettin" sözüne karşılık o da, "evet" diyerek bu haberi doğruladı. Bunun üzerine Talha, "Sen Allah'a nasıl hesap vereceksin. Böyle bir şahsı istihlaf etmekle Allah'tan korkmuyor musun? Zira herkes onun ne kadar sert bir kişi olduğunu biliyor. O, hiç kimseyi dinlemek istemez, sen nasıl onu Müslümanlara halife olarak tavsiye edersin." der. Bu sözleri hasta yatağında duyan Hiz. Ebû Bekir hem öfkelenir hem de biraz üzülür ve "Beni oturtun." der. Oturduktan sonra Talha'ya der ki; "Beni Allah'a vereceğim hesap ile mi korkutuyorsun? Ben Allah'a diyeceğim ki, bu dünyada mevcut en iyi şahsı tavsiye ettim. Ben Ömer'i sizden daha iyi tanıyorum. Ben Allah'ı da sizden daha iyi bilirim. Ömer, şüphesiz serttir; fakat hilafete geçip mesuliyeti yüklenirse başka şekilde hareket edecektir."⁴³ Bu sözleriyle

⁴⁰ Algül, *a.g.e.* II, 210; Fığlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1988, s. 35.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 383; Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104.

⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 384-389; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 34-35.

⁴³ Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, III, 55-56; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 389; Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104.

Hız. Ebû Bekir, Ömer hakkındaki uygulamasını savunur. Hız. Ömer, on yıllık halifeliği müddetince gerek kişiliği gerekse yönetimiyle tarih önünde Hız. Ebû Bekir'in kendisi hakkındaki görüşlerini haklı çıkarmıştır, diyebiliriz.

Hız. Ebû Bekir, Abdurrahman b. Avf ve daha başka kimselerle gerekli istişareleri yaptıktan sonra, Osman b. Affân'a, Hız. Ömer'in adını zikreden vasiyetini yazdırmış ve dışarıda bekleyen Müslümanlara okutmuş. Dışarıda bekleyen sahabe ise "işittik ve itaat ettik." demişlerdi.⁴⁴ Hız. Ebû Bekir'in vefat etmeden önce, Hız. Ömer'i halife tayin etmesi Akbulut tarafından "Hız. Ebû Bekir'in topluma ait yetkiyi kullanması"⁴⁵ olarak değerlendirilmiştir. Tarihi olayların zamanın şartlarına göre yorumlanması gerçeğinden hareketle kabul edilemez bir görüştür. Hız. Ebû Bekir'in Ömer'i halife bırakması bir vasiyet değildi, danışmadan sonraydı; Bir mirasçıya ve yakına değildi. Başka kabileden bu makama en ehil olanlardan birineydi. Hız. Ebû Bekir'in izlediği bu yol, Arap kabile geleneklerine de aykırı değildi, yürürlükteki geleneklerdendi: Başkan, savaş emirini ve öldürülürse ona halef olacak kişiyi tayin eder. Nitekim Hız. Peygamber (sav) de Mûte gazvesinde böyle yapmıştı. Hız. Ebû Bekir'in o günkü kamuoyunun temsilcileri olan Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affân, Useyd b. Hudayr, Said b. Zeyd ve daha başka büyük sahabeye danıştıktan sonra Hız. Ömer'i halef tayin etme girişimi, zamanın şartlarını ve kamu yararını değerlendirmesinin, kendisine zorunlu kıldığı içtihadı dayalı bir eylemdi.⁴⁶ Hız. Ebû Bekir'in 13/634'deki ölümünden sonra, ciddi ve kayda değer şekilde itiraz ve muhalefet olmaksızın İslam toplumu Hız. Ömer'e biat eder ve böylece o, halife olarak seçilmiş olur. Rahmet-i Rahman'a kavuşan Ebû Bekir'in cenaze namazını Hız. Ömer kıldırması ve aynı gün Mescid-i Nebi'de ilk hutbesini okuyarak halkın biatini almıştı.⁴⁷

Resûlullah'ın sağlığında Arap yarımadasındaki insanlar İslam'ın hakimiyetine boyun eğmişler ve Müslümanlarla bütünleşmişlerdi. Bunun üzerine Resûlullah (sav) İslam tebliğinin insanlara ulaştırılmasının önünde engel teşkil eden müşrik güçlere ve özellikle Bizans İmparatorluğu'na karşı askeri seferler başlatmıştı.

⁴⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 265; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 390.

⁴⁵ Akbulut, Ahmet, "İlk Devir Siyasi Olayların Müslüman Düşüncesine Etkileri", *İslamî Araştırmalar*, V, sy. 1, Ankara, 1991, s. 41.

⁴⁶ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* I, 246; Cabirî, *a.g.e.* s. 281-287.

⁴⁷ Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104.

Hız. Ebû Bekir (ra), Resûlullah'ın vefatından sonra ortaya çıkan Ridde hareketlerini bastırdıktan sonra Bizans hakimiyetindeki topraklara askeri akınlar başlatmış, öte taraftan İran İmparatorluğu'na karşı da askeri faaliyetlere başlamıştı.⁴⁸ Hız. Ömer'in üzerine düşen de kendi seleflerinin başlatmış olduğu bu faaliyetleri devam ettirmektir. Nitekim Hız. Ömer de öyle yapmış, kendisinden önceki halifenin uygulamalarının devamını sağlamış ve hilafete geçince Köprü Savaşı, Kadisiye Savaşı ve Nihâvend Zaferiyle Irak'ın fethini tamamladı. Hız. Ömer, Bizans İmparatorluğu'na karşı Suriye cephesindeki savaşılar da ara verilmeden devam edilmesini emretti. Müslümanlar bu cephede Bizans kuvvetlerine ağır zayıat verdirdiler. Hız. Ebû Bekir zamanında Bizans'a karşı yapılan Ecnadeyn Savaşı (28 Cemaziyelevvel 13/ 30 Temmuz 634), sonunda Filistin kapıları Müslümanlara açılmıştı. Hız. Ömer zamanında da Filistin fethine devam edildi ve Kudüs fethedildi. (17/638). Daha sonra Filistin'in sahil şehirleri başta olmak üzere diğer yerleşim yerleri de fethedildi. Hız. Ömer, yapılan bu savaşlar sonucunda Medâin, Ahvaz, Tuster, Musul, Dımaşk, Humus, Halep, Kudüs, Mısır, Azerbaycan gibi daha birçok yerleri fethederek İslam topraklarına kattı ve böylece İslam topraklarını genişletti.⁴⁹

Hız. Ömer, hilafeti döneminde İslam devletinin sınırlarını genişletmekle kalmadı, aynı zamanda dirayetli bir devlet adamı olarak İslam devletinin teşkilatlanmasında da büyük gayret gösterdi. Şûra sistemini işletmesi, Divan teşekkül ettirmesi yaptığı çalışmalardan sadece bir kaçıdır. O, özellikle meşhur adaleti ile Müslümanlar yanında büyük değer kazandı ve yaptığı birçok uygulama ile sonraki Müslümanlara örnek oldu.⁵⁰

Hız. Ömer, Muğîre b. Şu'be'nin(ö.50) Mecusi olan kölesi Ebû Lu'lu'e tarafından sabah namazını kıldırırken hançerle yaralandı. Ebû Lu'lu'e, Muğîre'nin kendisiyle anlaşmalı bir kölesiydi. Hürriyetini kazanması için bir süreliğine kazancının bir bölümünü Muğîre'ye verecekti. Ebû Lu'lu'e bir gün Hız. Ömer'e gelerek Muğîre'ye ödediği günlük ücretin yüksek olduğunu söyledi ve ondan bu ücretin indirilmesi için yardımcı olmasını istedi. Hız. Ömer, kendisine ne işle meşgul

⁴⁸ Tellioglu, Ömer, "Ömer", *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 2002, s. 316.

⁴⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 37, 96, 108, 119, 137, 162, 202; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* I, 360 vd; Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 104; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 45-46.

⁵⁰ Hatipoğlu, *a.g.m.* 150; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1991, s. 205-206; Montran, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 92-93.

olduğunu sorunca; demirci, marangoz ve nakkaş olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer, verilen ücretin çok olmadığını söyledi. Bu görüşmenin ertesi günü sabah namazını kıldırıldığı sırada cemaat arasında bulunan Ebû Lu'lu'e Hz. Ömer'in üzerine atılarak kendisini yaraladı. Hz. Ömer'i yaraladıktan sonra kaçmaya çalıştı. Fakat kurtulamayacağını anladı ve birkaç Müslümanı da yaraladıktan sonra intihar etti. Hz. Ömer burada aldığı yaradan dolayı 27 Zilhicce 23 /4 Kasım 644'de vefat etti.⁵¹ Hz. Ömer'in on yıllık hilafeti zamanında, İslam ülkelerinin sınırları çok genişledi. İslam dini, büyük taraftar ve güç buldu. İslam devletinin durumu son derece iyileşti, beytülmal doldu, taşıtı. İslam devleti her alanda kurumsallaştı. İslam ordusunun gerçekleştirdiği fetihler en uzak ülkelere kadar ulaştı. Adaletiyle dünyada eşsiz bir ün yapan, fakat yine adaleti yüzünden öldürülen ikinci halife Hz. Ömer'in devri, İslamın şahlanış ve yükseliş dönemidir.⁵² Bu dönemi, İslam Mezhepleri Tarihi'nde, Müslümanların birbirleriyle savaştıkları ve bu savaşların ortaya çıkardığı sorunlarla dolu oldukça karmaşık bir devir takip eder.⁵³

Hz. Ömer 23/644'de Muğîre b. Şu'be'nin İran asıllı kölesi Ebû Lu'lue Firuz'un suikastına maruz kalıp yaralandığında; kendisini ziyarete gelen birçok sahabe yarasının ağır olup kurtulma ümidi olmadığını görünce, ona bir halife seçip topluma bildirmesinin faydalı olacağını söylerler.⁵⁴ Nitekim böyle bir talebe; "Ben ne yapacağımı biliyorum. Şayet birini size tavsiye edersem ki, (Hz. Ebû Bekir'i kastederek) benden önce ve benden daha iyi olan biri bunu yaptı. Şayet kimseyi seçmezsem ki, bunu da yine benden evvel ve benden çok daha iyi olan peygamber yaptı. Şu halde her iki şekilde de hareket edebilirim."⁵⁵ diyerek cevap verdi. Oğlu Abdullah'ın istihlaf edilmesi teklifini ise "Karısını bile boşamaktan aciz olan bir adamı mı yerime bırakayım?"⁵⁶ diyerek kabul etmedi. Bununla birlikte Hz. Ömer, ümmeti hassas olan bu meselede tek başına bırakmak istemiyordu. Hz. Ömer aynı konuşmasının devamında; "Hz. Muhammed, vefat ettiğinde onun çok sevdiği ve cennetle müjdelediği on kişi vardı. İşte bunlar arasından kendinize bir halife seçin."

⁵¹ Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, II, 131-132; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 55-56; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 227; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* I, 597; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 46.

⁵² Hizmetli, *a.g.e.* s. 206-207.

⁵³ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 35.

⁵⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 343; Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, II, 134; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 58.

⁵⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 353; Buhârî, "Kitâbu'l- Ahkam", 51.

⁵⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, IV, 227-228; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 65-66.

diyerek halife seçim işini; Hz. Ali, Hz. Osman, Zübeyr, Talha, Sa'd b. Ebi Vakkâs(ö.55), Abdurrahman b. Avf'a ve Aşere-i Mübeşşere'den olmayan oğlu Abdullah b. Ömer'den(ö.73) oluşan Şûra heyetine havale eder.⁵⁷ Hz. Ömer, halifeliği bu altı şahıstan birine doğrudan devretmeyi sakıncalı buldu. Bunun için şöyle dedi; "Ben Müslümanların yönetim işini hayatta iken de ölü iken de sorumluluk altına girerek belirlemem. Eğer Allah sizin için hayır murat etmişse sizleri bu altı kişinin vereceği hayırlı bir karar üzerinde ittifak ettirir."⁵⁸

Aşere-i Mübeşşere'den olan amcasının oğlu ve eniştesi Saîd b. Zeyd'i adaylar arasına dâhil etmedi. Çünkü bu zât onun kabilesindendi ve bu vasiyeti sebebiyle kendisinden sonra onun halife seçilmesinden korkmuştu.⁵⁹ Oğlu Abdullah'ı ise sadece geçici olarak bu heyete dâhil etti. Ancak onun oyu üzerinde de bazı tasarruflarda bulundu. Adayların çoğunluğu bir aday üzerinde ittifak ederlerse Abdullah çoğunluğun olduğu tarafa oyunu verecekti. Eşitlik olması halinde oyunu Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu tarafa verecekti.⁶⁰ Hz. Ömer, Şûra neticeleninceye kadar Suheyb b. Sinan'ın insanlara namaz kıldırmasını, Şûra meclisinin hemen müzakereye başlamasını, iş neticeleninceye kadar da bazı kimselerin bu toplantıya bekçilik yapmalarını emretmişti. Ayrıca Şûra meclisinin işini bir an evvel bitirmesini teşvik etmesi için Talha el-Ensârî ile Mikdad b. Esved el-Kindî'yi de görevlendirmişti.⁶¹

2.3.Hz. Osman'ın Halifeliği

Hz. Ömer'in cenaze namazı kılınp, defin işlemi bitince Mikdad b. Esved, Şûra meclisi üyelerini Misver b. Mahreme'nin (ö.64) evinde topladı. Şûra meclisi üyeleri oturuma başlayıp bir odaya kapandıklarında halife seçim işini tartışmaya başladılar. Çok konuşuldu, sesler yükseldi. Ebû Talha'nın araya girmesinden sonra üç şûra meclisi üyesi haklarını diğer üç kişiye devrettiler.⁶² Zübeyr, emirlik hakkını

⁵⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 339-340 vd; Taberî, *Târihu't-Taberî*, IV, 228; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 70-71; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 228.

⁵⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, IV, 228; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 238.

⁵⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 228-238.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 72; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 238-240.

⁶¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 72; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 238; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 579.

⁶² İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 238-239. Bazıları Şûra meclisinin Hz. Âişe'nin odasında toplandığını söylerken, diğer bazıları beytülmalde toplandıklarını söylemişlerdir. Fatıma b. Kays'ın evinde

Ali'ye; Sa'd, emirlik hakkını Abdurrahman b. Avf'a; Talha, emirlik hakkını Osman b. Affân'a devretti. İşte bu altı kişi, fitnenin ne kötü bir şey olduğunu ve bundan sonra alevlenecek bir ihtilafın kolay kolay söndürülemeyeceğini de bilmekte idiler. Bu sebeple ilk önce Abdurrahman b. Avf, ihtilaftan kaçınmak gerektiğine dair sözler söyleyerek, şûra arkadaşlarını belli bir noktada birlik olmaya çağırdı. Nitekim Abdurrahman b. Avf "Hanginiz devlet başkanlığı namzetliğinden içinizden efdal olana bırakmak üzere vazgeçer? sorusu ile şûra çalışmasına yapıcı bir teklif sundu.⁶³ Bu soruya kimse cevap vermeyince, Abdurrahman b. Avf (ra) "İşte ben kendimi halife namzetliğinden çıkarıyorum." dedi. Bunun üzerine önce Hz. Osman, sonra ötekiler Abdurrahman'ın teklifini olumlu karşıladıklarını bildirdiler. Devlet başkanlığına adaylık hakkından ilk feragat ederek seçime ferahlık getiren Abdurrahman'ın adaylardan birini seçmek üzere hakem olma ve halkın reyini alarak sonuca ulaşma işini kabul ettiler; bu salahiyeti kendisine verdiler. Lâkin Hz. Ali susmakta idi. Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali'ye dönerek "Sen ne dersin ey Ali?" dedi. Hz. Ali buna şöyle cevap verdi: "Hakkı tercih edeceğine, duyguların tesiri altında kalmayacağına, akrabalık dolayısıyla kendine yakın olanı taraf olarak tutmayacağına ve ümmetin hayrını araştırmada kusur etmeyeceğine, umumun menfaati ve maslahatını gerçekleştirmek için çaba göstermekten geri durmayacağına söz ver, ben de kabul edeyim."⁶⁴ Bunun üzerine Abdurrahman, Hz. Ali'ye şöyle cevap verdi: "Siz benim seçeceğime razı ve muhalefet eden olursa, benimle beraber muhalefet edenin aleyhinde olacağınıza dair kesin söz veriniz, bende akrabalık bağları ile yakın olduğum kimseyi yakınlığından dolayı tercih etmeyeceğime Allah adına teminat veriyorum ve yemin ediyorum."⁶⁵ Bu şekilde Abdurrahman b. Avf, onlardan söz aldı ve aynı şekilde onlara söz verdi. Böylece şûra ehli, karşılıklı olarak ahitleşmek suretiyle birbirlerine olan güvenlerini teyit etmiş oldular.

Abdurrahman b. Avf, ahitleşme işi bittikten sonra üç gün boyunca gece gündüz demeden çalıştı. Nitekim kaynakların belirttiğine göre o bu görevi tarafsız bir

toplanmış olduklarını söyleyenlerde vardır. Ama Misver b. Mahreme'nin evinde Şûra meclisinin toplandığına dair rivayet daha doğrudur. İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 239.

⁶³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 36; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 580-581.

⁶⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 36; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 73-74; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 239; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 583.

⁶⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 583.

şekilde yürüterek adaylar hakkında, halkın kanaatlerini ve görüşlerini almaya çalışır. Abdurrahman üç gün boyunca, halkın düşüncesini sordu. Sadece şehrin ileri gelen şahsiyet ve topluluklarının düşüncelerini almakla kalmadı. Aynı zamanda tüccarla ve o sırada Medine’de bulunan göçebelerle de görüştü, hatta çocukların ve kadınların kanaatlerini bile aldı. Hz. Osman’ın halife tayini hususunda iki kişinin dahi ihtilaf etmediğini gördü.⁶⁶

Bu faaliyetler esnasında Abdurrahman b. Avf, muhtemelen gerek yaşı gerek sahip olduğu zenginlik ve cömertliği nedeniyle genelde halkın eğiliminin Hz. Osman’dan yana olduğunu görür. Ama yine muhtemelen sırf bu tespitlere dayanarak taraflı davranıyor konumuna düşmemek için, iki adayın halifelik anlayış ve yaklaşımına dair fikirlerini almak üzere, onları halkın huzurunda mescitte sınava tabii tutar. Hz. Ömer’in vasiyetine göre dördüncü gün, halife açıklanmış olmalıydı. Bu bağlamda o, dördüncü gün halkı mescitte topladı ve minbere çıkıp “Şimdi size yeni halifenizi bildireceğim.” dedi. Arkasından önce Hz. Ali’ye dönerek, “Şayet ben seni halife tayin edersem, sen her zaman ve her şartta Kur’ân-ı Kerim’e, Peygamber’in sünnetine, Ebû Bekir ve Ömer’in tatbikatına uyacağına söz veriyor musun? diye sorar. Hz. Ali, “Kur’ân-ı Kerim’e ve Peygamber’in sünnetine evet; fakat ilk iki halifenin tatbikatına her zaman uymaya mecbur değilim. Ben de içtihat yapabilirim, müçtehidim, onlara her şeyde uymaya mecbur değilim.” diye cevap verdi. Aynı yerde zikredilen başka bir rivayette bu soruya Hz. Ali’nin verdiği cevabın, “Umarım, bilgim ve gücüm yettiği kadar amel ederim.” şeklinde olduğu nakledilir. Abdurrahman, Hz. Osman’a dönerek aynı soruyu ona sorar, o da; “Evet, Kur’ân-ı Kerim’e, Peygamber’in sünnetine ve ilk iki halifenin tatbikatına uyacağıma dair söz veriyorum.”⁶⁷ cevabını verir.

Bu konuşmalardan sonra, zaten o, halkın meylinin Hz. Osman’dan yana olduğunu biliyor ve üstelik Hz. Osman’ın verdiği cevabın da halkın hoşuna gittiğini ve kanaatlerin tamamen Hz. Osman’dan yana olduğunu görür ve hemen “Ya rabbi sen şahit ol ki; İslam’ın menfaati için ben Osman’ı halife seçtim.” diyerek minberden iner. Daha sonra oradaki Müslümanlar da hemen Hz. Osman’a biat ederek onu

⁶⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 239; A. Cevdet paşa, *a.g.e.* II, 584.

⁶⁷ Taberî, *Tarihu’t-Taberî*, IV, 233-238; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 76; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 241; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 585.

kendilerine halife seçerler.⁶⁸ Rivayetler, Hz. Osman'a h. 23 senesinde, Zilhicce ayının son pazartesi günü akşam biat edildiğini bildirir. Her halükarda Hz. Osman ümmet içerisinde herhangi bir bölünme ve çatışma vuku' bulmadan, eski kabileler arası siyasî kavgalara itibar edilmeden, Haşimîlerin ve Emevîlerin, Muhâcirlerin ve Ensârın ittifakı ile halife seçildi, en uzun süre iktidarda kalan halife oldu.⁶⁹

Hz. Osman, devlet idaresini devraldığı zaman İslam fetihleri hızlı bir şekilde devam ediyordu. Hz. Ömer (ra) devrinde Suriye, Mısır, Filistin ve İran gibi topraklar İslam beldelerine katılmıştı. Hz. Osman döneminin başlarında da fetih hareketleri eski hızıyla devam etti ve bu dönemde Ermenistan, Kuzey Afrika ve Kıbrıs gibi yerler İslam topraklarına katıldı. İslam toprakları çok geniş bir alana yayıldığı için idaredeki zorluk takdir edilmelidir. Bu nedenle Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında bazı isyan hareketleri görülse de merkezi otorite bunları bastırmıştır.⁷⁰ Fakat daha sonraları gelişen olayların bastırılması pek mümkün olamamıştır. Bu sebepten dolayı bazı tarihçiler Hz. Osman'ın hilafeti zamanını, takip edilen siyaset ve meydana gelen olaylar sebebiyle iki döneme ayırmaktadır: İlk altı yıllık (24-29 / 644-649) dönem, "sükunet ve iyi idare dönemi"; ikinci altı yıllık (30-35 / 650-655) dönem, "karışıklık ve kötü idare dönemi".⁷¹ Muhtemelen böyle bir ayırma gidilmesinin altında, karışıklıkların ikinci devrede meydana çıkmış olması yatmaktadır.⁷²

Bizim kanaatimize göre bu karışıklık veya şikayetlerin sebeplerini sadece Hz. Osman'da aramak -o zaman ki toplumun siyasi, ekonomik ve toplumsal durumunu göz ardı etmek- Hz. Osman'a haksızlık olacaktır. Bu dönem içinde görülen karışıklık ve problemlerin temelinde iki sebebin var olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan biri Hz. Osman'ın şahsından kaynaklanan ve idareci olarak verdiği kararların su'iistimal edilmesine neden olan yumuşak bir yapıya sahip olması, akrabalarını çok sevmesi ve kendilerine çok fazla güvenerek idarenin önemli bir kısmını onlara teslim etmesidir. Bu durum hem Kureyş'in diğer kollarından hem de diğer Arap kabilelerinden kendisine karşı bir hoşnutsuzluğun oluşmasına sebep

⁶⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 62-63; Taberî, *a.g.e.* IV, 233.

⁶⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 241; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, s. 208.

⁷⁰ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 590-596; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* I, 330-331.

⁷¹ Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 439.

⁷² Fırlı, E. Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜİFD*, XX, Ankara, 1975, s. 227.

olmuştur. Bununla beraber Hz. Osman'ın, gerek cahiliye gerekse de İslamî dönemde idari tecrübesinin olmayışı da önemli bir etkindir. Hz. Osman, Hz. Muhammed (sav) döneminde de hiçbir yüksek makamda görev almamıştı. Sadece Habeşistan'a sığınan küçük bir grup müslümanın liderliğini yapmıştı.⁷³ Sonuç olarak her iki dönemde de Hz. Osman iyi bir tacir olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında da zikredileceği gibi, iş başında bulunan bazı sahabeyi görevden alıp yerlerine kendi yakın akrabalarını tayin etmesi, sahabeden bazı kimselere takınılan olumsuz tavırlar gibi olaylar toplumda sert tepki ile karşılanmış ve toplumsal huzursuzluğun görülmesi ve tepkinin doğması için gereken sebepleri hazırlamıştır.

Watt, Hz. Osman'ın şahsından kaynaklanan sebeplerin dışında daha farklı bir sebebe dikkatleri çekmektedir. Ona göre, "Hz. Osman'a karşı girişilen harekette umûmi âmil, önceleri bedevi olanların hayat tarzlarındaki toplu değişiklikti. Bu insanların ataları ve bizzat kendileri, daha önceki yıllarda çölde develeri güderek, Hz. Osman döneminde ve sonraları ise, diğer kabilelere ve komşu topraklara akınlar yaparak yaşıyorlardı. Şimdi, 36/656'dan itibaren onların askerliği meslek edinmiş oldukları söylenebilir. Sınır boylarına yapılan askeri seferler, daha geniş çapta olmakla birlikte, kabile tahriplerine benzedi, ama bu insanlar, askeri seferlerden sonra kara çadırlara değil, şehir ordugâhlarının nispeten "lüks" hayatına döndüler."⁷⁴ Bu ifadelerle Watt, farklı bir konuya temas ederek Hz. Osman döneminde görülen huzursuzlukların temelinde toplumsal refahın birden bire yükselmesini işaret etmektedir. Başka bir deyişle, o insanların içinde buldukları yeni iktisadî, içtimaî ve siyasî yapıya intibaksızlığın⁷⁵ toplumsal huzursuzluğa zemin hazırladığını ifade etmektedir.

Toplumsal huzursuzluğun yoğun olduğu iller Basra, Kûfe ve Mısır'dır. Tarihçiler, devlet içindeki isyanın merkezlerinden biri olan Mısır'daki isyan hazırlayıcıları olarak bazı şahısların isimlerini zikrederek, bölgedeki karışıklıkların ve isyanın onların çalışmaları neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Taberî'nin (ö.310) ravilerinden olan Seyf b. Ömer (ö.180), Mısır'daki isyanın baş

⁷³ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 60; Montran, *a.g.e.* s. 97.

⁷⁴ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem R. Fırlalı, İstanbul, 2001, s. 13.

⁷⁵ Bkz. Watt, *a.g.e.* s. 14.

müsebbibi olarak Abdullah b. Sebe'nin olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte buradaki muhalefet grubunu Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Huzeyfe'nin organize ettiği de söylenmiştir. Dolayısıyla bir çok araştırmacı, genelde tüm İslam beldelerinde, özelde de Mısır'da Hz. Osman'ın hilafeti zamanında ortaya çıkan karışıklığın ve tüm olayların özellikle de Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında anlaşmaya varılmışken olayların savaşa sonuçlanmasının sorumlusu olarak Abdullah b. Sebe'yi göstermektedirler. Sonuç olarak İbn Sebe, Müslümanları birbirine düşürerek Hz. Osman dönemindeki fitne olaylarının ve Cemel Savaşı'nın mimarlığını yapmıştır.⁷⁶

Diğer taraftan Abdullah b. Sebe veya Sebeyye diye bir şahsın veya grubun olmadığını savunanlar da vardır. Bu düşünceyi savunanlara göre ise, yani Seyf b. Ömer'den gelen bu rivayet kabul edilip olayların tüm sorumluluğu İbn Sebe'ye yüklenirse, bu durumda hadiselerle iştirak eden Müslümanları, bozguncu bir Yahudinin sözlerine aldanan ve onun peşinden koşan basiretsiz bir topluluk olarak kabul etmek gerekir ki, böyle bir şey mümkün değildir.⁷⁷ Korkmaz ise, Abdullah ibn Sebe veya Sebeyye'nin, herhangi bir şahsa veya gruba işaret etmekten öte sadece "Osman muhaliflerine verilen bir isim"⁷⁸ olduğunu belirtmektedir.

Biz burada, İbn Sebe'nin veya Sebeyye'nin varlığını veya yokluğunu tartışacak değiliz. Toplumsal huzursuzluğun var olduğu bir ortamda, İslam ümmetinin birliğini bozmak ve fitne çıkarmak maksadıyla bozguncu faaliyetlerde bulunan şahıs veya zümreler, İbn Sebe veya Sebe'ler var olmuştur ve bundan sonra da var olacaktır. İşte böyle bir ortamda, Mısırlı, Basralı ve Kûfeli bir grup, fitne çıkarmak için Medine'ye doğru hareket etti.

Nitekim h. 35 yılında Mısırlı, Basralı ve Kûfeli isyancı grupların Medine'ye geldiklerinde Hz. Osman, isyancıları dağıtması için Hz. Ali'den yardım istedi. "Hz. Osman, Ali b. Ebî Tâlib'i Mısırlılara gönderdi. Ali onlara, onu suçladığınızı, karşı

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 240–241; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 386–387. Bkz. Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 46; Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, XXVII, Ankara, 1985, s. 174; Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcıların Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1989, s. 30; Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul, 2001, s. 79; Şeybe, Abdülkâdir, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, çev. Osman Cilacı, İstanbul, 1995, s. 211.

⁷⁷ Fiğlalı, E. Ruhi, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*. XX, Ankara, 1975, s. 237.

⁷⁸ Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahriği Abdullah İbn Sebe Meselesi*, Ankara, 2005, s. 50. Bkz. el-Askerî, Murtaza, *Abdullah b. Saba Masalı*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1974, s. 25; Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 134; Onat, *a.g.m.* 99.

çıktığınız ve muâkabe etmek istediğiniz şey nedir? dedi. Onlar şu sözlerle cevap verdiler: Allah'ın kitabını mahvetti. (Yani, Müslümanları tek bir nüsha üzerinde birleştirdi). Arazilerin bir kısmını, develerin ve davarların otlağı olarak kullanmak üzere, devletin malı yaptı. Devlet işlerine Ümeyyeoğullarını tayin etti, akrabalarını kayırdı, Hz. Peygamber'in ashabına kötü muamelede bulundu. Afrika'dan gelen ganimetten Mervan'a özel hisse verdi. İşte bu sebepten ona karşı çıktık."⁷⁹

Hz. Osman da, bu tenkitleri ve suçlamaları şu sözleriyle reddetti ve şöyle cevaplandırdı: "Kur'ân'a gelince; O, Allah katındandır. O'ndan geldiği gibidir. İsteddiğiniz şekilde okuyup, ihtilaf etmenize mâni olmak için onu toplattım. Arazi meselesine gelince; Allah'a yemin olsun ki, kendi devem ve koyunum için hiç bir şey ayırmadım, bu arazilerde sadece devletin develeri otlamaktadır. Mervan'a hususi para verme işi ise; bu onların beytülmalidir, istedikleri şekilde kullanırlar. Resûlullah'ın ashabına iyi davranmadığım hususuna gelince; ben de bir insanım, severim ve kızarım. Kim bende hakkı olduğunu söylüyorsa veya kim zulmedilmiş olduğunu iddia ediyorsa, işte ben buradayım; isterse hakkını alır, isterse bağışlar. Bu sözler üzerine insanlar razı oldular ve anlaştılar."⁸⁰ Bu rivayetlere göre Hz. Osman'a yöneltilen suçlamaları birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

2.3.1.Hz. Osman'a Yöneltilen Tenkitler

2.3.1.1.Kur'ân-ı Kerim'in Çoğaltılması

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in vefatından sonra görülen sebep üzere Hz. Ebû Bekir tarafından bir kitap haline getirilmişti. Bu cem olunan sayfalar, Hz. Ebû Bekir tarafından muhafaza edilmişti. Onun vefatı ile Hz. Ömer'e ondan da kızı Hafsa'ya(ö.45) intikal etmişti. Cem olunan sayfalarda ayetler yerli yerince ait oldukları surelerde idi. Fakat müstakil olan yüz on dört sure sıraya konulmamıştı. Lisan açısından Arap kabileleri arasında lehçe farkları vardı. Bunlardan yedi tanesi ötekilere göre daha fasihti. Bunlar arasında da Kureyş lehçesi ötekilere göre daha fasihti. Lehçe farklılığı Kur'ân kıraatinde de farklılık meydana getiriyordu.⁸¹ Rivayetlere göre, Azerbaycan ve Ermenistan seferleri sırasında Kur'ân-ı Kerim

⁷⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 102-103; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 28.

⁸⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 102-103; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 28.

⁸¹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, I, 433; II, 606; Algül, *a.g.e.* II, 388.

kıraati hususunda Suriyeli ve Iraklı askerler arasında ihtilaf çıkması üzerine Huzeyfe b. el-Yeman bu meseleyi Hz. Osman'a aktardı ve bir çözüm bulmasını istedi. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Hafsa'nın elinde bulunan, Hz. Ebû Bekir tarafından toplatılan nüshayı istedi. Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki heyetten Kur'ân-ı Kerim'i istinsah etmelerini istedi. Görevlendirilen heyet, istenen nüshaları hazırladıktan sonra asıl nüsha tekrar Hz. Hafsa'ya gönderildi. Hz. Osman çıkarılan bu nüshaları İslam dünyasının önemli merkezlerine gönderdi. Bundan sonra bu nüshaların dışında elinde nüsha ya da Kur'ân yazılmış kağıt bulunan kimselerden bunları yakmaları istendi. Bununla gelecekte çıkması muhtemel karışıklıklara karşı bir tedbir alınmış olunmaktaydı.⁸² Müslümanlar genellikle bu davranışından dolayı Hz. Osman'a teşekkür ettiler, ancak Abdullah b. Mes'ûd(ö.32) ve onunla beraber olanlar bu işe karşı çıktılar. Belki de Abdullah b. Mes'ûd bu işin kendi başkanlığında yapılmasını istiyordu. Fakat halife muhtemelen Hz. Ebû Bekir'in yoluna tabii olarak bu işi Zeyd b. Sâbit'e vermişti. Bu durum halife ile ünlü âlim sahabinin sonraki ilişkilerine tesir etmiş, münasebetlerin menfi yönde gelişmesine sebebiyet vermişti.⁸³ Halbuki bu konuda İbn Mes'ûd'un takındığı tavrın, ileri gelen sahabe tarafından hoş karşılanmadığı ve sonradan kendisinin de bundan pişmanlık duyduğu bilinmektedir.⁸⁴ Bu çalışmada Kûfeliler kendi kurrâlarından İbn Mes'ûd'un (ra) komisyonda vazife verilmeyerek itibarsız bırakıldığını düşünmüşler ve iç karışıklık baş gösterince halifenin aleyhinde bulunanlar arasına katılmışlardır.⁸⁵

2.3.1.2. Bazı Arazilerin Devletleştirilmesi

Hz. Osman, devletin develerinin otlaması, beslenip korunması, ordunun hizmetine hazır halde muhafaza edilmesi için, birtakım arazileri devlet malı haline getirmiştir.⁸⁶ Onun bu uygulaması daha sonra bazı kimseler tarafından tenkit edildi. Halife bu uygulaması ile şahsi menfaatini değil ammenin hukukunu gözetiyordu.

⁸² Taberî, *a.g.e.* V, 57; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 111; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 606. Bkz. Birişik, Abdülhamit, "Kur'ân-ı Kerim'i Bilmek", *İslam'a Giriş Gençliğin İslam Bilgisi*, İstanbul, 2007, s. 113; Birişik, Abdülhamit, "Kur'ân", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 385; Aydın, Davud, "Kur'ân-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", *DİD*, XXXXVI, sy. 1, Ankara, 2010, s. 66; Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize*, İstanbul, 2005, s. 95; Ünver, Mustafa, "Kur'ân Vahyinin Kitaplaşma Sürecine Bir Bakış", *DİD*, XXXXVI, sy. 2, Ankara, 2010, s. 45 vd.

⁸³ Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, XXVII, 163.

⁸⁴ Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, 116.

⁸⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 57; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 111; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 608.

⁸⁶ Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, 441.

Nitekim bu tenkidi kendisi “arazi meselesine gelince; Allah’a yemin olsun ki, kendi devem ve koyunum için hiç bir şey ayırmadım, bu arazilerde sadece devletin develeri otlamaktadır.” diyerek cevaplamıştır.⁸⁷ Çünkü bu dönemde beytülmale ait develerin sayısı kırk bini bulmuştu. Bunun için bazı yerlerin bu hayvanların otlatılmasına tahsis edilmesi ihtiyacı doğmuştur.

2.3.1.3.Ashaptan Bazı Kimselerin Atiyyelerinin Kesilmesi

Halifeye yöneltilen en önemli tenkitlerden birisi de budur. Özellikle Kur’ân-ı Kerim’in çoğaltılmasından sonra halife ile Abdullah b. Mes’ûd arasında meydana gelen ihtilaftan sonra İbn Mes’ûd’un atiyyesi kesilmiştir. Yine atiyyesi kesilen diğer bir sahabede Ubey b. Ka’b’dır.⁸⁸

Atiyyelerin kesilmesi devlet başkanının yetkisindeyse de, bu olay ona karşı büyük bir muhalefetin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Halife bu husustaki kararının ağır olduğunu düşünmüş olacak ki vefatından önce İbn Mes’ûd’u ziyaret ederek o güne kadar biriken atiyyelerini kendisine vermek istemiş, ancak İbn Mes’ûd bunu kabul etmemiştir.

2.3.1.4.Ashaptan Bazı Kimselere Karşı Takınılan Olumsuz Davranışlar

Bu konudaki en önemli tenkit Ebû Zer el-Ğıfârî’nin (ö.32) Rebeze’ye sürgün edilmesi olayıdır. H. 30’da Ebû Zer, Şam’daki bazı faaliyetlerinden rahatsız olan Vali Muâviye’nin talebi üzerine Medine’ye gönderildi. Medine’de halife ile görüştüktan sonra –bazı rivayetlere göre kendi isteği ile- Rebeze’ye gitti. Lâkin Ebû Zer (ra), Hz. Osman’ın siyasetine karşı eleştirilerini, h. 32 yılında ölünceye kadar devam ettirdi.⁸⁹ Ama bu eleştirilerini hiçbir zaman fiili muhalefete kadar götürmedi. Nitekim halifeye isyan edeceklerini söyleyerek kendisine liderlik teklif eden bazı yönetim aleyhtarlarına yüz vermediği gibi, onlara halifeye bağlı kalmalarını ve onu küçük düşürecek hareketlerden de uzak durmalarını tavsiye etmişti.⁹⁰

⁸⁷ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 29.

⁸⁸ İbn Sâ’d, *a.g.e.* III, 159-160; Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, XXXIII, 440.

⁸⁹ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 32; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1991, 213.

⁹⁰ Aydınli, Abdullah, “Ebû Zer el-Ğıfârî”, *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 268. Meşhur görüşe göre asıl adı, Ebû Zer Cündeb b. Cünâde b. Sufyân el-Ğıfârî’dir. İslamiyet’in ilk zamanlarında Mekke’de Müslüman oldu. İslam’a ilk girenlerdendir. Müslüman olduktan sonra beldesine ve kavmine döndü. Hz. Muhammed (sav), Medine’ye hicret edinceye kadar beldesinde kaldı. Hendek gazvesinden sonra

2.3.1.5.Hz. Osman'ın Yüzüğünü Kaybetmesi

H. Osman, h. 30 senesinde Resûlullah'ın mühür olarak kullandığı yüzüğünü Medine'ye iki mil mesafedeki Eris kuyusuna düşürdü. Mührün çıkarılması için kuyunun suyu tamamen boşaltılmış ancak bütün aramalara rağmen mühür bulunamamıştı. Bunun üzerine Hz. Osman, Resûlullah'ın mührüne benzer bir mühür yaptırarak, vefatına kadar bu yüzüğü parmağında taşıdı. Hz. Peygamber'in mührünün kuyuya düşürülmesini bazıları, Hz. Osman aleyhine dedikoduya vesile ettiler.⁹¹

2.3.1.6.Bazı Bid'atler Vücuda Getirmesi

Bu bid'atlerden birisi, hac ibadeti sırasında Mina'da seferi namaz kılmamasıdır. Hz. Osman hilafetinin birinci senesinde Abdurrahman b. Avf'ı hac emiri tayin edip göndermişti. Sonraki senelerde ise hac emiri olarak kendisi gidip gelmişti. Yine h. 29. senesinde Hz. Osman hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gitti ve Mina'da çadırını kurdu. Hz. Muhammed, Ebû Bekir ve Ömer Mina'da dört rekatlık farz namazları iki rekât kıldıkları gibi Hz. Osman da bu seneki hacca kadar iki rekât kılmıştı. Fakat bu seneki haccında Mina'da namazı dört rekât kıldı. Hz. Ali ve Abdurrahman b. Avf gibi sahabe bu duruma itiraz ettiler. Hz. Osman ise "Bu, benim görüşümdür." diyerek karşılık verdi. Abdurrahman b. Avf halifenin huzurundan ayrıldıktan sonra İbn Mes'ûd'la karşılaştı ve Hz. Osman'ın namazı dört rekât kıldığını söyledi. İbn Mes'ûd ise "İhtilaf kötü şeydir. Ben de arkadaşlarımla dört rekât kılmıştım." dedikten sonra Abdurrahman "Bundan sonra dört rekât kılarım." diyerek mukabele etti.⁹²

Onların her biri müçtehit idi. Bir müçtehit ise diğer müçtehidin rey-i ile amel etmeye mecbur değildir. Her biri kendi rey ve içtihadı ile amel etmiştir. Bundan dolayı sahabeden bazıları, Hz. Osman'a uymuş ve bazıları da uymamıştır. Fakat Hz. Osman'ın muhalifleri bu meseleyi de onun aleyhinde söz söylemeye vesile ettiler.⁹³ Bu başlık altında zikredeceğimiz ikinci tenkit ise Cuma günü iki ezan okunmasıdır. Sahabenin çoğunluğu buna itiraz etmemiştir ve bu ikinci ezanı, "Umûri

Medine'ye hicret etti. Bundan sonra haccında ve seferde hep Resûlullah ile beraber oldu. Hicri 32 senesinin Zilhicce ayında Rebeze'de vefat etti.

⁹¹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 608-609; Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, 440.

⁹² A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 599.

⁹³ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 599.

mustahsene⁹⁴ olarak kabul etmiştir. Bu uygulama bir ihtiyaçtan doğmuş ve günümüzde de halen uygulana gelmektedir. Mescid-i Nebevi'yi tamir etmesi, süslemesi, sütunlarını yenilemesi, genişletmesi de hoş karşılandı ama daha sonra tenkit sebebi olarak gösterildi.⁹⁵ Bunlara ilaveten; ilk defa ikta arazileri veren, bayram günü hutbeyi namazdan önce ilk okuyan, ilk defa zekat vermeyi insanların kendi vicdanlarına bırakan, ilk kez atlardan zekat alan –Hz. Peygamber (sav), at ve köleleri zekattan muaf tutmuştu- ve ilk defa koru edinen Hz. Osman'dır.⁹⁶

2.3.1.7.Hz. Osman'ın Vali ve Yöneticilerle İlgili Politikası

Hz. Osman hilafeti döneminde valileriyle ilgili bazı tasarruflarda bulunmuş ve zaman zaman bazı kimseleri görevden alarak yerlerine yenilerini atamıştır. Ancak Hz. Osman'ın yaptığı atamalarda görevden alınan valilerin yerine daha iyi idareciler getirememesi ve atanan yeni valilerin akrabaları olması, onun hakkında bir takım dedikoduların meydana gelmesine neden olmuştur.

Hz. Osman, hilafetinin ilk senesinde (24/644) Kûfe Valisi Muğîre b. Şu'be'yi görevinden azlederek onun yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevlendirmiş, ardından h. 25'de Kûfe Valisi Sa'd'ı görevinden alarak onun yerine anne bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi görevlendirmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın görevden azledilmesinin sebebi şuydu; Sa'd, Kûfe'de beytülmal görevlisi Abdullah b. Mes'ûd'dan bir miktar borç almış ancak borcun zamanı geldiğinde Sa'd bu borcu ödeyememişti. İbn Mes'ûd gerekli müsamahayı göstermedi, onu sıkıştırdı ve aralarında tartışma çıktı. Hz. Osman'ın bu ihtilaftan haberi olunca Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevden aldı.⁹⁷

Velid b. Ukbe, 30/650 tarihine kadar Kûfe'de valilik görevine devam etti. Ancak rivayetlere göre Velid sarhoş olduğu halde sabah namazını dört rekât kıldırması; sonra cemaate dönerek “Daha çok kıldırmamı ister misiniz?” diye sormuştu. Bu şarap içme ahlakından vazgeçmeyince aleyhtarları çoğaldı. Valinin aleyhtarlarından bazıları, bu durumu Medine'ye kadar gidip halifeye duyurmuşlardı. Bunun üzerine Velid, Medine'ye çağrıldı. Halife, Velid'i Kûfe Valiliğinden azletti ve

⁹⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 240; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 609.

⁹⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 599.

⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 28-29.

⁹⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 8, 95-99; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 82; A. Cevdet paşa, *a.g.e.* II, 588-589; Koçyiğit, *a.g.e.* s. 24.

ona içki içme cezası icra etti. Bunun yerine, Ümeyyeoğullarından akrabası olan Said b. el-Âs'ı(ö.59) tayin etti. (30/650).⁹⁸

“Mısır Fâtihî” diye şöhret yapmış olan Amr b. el-Âs, Hz. Ömer zamanında Mısır Valisi idi. 26/646'da Hz. Osman, Mısır'ın malî işlerini Amr b. el-Âs'dan alıp Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e(ö.36) verdi. Amr'a askerî işler kaldı. İki lider arasında kısa zamanda ihtilaf baş gösterdi. Abdullah, “Malî işleri aksatıyor.” diye Amr'dan, o da “Askerî tedbirlere zarar veriyor.” diye Abdullah'tan müşteki idi. Bu ihtilaftan haberi olan halife, Amr'ı azlederek askerî işlerin yürütülmesini de Abdullah'a verdi. (27/647).⁹⁹ Böylece mâlî ve askerî işleri tek elde toplamış oldu. Mısır'a yeni tayin olunan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh vaktiyle Hz. Peygamber'in vahiy katibi iken irtidat ederek Mekke'ye firar etmişti. İbn Hişâm'ın verdiği habere göre Hz. Peygamber, Mekke'nin fethi günü bu kişinin öldürülmesini emretmiş fakat Hz. Osman'ın araya girmesiyle ölümden kurtulmuştu. Bu suretle yeniden Müslüman olmuş ve önce Hz. Ömer tarafından zekat memuru tayin edilmiş daha sonra da Hz. Osman tarafından Amr b. el-Âs'ın yerine Mısır Valisi ve Mısır bölgeleri ordularının kumandanı olarak tayin edildi. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu zât Hz. Osman'ın da sütkardeşi idi.¹⁰⁰

H. 29'da Ebû Mûsa el-Eş'arî(ö.42) Basra Valiliğinden azledilerek onun yerine Abdullah b. Âmir Kureyz(ö.59) tayin edildi. Abdullah b. Âmir, Hz. Osman'ın dayısının oğlu idi. Kaynaklarda belirtildiğine göre, bu görev değişikliğinin sebebi ise Ebû Mûsa'nın ayaklanan kimselere karşı asker gönderirken, askerlere yaptığı konuşmada halkı yaya olarak cihat etmeye teşvik etmesi idi. Bu konuşmasından sonra bazıları Ebû Mûsa'nın savaşa nasıl çıkacağını merak etmişler. Onun savaşa binekleriyle çıktığını görünce de Ebû Mûsa ile onlar arasında tartışma çıkmıştı. İşte bu askerler Medine'ye gelerek Ebû Mûsa'yı şikayet ettiler ve böylece Hz. Osman, Ebû Mûsa'yı görevinden azletti. Diğer bir rivayete göre ise; İran taraflarında çıkan bir isyanı bastırmak için Basra Valisi Ebû Mûsa (ra), harekete geçmiş ve sefer iaşesini kırk katıra yüklemişti. Basralılardan bazıları bunu israf telakki ederek

⁹⁸ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 625-626.

⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 48; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 591.

¹⁰⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 95-99; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* II, 626. Krş. Fayda, Mustafa, “Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh”, *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 130; Koçyiğit, *a.g.e.* s. 25.

durumu şikayet yollu halife ulaştırdılar. Bunun üzerine halife Ebû Mûsa'yı azlederek yerine henüz yirmi dört yaşında ve dayızadesi olan Abdullah b. Âmir'i getirdi.¹⁰¹

Hiz. Osman'ın, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsa, Amr b. el-Âs(ö.43) gibi sahabeyi basit sebeplerden dolayı görevden azletmesi muhakkak ki doğru bir davranış değildir. Bu sahabenin yerine getirilen görevlilerin Benû Ümeyye'den olması da tenkit edilecek bir durum olmasa gerek. Kanaatimizce burada tenkit edilmesi gereken husus azledilen sahabenin yerine daha salâhiyetli büyük bir sahabenin tayin edilmemesidir. Yeni görevlendirilen kişilerin, büyük sahabeden olmaması neticesinde, Ümeyyeoğullarından olması, yaşının küçük olması gibi sebepler hoşnutsuzluğu körüklemiştir. Hiz. Muhammed, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer döneminde de Benû Ümeyye'den olan kişilere görevler verilmişti. Hiz. Peygamber'in, Mekke, Taif, Necran, Kinde, Yemen, Umân, Bahreyn, Teyma, Hayber ve Fedek âmillerinin hepsinin Ümeyyeoğulları ve mütteliklerinden olduğu bilinen bir gerçektir. Hiz. Ebû Bekir de işleri yürütmekte Resûlullah'ın yolundan gitmiştir. Resûlullah'tan sonra halife olunca Arapların irtidat etmesi üzerine seferberlik ilan etti, on bir orduya on bir sancak dikti. Beş tanesi bu ordularda (Halid b. Velid, İkrime b. Ebî Cehil, Muhâcir b. Ümeyye, Said b. el-Âs ve Amr b. el-Âs) görevliydi. Bunlar ridde hareketlerini ortadan kaldırdılar. Ebû Bekir, Irak ve Suriye'nin fethine karar verince, Halid b. Velid'i Irak, Yezid b. Ebî Süfyan'ı Suriye ordusunun başına getirdi. Daha sonra Yezid'e, başta Muâviye olmak üzere, her biri Suriye'de ki kuvvetlerin başında olan ve sonra Halid b. Velid'in de katıldığı, Halid b. Said b. el-Âs, İkrime b. Ebî Cehil, Amr b. el-Âs ve Velid b. Ukbe'nin birlikleriyle destek gönderdi. Bütün Suriye'nin fethi, Ümeyyeoğulları ve mütteliklerinden olan komutanların eliyle oldu. Hiz. Ömer de aynı yolu izledi. Mekke, Taif, Yemen, Umân, Yemame, Bahreyn, Suriye, Cezire ve Mısır valileri Benû Ümeyye ve mütteliklerindendi. Bunlara Hiz. Muhammed'in Ebû Süfyan'ı Necran âmili tayin ettiği, Attâb b. Esîd el-Ümevî'yi fetihden sonra Mekke'de âmil bıraktığını; Yemen ve Bahreyn âmillerini Ümeyyeoğulları ve mütteliklerinden seçtiğini eklersek, bu devlet yapısının, Mekke'nin fethinden sonra, nasıl Kureyşli bir nitelik taşıdığını kavrarız.

¹⁰¹ Taberî, *a.g.e.* V, 55; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 84; Koçyiğit, *a.g.e.* s. 25.

Bu devlette, idarî ve malî otoriteyi elinde tutan aynı kabilenin, Ümeyyeoğulları ve müttefiklerinin adamları üstlendi. Ebû Bekir zamanındaki Ridde Savaşları da, onlara askerî otoriteyi ekleyici nitelikte olmuştu.¹⁰² Dolayısıyla bu tayinler Emevî sülalesinin devlet işlerinde vazife almalarının her hangi bir mahzuru olmadığını gösteriyordu.

Valilerini ve görevlilerini devamlı murâkabe ve muhasebe eden Hz. Ömer, bu ailenin mensuplarının deneyim ve becerilerinden geniş ölçüde yararlanmıştı. Kendi soylarından olan Hz. Osman halife olunca Ümeyyeoğulları da güç ve itibar kazanmış oldular. Şüphesiz Hz. Osman, -Hz. Ömer'in yaptığı şeyi örnek almak üzere- devletin idari birliğini sağlamaya çalıştı. Hz. Ömer, idari birliği sağlamayı kuvveti, şahsiyeti, azmi, hırsı ve Arabın psikolojisini anlamasıyla fiilen başarabildi. Valilerini değişik kabile ve ailelerden seçmesini iyi bilirdi. Bu konuda doğruluk ve yeterlilikten başka bir şey aramazdı. Onları denetler ve hesaba çekerdi. Hz. Ömer'in yalnızca varlığı bile valilerini korkutur, onun emrine muhalefet edemezlerdi. Hz. Osman ise valilerini akrabalık veya herhangi bir sebeple kendisiyle bağlı bulunan kimselerden seçerken, Hz. Ömer'in gerçekleştirdiği neticenin aynısına ulaşabilmeyi düşündü.¹⁰³ Hz. Osman, kendisine bile sık sık hükmetmelerine izin vererek onların ve onların dostlarının, neredeyse tüm yüksek memuriyetleri tekellerine almalarını sağladı.¹⁰⁴ Zira o zaman, en büyük memuriyetler, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır valilikleri olup, Basra'da Abdullah b. Âmir, Kûfe'de Said b. el Âs, Şam'da Muâviye b. Ebî Süfyan ve Mısır'da Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh vali idi. Bunlar ise hep Ümeyyeoğullarındandı. Abdullah b. Âmir Basra valisi olduğu vakit yirmi dört yaşında idi. O zaman birçok sahabe varken, böyle yeni yetme bir kişinin valilik gibi yüksek memuriyetlerde istihdam edilmesi itirazlara sebep olmuştu. Yine Aşere-i Mübeşşere'den Sa'd b. Ebi Vakkâs gibi bir zatın Kûfe valiliğinden azledilip yerine fena şöhreti ile meşhur Velid b. Ukbe'yi ataması da itirazlara sebep oldu. Bir diğer

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* II, 284; Cabirî, *a.g.e.* s. 299-301.

¹⁰³ Nu'aymi, Selim, "Hâricilerin Doğuşu", çev. Harun Yıldız, *OMÜİFD*, X, Samsun, 1998, s. 515; Kılıç, Ünal, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD*, VI, sy. 2, Sivas, 2002, s. 245.

¹⁰⁴ Hodgson, Marshall G. S, *İslamın Serüveni*, I, İstanbul, 1993, s. 155; Zeydan, *a.g.e.* s. 120-121.

itiraz sebebi ise Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'dir.¹⁰⁵ Bu uygulamalar daha önce o görevlerde bulunan görevlilere, sahabeye ve diğer Müslümanlara ağır geldi.¹⁰⁶ Akrabaların tayin edilmesi meselesinde herhangi bir anormallik yoktur. Eğer Hz. Osman'ın öldürülmesindeki sebep bu olsaydı, ondan sonra hilafet makamına geçen Hz. Ali'nin aynı siyaseti takip etmemesi yani kendi akrabalarına devlet işlerinde vazife vermemesi gerekirdi. Fakat görüyoruz ki Hz. Ali de akrabalarını idari işlerde kullanmış, hatta bu konuda Hz. Osman'dan da ileri gitmişti. Mesela; amca çocukları Abdullah b. Abbas'ı Basra'ya, Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e, evlatlığı Muhammed b. Ebi Bekr'i Mısır'a vali yapması gibi tayinler buna örnektir.¹⁰⁷

Yukarıda maddeler halinde belirtmeye çalıştığımız belli başlı ithamlar ve olaylar Hz. Osman'a karşı yapılan isyanın ve onun öldürülmesinin haklı gerekçeleri olamaz. Bu maddelerin birçoğu içtihadı muhalif olanların tenkitleridir. Halbuki öteden beri sahabe içtihatçı ihtilaf etseler dahi birbirlerini tenkit etmez, kötülemezdi. Fakat Hz. Osman zamanında yapılan her türlü içtihadı muhalefet edilmiştir. Devesini kaybetmiş bir peygamberin ümmetinden olan Hz. Osman'ın bir beşer olarak yüzüğünü kaybetmesi dâhi eleştiri konusu edilmiştir. Hz. Osman hakkında yapılan eleştiri ve tenkitlerin asıl sebebi Emevîleri kendisine çok yakın kılması ve yüksek valilik veya memuriyetleri onlara hasretmesidir. Bu durumdan mağdur olan kişiler, Hz. Osman'ın yapmış olduğu diğer yenilikleri ve içtihatlarını bid'at olarak değerlendirip, önceki itirazlarına ilave ettiler. Buraya kadar kısaca zikrettiklerimizi göz önünde bulundurduğumuzda, Hz. Osman döneminde bir takım huzursuzluklar görüldüğüne şahit olmaktayız. Bu dönem içinde ortaya çıkan huzursuzluk ve hoşnutsuzluğun temelinde iki önemli etkenin yattığını görmekteyiz. Bunlardan biri, Hz. Osman'ın şahsından kaynaklanan etkenler, ikincisi ise Hz. Osman'ın kişiliğinin dışında bulunan sebeplerdir ki; o zaman ki toplumun daha önceki sosyal, kültürel ve

¹⁰⁵ Hz. Muhammed'in vahiy kâtiplerindendi. Bir müddet sonra irtidat edip Mekke müşriklerinin yanına döndü. Mekke fethinde "görüldükleri yerde öldürülmelerine izin verilenler" arasına alındıysa da sütkardeşi Hz. Osman'a sığınarak pişmanlık duyduğunu bildirdi ve affedilmesi için Hz. Peygamber nezdinde şefaatte bulunmasını istedi. Hz. Peygamber, Hz. Osman'ın ricası üzerine, kısa bir tereddütten sonra Abdullah'ı affedip biatini almıştı. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *DİA*, I, 130.

¹⁰⁶ Zeydan, *a.g.e.* s. 121.

¹⁰⁷ Koçyiğit, *a.g.e.* s. 27

ekonomik yapısı ile Hz. Osman dönemindeki yapısının daha farklı oluşu ve bu farklılığın topluma birden, kısa zamanda gelmesi ile izah edebilmek mümkündür.

Hz. Osman'a karşı yapılan sözlü tenkitler artık yerini fiili olarak karşı koymaya bırakıyordu. Nitekim Mısırlı muhalifler h. 35/656 yılında umre yapmak bahanesiyle Mısır'dan 600 kişilik bir grupla Medine'ye gelirler. Hz. Ali'nin işe karışmasıyla bu grup memleketlerine geri dönerler. Fakat aynı yıl hac farızasını ifa etmek bahanesiyle Mısırlılar, Kûfe ve Basralıları da alarak, hacı kabileleri arasında bölgeye tekrar gelirler. Sayıları 600-1000¹⁰⁸ arasında gösterilen üç grup, Mekte yerine Medine'ye doğru ilerlediler. Üç konaklık mesafeye kadar yaklaşarak konakladılar. Bu üç grup gönderdikleri iki temsilciyle Medine'de kendilerine karşı koyabilecek bir askeri birliğin bulunup bulunmadığını öğrenmek istediler. Bunlar, Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Resûlullah'ın hanımlarıyla görüşerek, valiler hakkındaki şikayetlerini aktardılar ve onlardan kendilerini halifenin huzuruna çıkarmalarını istediler. Teklifleri reddedilince konakladıkları yere geri döndüler. Bundan sonra yeni bir taktik tatbikata konuldu. Mısırlılar Hz. Ali'ye, Basralılar Talha'ya, Kûfelilerin Zübeyr'e heyetler yollayıp özel olarak konuşacaklardı. Gönderilen heyetlerin Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e halifelik teklifinde buldukları ancak üçünün de bu teklifleri şiddetle reddettikleri bildirilmektedir.¹⁰⁹

Üç fırkanın temsilcileri, ikinci safhada da olumlu bir sonuç alamayınca üçüncü bir taktiği uygulamaya koydular. Hz. Osman'ı halifelikten indirmekte kararlı olan âsiler, onu savunmak için toplanan Medinelilerin dağılmasını sağlamak ve ani bir baskınla şehirde kontrolü ele geçirmek için bir plan yaptılar ve buldukları mevkileri terk ederek memleketlerine doğru yola çıktılar. Fakat üç grup halinde farklı istikametlere gittikleri halde Şevval ayının son günlerinde ansızın geri döndüler ve Hz. Osman'ın evini kuşattılar. Halifenin öldürülebileceğini hiç düşünmeyen Medinelilerin çoğu muhasaranın ilk günlerinden itibaren evlerine

¹⁰⁸ Bunların sayıları hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Müteber olan görüşe göre; Mısır'dan 600, Kûfe'den 200, Basra'dan 100 kişi olmak üzere toplam 900 kişi idiler. Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 71.

¹⁰⁹ Bkz. Algül, *a.g.e.* II, 429; Çağatay, Neş'et, Çubukçu-İbrahim Ağah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, I, Ankara, 1965, s. 8; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 36; Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD.* XXVII, 174; Turan, *a.g.e.* s. 20; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 441.

kapanıp mecbur kalmadıkça dışarı çıkmadı.¹¹⁰ Âsiler yirmi gün ile iki ay arasında devam ettiği söylenen muhasaranın son on gününe kadar Hz. Osman'ın mescide çıkıp imamlık yapmasına izin veriyorlardı. İsyancılar kuşatmanın son on gününde Hz. Osman'ın evinden çıkmasına izin vermediler. Ona halifeliği bırakmasını aksi takdirde öldürüleceğini söylediler. Bu tarihten sonra evine su gönderilmesini de yasakladılar. Âsiler hac mevsiminin sona ermesi dolayısı ile Mekke'den çok sayıda insanın Medine'ye geleceğini düşünerek acele ettiler. Muhasaranın son günü akşam saatlerinde bitişikteki evden içeriye giren birkaç Mısırlı, Kur'ân okumakta olan Hz. Osman'ı öldürdüler. (18 Zilhicce 35/ 17 Haziran 656). Meşhur rivayetlere göre Hz. Osman, o sırada seksen iki yaşında idi. Bu arada ona kalkan olmak isteyen eşi Nâile bint Ferâfisa'nın parmakları da kesilmişti. Ardından evini ve beytülmalı yağmalayan âsiler Hz. Osman'ın defnedilmesini de engellediler. Bu sebeple halifenin cenazesi, hanımı Nâile'nin gayretleriyle ancak akşam-yatsı arasında çok az kişi tarafından gizlice kaldırılabilirdi.¹¹¹

Hz. Osman'ın halifeliği boyunca uyguladığı politikalar, halk tarafından tenkit edilmiş ve tartışma konusu olmuştur. Ümeyyeoğullarının devletin en önemli görevlere yerleştirilmesi, devlet imkanlarının yine aynı ailenin mensuplarına tahsis edilmesi, halifenin tenkit edilmesine sebep olmuştur. Valiliklere getirilen görevlilerin bazı yanlış uygulamaları da halifeye karşı bir hareketin oluşmasına katkı sağlamış, ülke içinde meydana gelen muhalefet daha da yaygınlaşarak isyan haline dönüşen olaylar, halifenin Medine'ye gelen âsiler tarafından şehit edilmesine neden olmuştur.¹¹²

Hz. Osman'ın meş'um şahâdetinden sonra, 25 Zilhicce 35 tarihinde hilafeti, Ali b. Ebî Tâlib üstlendi.¹¹³ Hz. Ali, gergin karmaşık bir dönemde halife oldu. Kureyş'in bölündüğü, eyaletlerin Medine'ye karşı cesaretlendiği, Halife Osman'ı

¹¹⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 71.

¹¹¹ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 73; Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, III, 164. Bkz.; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 36-37; Hizmetli, *a.g.e.* s. 216; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 441.

¹¹² İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 65-75; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 79; Taberî, *a.g.e.* IV, 343.

¹¹³ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 37; Okiç, M. Tayyib, "Hz. Ali el-Murtaza", *Ehl-i Beyt Sevgisi*, Derleyen. Ömer Menekşe, s. 65.

öldürmekle, hilafetin hürmetine darbe vuran kabile adamlarının Medine'ye girmesiyle Medine'nin hürmetinin çiğnendiği bir dönemde halife oldu.¹¹⁴

Hiz. Osman (ra)'ın şehit edilmesinden sonraki kaos ortamında halifelik görevini üstlenen Hiz. Ali pek çok dahili problemle karşı karşıya kalmıştır. Bu problemlerin başında, Müslümanların tamamının biatini alamamış olması gelir. Zira gerek Muhâcirûn, gerekse Ensar'dan bazı ileri gelen Müslümanlar onu halife olarak kabul etmemişler, kendisine biat etmemişlerdir. Üstelik isyancılar başkentte kontrolü ellerinde bulundururken, biat etmeyenler kendisinden isyancıları cezalandırmasını istemişlerdir. Ancak bunun yerine getirilmesi o dönemde halife için neredeyse mümkün değildir. Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesi Hiz. Ali'nin halifeliğinin ve hayatının sonuna kadar çözülemeyen bir problem olarak kalmıştır.¹¹⁵ Toplumdaki söz konusu politik gelişmeler çerçevesinde Hiz. Osman'a isyan edip onu öldürenlerin Hiz. Ali tarafından cezalandırılmaması, İslam ümmetinin bölünmesine neden olan diğer olayların başlangıcı olmuştur.¹¹⁶ Halife bu talep sebebiyle Cemel Savaşı'nda, Hiz. Âişe, Hiz. Talha ve Hiz. Zübeyr ile karşı karşıya gelmiştir.

Diğer taraftan da Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen ve Şam Valiliğinden azledilmesine şiddetle karşı çıkan Muâviye de Hiz. Ali için büyük bir problem teşkil etmiştir. Cemel Savaşı'nı kazanarak Irak'taki Müslümanları bir araya getiren Hiz. Ali, daha sonra Şamlıların üzerine yürümüş ancak bu savaşta istediği sonucu alamamıştı. Hakemler tayin edilerek gerçekleştirilen sulh görüşmelerinde de yönetim krizi çözülememiş, hatta daha da derinleşmiştir. Sıffin Savaşı ve ardından gerçekleştirilen hakem olayında istediğini elde edemeyen Hiz. Ali, bu defa kendi ordusu içinde yeni bir problemle yüz yüze gelmiştir. Bu problem ise, Irak'ta halifeye karşı çıkan Hâricîlerdir. Onların gerçekleştirdikleri şiddet hareketleri halifenin ülkedeki birliği sağlama gayretlerini tümüyle boşa çıkarmıştır. Bu iç mücadelelerle uğraşması esnasında Hiz. Ali (ra) hicretin 40/661 yılında İbn Mülcem isimli bir Hâricînin suikastı neticesinde şehit olmuştur.¹¹⁷

¹¹⁴ Dûri, A. Aziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1988, s. 105.

¹¹⁵ Apak, Adem, "İlk Müslümanlardan IV. Halife Hiz. Ali", *Ehli Beyt Sevgisi*, der. Ömer Menekşe, Ankara, 2006, s. 63. Bkz. Fığlalı E. Ruhi, *İmam Ali*, Ankara, 2007, s. 64; Okiç, a.g.m. s. 66.

¹¹⁶ Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, s. 25.

¹¹⁷ Algül, a.g.e. II, 528; Apak, a.g.m. 64; Sofuoğlu, a.g.e. s. 73.

3.Hâricî ve Vehhâbi Adı

3.1.Hâricî Adı

Hâricî, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki Hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” manasında bir isim olan hâric kelimesine nispet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup, topluluk ismi için Hâricîye ve Havâric kelimeleri kullanılır.¹¹⁸ Havâric isminin gerek İslam Tarihi’nde gerekse Mezhepler Tarihi’nde özel bir fırkaya ad olduğu malumdur. Fırkaya bu adın niçin verildiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.¹¹⁹ Şehristânî’ye (ö.548) göre, cemaatin ittifak ederek aralarından seçtiği hak üzere olan devlet başkanı olan imama isyan eden her kişi Hâricî ismiyle anılır. İsyanın sahabenin yaşadığı devrede râşid imamlara karşı veya onları takip eden tâbiûn devresinde yahut bütün devirlerdeki imamlara karşı olmasında fark yoktur.¹²⁰ Kelimenin sözlük anlamı açısından yapılan bu açıklama, söz konusu isimlendirmeye, bir cemaate belli bir İslami fırkaya ya da belirli siyasi-dini bir gruba tahsis edilen ıstılahı tabirle uyuşmaz. Zira Hâricîlerin dışında, halifelere ve imamlara itaatten çıkan başka cemaatler ve gruplar da vardır.¹²¹ Bu genel tanımları kabul edecek olursak, hak olan imama karşı çıkan veya isyan eden Hz. Talha, Zübeyr’i de hâricî¹²² diyerek Hâricîlerin içerisine dâhil etmek gerekir ki, bu da doğru değildir. Eş’arî(ö.324), ise onların Havâric olarak isimlendirilmelerinin sebebi Ali b. Ebî Tâlib’e karşı çıkmış (hurûc) olmalarıdır, der.¹²³ Şehristânî’nin tanımları daha genel, Eş’arî’nin tanımları ise daha özeldir. Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı üzere, her iki müellifin tanımından yola çıkarak Hâricî terimi, mutlak olarak; Muâviye’ye karşı giriştiği mücadelede Hz. Ali’ye taraftar olan, sonra tahkîm olayı sırasında kendisinden ayrılan cemaat için isim olmuştur. Hâricîler için kullanılan diğer isimler ise şunlardır:

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II,249; Fığlalı, E. Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169.

¹¹⁹ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 32; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI,169.

¹²⁰ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 120; Tâlibî, Ammâr, *Ârâü'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1398, I, 23.

¹²¹ Abdurrâzık, *a.g.m.* 48.

¹²² Tâlibî, *a.g.e.* I, 27.

¹²³ el-İrâkî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-Hanefî, *el-Firaku'l-Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyg ve'z-Zenâdika*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1962, s. 12; el-Eş’arî, *a.g.e.* s. 103 vd; Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 2001, s. 34; Tâlibî, *a.g.e.* I, 19.

3.1.1.Havâric

Hâricîlerin bir takım lakapları vardır. Onların Havâric vasfı lakaplarından biridir.¹²⁴ Bu kelime onların her bir fırkası için vasıf olmuştur. Doğrusu onlar için bu bir düstur olduğu içindir. Onlardan her biri, bir reise tâbi olurlar, ardından da aralarında çok basit bir meselede ihtilaf meydana gelir, sonra da bu küçük mesele büyük olur. Tâbi olan kişi, tâbi olduğu kişiyi kâfir olarak kabul ettikten sonra ona isyan eder. Sonra da insanlar iki kısma ayrılırdı. Bu konum devamlı bu şekilde parçalanma halinde devam etmiştir. Âdeta tâbilerin reislerine karşı isyanları Hâricilere göre umûmi bir düstur haline gelmiştir. Onlardan ayrılmayan sürekli sıfatları olmuştur. Bunun için zikredeceğimiz diğer isimler değil de Hâricîler (Havâric) ismini kullanmayı pek çok Mezhepler Tarihi yazarı tercih etmiştir.¹²⁵ Bu fırka mensuplarına verilen en genel isim olan Hâricî kelimesi muhaliflerince “İnsanlardan, dinden veya haktan ya da Hz. Ali’den uzaklaştıkları” için verildiği iddia edilmiştir. Ancak, Hâricîlerin kendileri, kelimenin asli lügat manalarından olan “çıkılmak” eylemini muhaliflerinden farklı yorumlamışlardır. Onlara göre; Allah yolunda hicret ve cihat maksadıyla evlerinden çıktıkları için bu isim ile anılmaya layıktırlar. Bizzat kendileri “*Allah yolunda hicret eden kişi yeryüzünde çok bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah’a ve peygamberine hicret ederek çıkan kimseye ölüm gelirse onun ecrini vermek Allah’a düşer. Allah bağışlar ve merhamet eder.*”¹²⁶ ayetindeki (ve **men yahruç min beytihi muhâciran ila’llahi ve rasûlihi..- Evinden, Allah’a ve peygamberine hicret ederek çıkan kimseye...**) sözlerle belirtilen zümre veya insanlar oldukları için bu ismi aldıklarını söylerler.¹²⁷

3.1.2.Harûriyye

Sıffîn Savaşı’ndan sonra Hz. Ali hakeme başvurmayı kabul etmek zorunda kaldı. Hakemler tayinine dair kararname imzalanarak Kûfe’ye dönmek üzere yola çıkıldı. Hakem usulünü kabul etmeyenler (çoğunluğu Benû Temîm kabilesinden) herhangi bir kimsenin Allah’ın Kitabı konusunda hakem tayin edilemeyeceğini,

¹²⁴ el-Eş’arî, *a.g.e.* s. 132.

¹²⁵ Yüceer, İsa, *İtikadî Mezhepler Tarihi*, Van, 1995, s. 145 vd.

¹²⁶ en-Nisa, 4/100.

¹²⁷ Fıglalı, E. Ruhi, “Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, XXII, Ankara, 1978, s. 245. Bkz. Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 34.

tahkimin hata olduğunu belirttiler. Bunlar “Şahısların hakem olmaya yetkili olmadığını belirterek kan dökmek, harp ilan etmek gibi konular Allah’ın emrine bağlıdır. Allah’ın emrinden çıkmak ise küfürdür.” fikrini inatla savunmaya başlayarak, Kûfe’ye gitmeyerek Harûra köyünde toplandılar.¹²⁸ Bunun içindir ki Havârice “Harûriyye” de denir.¹²⁹ Bu isim, Hz. Ali’ye karşı çıkan grubun konakladıkları yere nispetle verilmiştir.¹³⁰

3.1.3.el-Muhakkime

Diğer bir lakapları ise “Muhakkime” dir. Hâricîlerin el-Muhakkime diye isimlendirilmelerinin sebebine gelince; iki hakemi inkar etmeleri ve onların daima “Lâ hükme illâ lillah” demeleri nedeniyledir. Muhakkime, çarşılarda insanların karşısına aniden çıkar “Lâ hükme illâ lillah” diye bağırlar, yetişebildikleri insanlara kılıçla saldırırlar, öldürülünceye kadar öldürmeye devam ederlerdi. Bunlar, insanlar arasında fitne ve korkuya neden olurlardı. Onlarla tartışmaya girildiğinde onlara “Lâ hükme illâ lillah” sözünüzle ne demek istiyorsunuz, bize görüşünüzü açıklayınız denildiğinde onlar, bu soruya Allah’ın dini konusunda insanlardan birini tayin etmenin söz konusu olmadığı, hükmün ancak Allah’a ait olduğu şeklinde cevaplandırmışlardır. Rivayete göre Hz. Ali bir gün hutbe irad etmekte iken Hâricîlerden bir adam kalkıp ona: “Ey Ali Allah’ın dinine insanları ortak ettin. Oysa hüküm vermek ancak Allah’a mahsustur.” demiş ve her taraftan: “Hüküm ancak Allah’a mahsustur. Hüküm ancak Allah’a mahsustur.” Sesleri gelmeye başlamış, bunun üzerine Hz. Ali şöyle demişti: “Bu hak bir sözdür. Ancak batıl amaçla söyleniyor.”¹³¹ Bununla birlikte Ali ve Muâviye’nin arasında, Ebû Mûsa hüküm verip Ali’yi azlettirince onlar Ali’nin Ebû Mûsa’yı hakem tayin etmekle kâfir olduğunu ve hükmünde ancak Allah’a ait olduğunu söylemişlerdir.¹³² Kendileri Hz.

¹²⁸ Müberred, Ebû’l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, III, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Mısır, ty. s. 182; Turan, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Samsun, 1993, s. 32; Fığlalı, *a.g.m.* 245.

¹²⁹ İbn Sa’d, *a.g.e.* III, 32; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 56; Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 88; Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹³⁰ el-Eş’arî, *a.g.e.* s. 132; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 54; el-İrâkî, *a.g.e.* s. 12; Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹³¹ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 122; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 452.

¹³² el-Malatî, Ebi’l-Huseyn Muhammed ibn Ahmet ibn Abdurrahman, *et-Tenbih ve’r-Red*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, Beyrut, 1968, s. 47.

Ali'nin tahkimi yapmasını kerih gördüler. Dolayısıyla iki hakemi inkâr etmeleri ve “Hüküm ancak Allah’ındır.” sözlerinden dolayı bu isimle isimlendirilirler.¹³³

3.1.4.Şurât

Hâricîlerin lakaplarından bir diğeri ise “Şurât”tır.¹³⁴ “Şurât” ismini “canlarını Allah yolunda satan” anlamında bizzat kendileri tarafından verildiği ifade edilmektedir.¹³⁵ “İnsanlar arasında Allah’ın rızasını kazanmak için canını verenler vardır.”¹³⁶ “Allah şüphesiz Allah yolunda savaşıp, öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını –Tevrat, İncil ve Kur’an’da söz verilmiş bir hak olarak- Cennet’e karşılık satın almıştır. Verdiği sözü Allah’tan daha çok tutan kim vardır? Öyleyse yaptığınız alışverişe sevinin; bu büyük başarıdır.”¹³⁷ âyetlerini kendileri için delil olarak gösterirler ve bu ismi de beğenerek kabul ederler.¹³⁸

3.1.5.Mârîka

Hâricîlerin lakaplarından bir diğeri ise “Mârîka”dır. Doğru yoldan murûk yani hurûc ettiklerinden dolayı Mârîka denir. Muhalifleri tarafından verilen bir isimdir.¹³⁹ Bu isim Hâricîler hakkında söylendiği iddia edilen bir hadisten alınmıştır. Hz. Peygamber (sav), “Sizden birinizin namazı ve orucu, onların namaz ve oruçları yanında çok aşağı kalır. Fakat onların imanları köprücük kemiklerini geçmez.”¹⁴⁰ buyurmuştur. Bunlar yine Hz. Peygamber’in “Bu adamın aslından, okun yaydan çıktığı gibi dinden uzaklaşacak bir kavim ortaya çıkacaktır.”¹⁴¹ dediği Mârîka, yani dinden çıkanlardır.¹⁴² Kendileri bu isimden razı olmazlar. Bu ismi reddederler.¹⁴³ Bu isimden hoşlanmamalarının sebebi ise kendi anlayışlarına göre onlar dinden çıkan (Mârîka) kimseler değil, kendileri mümin, muhalifleri kâfir veya müşriktir.¹⁴⁴ Yine

¹³³ el-Eş’arî, *a.g.e.* s. 132; el-Malatî, *a.g.e.* s. 47; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 122; Fığlalı, *a.g.m.* 245; Vida, G. Della, “Hâricîler”, *İA*, V, 232.

¹³⁴ el-Eş’arî, *a.g.e.* s. 132. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 55; Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹³⁵ Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹³⁶ el-Bakara, 2/207.

¹³⁷ et-Tevbe, 9/111.

¹³⁸ Fığlalı, *a.g.m.* 245.

¹³⁹ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 34; Fığlalı, *a.g.m.* 245; Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹⁴⁰ Buhârî, “Mürteddin”, 16; el-Malatî, *a.g.e.* s. 183; Tâlibî, *a.g.e.* I, 34.

¹⁴¹ Buhârî, “Meğazi”, 61; Müberred, *a.g.e.* III, 190; el-Malatî, *a.g.e.* s. 51; Tâlibî, *a.g.e.* I, 34.

¹⁴² el-İrâkî, *a.g.e.* s. 12; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 121.

¹⁴³ Fığlalı, *a.g.m.* 246; Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹⁴⁴ Yüceer, *a.g.e.* s. 152.

Hâriciler kendilerine “Ehlü’l-Hak”,¹⁴⁵ “Ehlü’l-İstikâme ve’l-İman”,¹⁴⁶ “Ehlü’t-Tevhid”, “Ehlü’l-Adl” gibi yüceltici sıfatlar veriyorlardı.¹⁴⁷

Hâricîler yukarıda sayılan lakapları kabul etmekle beraber bazı lakapları Kur’ân âyetlerine¹⁴⁸ dayandırarak meşrulaştırırlar. Ama muhalifleri tarafından verilen ve hadislerle dayandırılan Mârîka ismini asla kabul etmezler.

3.2.Vehhâbi Adı

Yaklaşık iki buçuk asır önce Arap yarımadasında Necd dolaylarında Muhammed b. Abdilvehhab (1115-1206/1703-1792) tarafından kurulan Vehhâbilik, bugün Suûdi Arabistan’da hakim ideoloji durumundadır. Vehhâbiler kendilerini Muvahhidûn veya Ehlü’t-Tevhid olarak isimlendirirler.¹⁴⁹ Kendilerini Muvahhidûn veya Ehlü’t-Tevhid olarak isimlendirmeleri hem imanda hem de amelde gerçek tevhidin kendileri tarafından temsil edildiğine inanmalarından dolayıdır.¹⁵⁰

Vehhâbi isminin ise muhalifleri tarafından daha çok rencide etme kastıyla verildiği bilinmektedir. Vehhâbiler, biz itikatta selef, amelde Hanbeli mezhebindeyiz, Vehhâbilik diye bir şey yok demelerine¹⁵¹ rağmen zamanla bazı Necdli ulema tarafından benimsenerek kullanılmaya başlanmıştır¹⁵²

Sahabeden Zeyd b. Hattab’ın Cebile’deki türbesi, Abdullah b. Abbas’ın Taif’teki türbesi, Hz. Hatice’nin Mekke’deki evi olmak üzere ileri gelen sahabeye ait oldukları bilinen ve hatıra olarak korunan evler Vehhâbiler tarafından bid’at ve şirk gerekçesiyle yıkıldı.¹⁵³ Bu tür eylemlerinden dolayı bazı tarih kayıtlarında “mezar yıkıcıları” olarak tavsif edilmişlerdir.¹⁵⁴

¹⁴⁵ Tâlibî, *a.g.e.* I, 32.

¹⁴⁶ Kutluay, Yaşar, “İbâdilere Ait Bazı Metinler”, *AÜİFD*, XV, Ankara, 1967, s. 142.

¹⁴⁷ Akyol, Taha, *Haricilik ve Şia*, İstanbul, 1998, s. 148; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 91.

¹⁴⁸ el-Bakara, 2/207; en-Nisa, 4/100; et-Tevbe, 9/111.

¹⁴⁹ Fığlalı, Ethem Ruhi, “Vehhâbilik”, *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1987, s. 209.

¹⁵⁰ Büyükkara, M. Ali, *Suûdi Arabistan ve Vehhâbilik*, İstanbul, 2004, s. 26; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, thk. Nâsiruddîn el-Esed, yy. 1982, s. 32 ve 98. Bkz. Işık, H. Hilmi, *Vehhâbiye Nasihat*, İstanbul, 1976, s. 58; Laoust, Henry, *İslam’da Ayrılıkçı Düşünceler*, çev. Ethem R. Fığlalı, İstanbul, 1994, s. 342.

¹⁵¹ Yörükan, Yusuf Ziya, “Vehhâbilik”, *AÜİFD*, sy. 1, Ankara, 1953, s. 51.

¹⁵² Büyükkara, *a.g.e.* s. 26.

¹⁵³ Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 11.

¹⁵⁴ Büyükkara, *a.g.e.* s. 22, 27, 32.

Osmanlı emirnâme ve fetvalarında Hâricîler olarak vâfedilen Vehhâbilere, Türk Tarihi'nde de Hâricîlik hareketi olarak bakılmış ve böyle isimlendirilmişlerdir.

I. BÖLÜM

HÂRİCÎLER VE VEHHÂBİLERİN DOĞUŞLARINA ETKİ EDEN SİYASÎ

VE İÇTİMÂÎ ORTAK ETKENLER

1.DEVLET OTORİTESİNİN ZAYIFLIĞI

Hâricîlerin ve Vehhâbilerin ortaya çıkışları ve güçlenmeleri, bağlı oldukları devletin siyasi gücüyle yakından ilgilidir. Hz. Ali hilafete geldiğinde merkezi otoriteyi tam sağlayıp, devleti istikrara kavuşturmadan kendisini kardeş kavgaları içinde bulmuştu. Bu durum Hz. Ali'ye muhalif olanların rahat bir şekilde hareket etmeleri için uygun bir ortam oluşturmuştu. Aynı şekilde Vehhâbilerin de ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nin zayıf dönemlerine rastlamıştı. Çünkü Osmanlı, XVIII. Yüzyılda Avrupa'nın büyük devletleriyle savaş durumundaydı. Dış devletlerle savaş durumunda olan Osmanlı, kendi sınırları içerisinde ise isyanlarla meşguldü. Bu gibi büyük sorunlarla meşgul olan Osmanlı Devleti, merkezi otoriteden uzak Arap Yarımadasındaki Vehhâbi hareketine askeri bir müdahalede bulunamadı. Osmanlı Devleti'nin bu durumu Vehhâbilerin de rahat hareket etmelerini sebep oldu. Böylece Hâricîlerin ve Vehhâbilerin ortaya çıktıkları dönemler, devlet otoritesinin zayıf olduğu dönemlerdir.

1.1.Hâricîlerin Doğuşunda Devlet Otoritesinin Zayıflığı

1.2.Hz. Ali'nin Hilafete Gelişi ve Dönemindeki Olaylar

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra yapılacak ilk iş halife seçimini gerçekleştirmektir. Hz. Osman'ı şehit eden âsiler, halifeliği kime teklif ediyorlarsa kabul edilmiyordu. Boşalan halifelik makamında pek çok kişinin gözü olduğunu ve onu elde etmek için mücadeleye bile girişileceğini ümit eden âsiler, böyle bir mücadelenin olmadığını hatta istekli bile bulunmadığını görünce şaşırıldılar. Âsiler, Hz. Ali, Talha, Zübeyr hatta Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullah b. Ömer ile görüşerek halifelik teklif ettiler. Sa'd b. Ebî Vakkâs âsilere şöyle demişti: “Ben ve İbn Ömer bu konuda hiçbir şeye talip değiliz.”, arkasından Abdullah b. Ömer'e gitmişler, o da bu

isteklerine olumlu cevap vermedi.¹⁵⁵ Bu durum karşısında şaşkına dönen âsiler Medinelileri toplayarak onlara hitaben: “Ey Medine halkı! Siz, şûra ehliyorsunuz ve başkanlığı sizler halledersiniz. Sizin vereceğiniz hüküm, ümmetin katında geçerli bir hükümdür. Halifeyi seçip hilafet makamına getiriniz ve biz size bu konuda tâbi olalım. Bu gün size akşama kadar mühlet vereceğiz. Vallahi eğer bu işi halletmezseniz yarın Ali’yi, Talha’yı, Zübeyr’i ve yanlarında birçok kimseyi öldürürüz.”¹⁵⁶ diye tehdit ettiler. Hz. Osman’ın halifeliğinin son zamanlarında âsiler, Hz. Osman’ın devlet reisliği makamından çekilmesini istedikleri zaman, Medine’de bulunan sahabenin Hz. Osman’ı kendileri veya çocuklarıyla korumalarına karşılık, onun âsiler tarafından öldürülmesine engel olamamaları, katl sonrası Medine asayişinin de âsilerin eline geçmesine sebep olmuştur.¹⁵⁷

Bunun üzerine, hem âsilerin tehdidi hem de İslam idaresindeki otorite boşluğunun devam etmesinin uygun olmayacağı gerçeği, halkı harekete geçirdi. Halk, Hz. Ali’yi halifelik hususunda zorlamaya başladı. Hz. Ali, “Benim vezir olmam, emir olmamdan çok daha hayırlı olur.”¹⁵⁸ diyerek kabul etmek istemedi ise de Medineliler isteklerinde çok ısrarlı idiler¹⁵⁹ ve mutlaka bu vazifeyi Hz. Ali’ye yüklemek istiyorlardı. Hatta oracıkta hemen biat etmeyi tasarlamışlardı. Halkın aşırı ısrarı karşısında; Hz. Ali, “Ben böyle gizli biat istemem, herkes bana mescitte biat etsin.”¹⁶⁰ dedi. Çünkü bu konuşmalar Hz. Ali’nin evinde yapılmıştı.

Ertesi gün mescitte Medineliler –Talha ve Zübeyr de dâhil olmak üzere- Hz. Ali’ye biat ederek onu halife seçtiler. Ensar ve Haşimilerin desteğini arkasına alan Hz. Ali, işte böyle oldukça karmaşık bir siyasal ortamda âsilerin de baskısıyla, Medine halkı tarafından halife seçildi. (25 Zilhicce Cuma 35 /24 Haziran Cuma 656). Hz. Ali, Talha ve Zübeyr’e “İsterseniz siz bana biat edin, dilerseniz ben size biat edeyim.” demiş, onlar da, “Biz sana biat ediyoruz.” deyip, Hz. Ali’nin halifeliğini

¹⁵⁵ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 432; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 192; Önkal, Ahmet, “Dört Halife Dönemi”, *İslam’a Giriş Evrensel Mesaj*, Ankara, 2004, s. 420.

¹⁵⁶ Taberî, *Taberî Târihi Tercümesi*, III, 166; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 197; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 566, (A. Cevdet Paşa, Medinelilere verilen müddetin iki gün olduğunu belirtir.)

¹⁵⁷ Kapar, M. Ali, *İslâm’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998, s. 55-56.

¹⁵⁸ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 427-432, vd.

¹⁵⁹ Nevin, A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990, s. 194.

¹⁶⁰ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 427; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 195.

kabul etmişlerdi. Hatta kendisine ilk biat eden kimse Talha olmuş, bunu gören Habib b. Züeyb, “İnnâ lillah, bu biate ilk başlayan çolak bir el oldu. Bu iş herhalde hayırla sona ermez.” diye konuşmuştu. Daha sonraları ise Talhâ’nın “zorla, istemeyerek biat ediyorum.”, Zübeyr’in de “biat ettim ama kılıç boynumun üzerindeydi.” dediği rivayet olunur.¹⁶¹ Bununla beraber, Sa’d b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer ve Hz. Osman’a yakınlığı ile tanınan Hassân b. Sâbit(ö.60), Muhammed b. Mesleme (ö.43) ve Ebû Said el-Hudrî (ö.74) gibi bazı sahabe Hz. Ali’ye biat etmede çekimser kaldılar.¹⁶²

Mescitteki umûmi biatten sonra minbere çıkan Hz. Ali, halife olarak ilk hutbesini okumuştur.¹⁶³ Bu konuşmasında, Kur’ân’ın yüceliğini ve rehberliğini, farzlara riayeti, kitapta yazılı olan hayırları yapmayı ve zikredilen şerlerden uzak durmayı, müslümanın kanının haram kılındığını, hak ve hukuka riayeti hatırlattıktan sonra “*Müslüman, müslümanın elinden ve dilinden sâlim olduğu kimsedir.*”¹⁶⁴ hadisini hatırlatmış ve böylece hutbesini tamamlamıştı.

Böylece Medine’de Hz. Ali’ye biat edilmiş, yönetim onun eline geçmiş, idarede onun görüşü hâkim olmuştu.¹⁶⁵ Hz. Ali halifeliğe geldiği andan itibaren çok ciddi bir konu ile karşı karşıya kaldı. O da, Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılması konusu idi. Hz. Osman bir grup âsi tarafından öldürülmüştü. Bu cinayeti işleyenlerin belirlenmesi, sorgulanması ve yargılanıp cezalandırılması gerekiyordu. Fakat yakalanıp muhakeme edilecek ne belirli bir şahıs ne de uygun bir ortam vardı.¹⁶⁶ Hz. Ali bir ön soruşturma yaptırdı ama suçluları hemen tespit etmek mümkün olmadı. Biatten sonra Hz. Ali, Nâile’nin yanına vardı ve Osman’ı kimin katlettiğini sordu. Nâile ise “Muhammed b. Ebî Bekir ile beraber tanımadığım iki kişi girdi.” diye cevap verdi. Hz. Ali, Muhammed’e yönelip Nâile’nin söylediklerini anlattı. Muhammed ise; “Nâile’nin sözü yalan değil, vallahi ben Osman’ı katletmek

¹⁶¹ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 428,429; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 195.

¹⁶² İbn Kuteybe, Muhammed b. Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I, thk. Halil Mansur, Beyrut, 1997, s. 48; ed-Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl*, thk. Ömer Faruk Dabbah, Beyrut, 1420, s. 135; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 437; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 195; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 365; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 666.

¹⁶³ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 46.

¹⁶⁴ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 436; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 200.

¹⁶⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 371.

¹⁶⁶ Sofuoğlu, *a.g.e.* s. 71.

üzere girdim. Ama bana, babamın nâmını yâd eyledi, ben de tövbe ve istiğfar ederek çıktım. Vallahi onu ben öldürmedim ve onu tutmadım.” diyerek cevap verdi ve Nâile de bu cevabı “evet” diyerek tasdik etti.¹⁶⁷ Dolayısıyla Nâile’nin tanıklığından bir şey çıkmamıştı. Çünkü Muhammed b. Ebî Bekir de halifeyi öldürmekten imtina etmiş ve bir grubun üyesi ya da planlı bir eylemin faili gibi davranmamıştı.¹⁶⁸ Bununla beraber bizzat cinayeti işleyenlerin kimler olduğu bilinmemekle beraber, âsiler ortada idi. Medine sokaklarında serkeşâne bir halde dolaşıp huzuru bozuyorlardı. Bunların dağıtılmaları, asâyişin sağlanması gerekiyordu. Bunun için Hz. Ali, Medine dışından gelmiş âsi gruba şehri terk edip gitmeleri için kesin emir verdi. Fakat Hz. Ali’nin “geldiğiniz yerlere dönünüz.” emrini yerine getiren olmadı.¹⁶⁹ Âsiler halifenin sözünü dinleyecek durumda olmadıkları gibi, halifenin de onlara karşı kuvvet kullanabilecek bir gücü yoktu.¹⁷⁰

Bütün bu belirsizliklere rağmen Osman’ın katli olayı bazı sahabe arasındaki ehemmiyetini henüz kaybetmemişti. Bunlar, -özellikle Talha ve Zübeyr- her şeyden önce katillerin bulunarak cezalandırılmaları konusunda ısrar ediyorlardı. Fakat bu zannedildiği kadar kolay bir iş değildi.¹⁷¹ Ancak Hz. Ali onlara şöyle cevap vermişti: “Ey kardeşlerim! Sizin bildiklerinizi ben bilmiyorum değilim, ancak onlar şu anda bütün güçleriyle bize hâkim olan bir kitle durumundadırlar. Biz ise onlara henüz hâkim değiliz. İşte bunları görüyorsunuz. Sizin köleleriniz ve bedevî Araplar bunlara katılmış, şu anda istedikleri gibi sizi evirip çeviriyorlar. Bu durumda benden istediğiniz hususun infazı konusunda herhangi bir şeyi gerçekleştirmek mümkün müdür, sorarım size?” Bu soruya Talha ve Zübeyr “hayır” diye cevap vermişler, bunun üzerine Hz. Ali de: “Vallahi, Allah’ın dilediği ve sizinde arzu ettiğiniz bir görüşü ben de arzu eder ve mutlaka ona uyarım, fakat şu anda esmekte olan hava cahiliye devrinde görülen bir ortamı andırıyor. Onun için bekleyiniz ve o zaman, benden nasıl bir uygulama gelecek görünüz. Ondan sonra tekrar bana geliniz, bu

¹⁶⁷ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 669.

¹⁶⁸ Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, s. 48.

¹⁶⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 301; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 671; Fırlalı, *İmam Ali*, s. 62; Kutluay, *a.g.e.* s. 73; *Önkal*, Ahmet, “Dört Halife Dönemi”, *İslam’a Giriş Evrensel Mesaj*, Ankara, 2008, s. 420; Watt, *a.g.e.* s. 14-15.

¹⁷⁰ Sofuoğlu, *a.g.e.* s. 71.

¹⁷¹ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 38; Koçyiğit, *a.g.e.* s. 28; Kutluay, *a.g.e.* s. 74.

konuda sizinle görüşelim.”¹⁷² diyerek siyasi ortamı izah etmeye çalışmıştı. Daha sonra Talha ve Zübeyr, Hz. Ali’den izin alarak umre maksadıyla Mekke’ye gitmişti.¹⁷³

Gerçekten âsiler, cezalandırılması kolay olacak kadar az sayıda sınırlı birkaç kişiden ibaret değildi. Âsilerin bir kısmı cinayete karışmış, ötekiler ise bunları desteklemiş ve bütünleşmişlerdi. Hatta eyaletlerde bunların davasını savunan taraftarları bile vardı. Böylece ortaya anonim bir cinayet suçu çıkmakta idi. Bu cezanın gerçekleşmesi, âsilerin dağılıp, hilafetin idarede kuvvet ve nüfuz sağlamasına bağlı idi. Aksi takdirde âsiler hakimiyetlerini sürdürürken ceza verilmesinde acele etmek, fesadın İslam dünyasında daha çok yayılmasına sebebiyet verebilirdi.¹⁷⁴

Yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini düzene sokmak, Müslümanların düzen ve huzur içerisinde yaşamasını sağlamak gibi birtakım görevleri olan halife, Medine sokaklarında fütursuzca dolaşan âsiler arasından, maktul halifenin katillerini tespit edip, cezalandıramıyordu. Bu durum karşısında Hz. Ali, fırsat gözetmekten başka bir şey yapamıyor ve suçluların hemen cezalandırılmasını isteyenlere ise sabrı tavsiye ediyordu. Yeni halifeyi bu karara sevk eden muhtemel etken, kendisine fiilen yalnız Medine’de biat edilmiş olması, diğer vilayetlerde durumun henüz netliğe kavuşmamış olmasıydı.

Hz. Ali’nin, Hz. Osman’ın katillerini cezalandırmak için hemen harekete geçemediğini söyleyebiliriz. Muhtemelen Hz. Ali meseleyi, toplumu parçalamadan çözüme kavuşturmak için iktidarının güçlenmesini bekleme ihtiyacı hissediyordu.¹⁷⁵ Çünkü kendisine sadece Medine’de biat edilmişti. Bundan dolayı Hz. Osman’ın valilerini azletme düşüncesinde idi. Öte yandan, halifenin istediği yöneticiyi azledip, istediğini tayin etmeye gücü yetmezse devlet otoritesini temin edemeyeceği gerçeği de ortadaydı. Halife, birliği sağlamak, otoritesini güçlendirmek ve asayişin temini için valilerin değiştirilmesini şart görüyordu.

¹⁷² Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 437; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 200; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 669.

¹⁷³ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 48; ed-Dîneverî, *el-Ahbâru’t-Tıvâl*, s. 133; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 444; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 372; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 38.

¹⁷⁴ Algül, *a.g.e.* II, 490.

¹⁷⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 87.

1.2.1.Hz. Ali'nin Yeni Valiler Ataması

Hz. Osman evinde mahsur iken, Abdullah b. Abbas(ö.68) hac emiri olarak Hz. Âişe ile beraber Mekke'ye gitmişti. Hacdan sonra Medine'ye dönen İbn Abbas Hz. Ali'nin Muğîre ile sohbet ettiğini gördü. İbn Abbas, Hz. Ali'ye Muğîre ile ne konuştuğunu sorunca Hz. Ali, Muğîre'nin kendisine; “Muaviye'yi(ö.60), İbn Âmir'i(ö.59) ve Osman'ın diğer valilerini yerlerinde bırak, gelip sana biat etsinler ve insanların heyecanları yatışsın. Sonra ileride istediklerini azleder, istediklerini de yerinde bırakırsın.”¹⁷⁶ dediği, ben ise onun bu söylediklerine kulak asmayarak şöyle karşılık verdim: “Ben dünyadaki işlerim yürüsün diye dinime zarar verecek şekilde dalkavukluk yapamam.” Bunun üzerine Muğîre; “Eğer benim dediklerimi dinlemeyip, istemediğim kimseleri azledecek olursan hiç değilse Muaviye'yi yerinde bırak. Çünkü o gerçekten cesur bir kimsedir ve Şam halkı üzerinde otorite sahibi olup onlara sözünü dinletmektedir. Sen de bunu iyi biliyorsun.” diye cevap vermişti. Ben ise; “Hayır, vallahi Muaviye'yi iki gün dahi görevinde bırakmayacağım.” diyerek karşılık verdim. Abdullah b. Abbas, Muğîre'nin bu sözlerinden dolayı Hz. Ali'ye nasihatte bulunduğunu ve öğüt verdiğini belirtir. İbn Abbas da aynı şekilde Hz. Ali'ye “Benim de sana nasihat edeceğim bir husus vardır ki o da şudur: “Muaviye'yi yerinde bırak, eğer sana biat ederse, onu biatten sonra makamından etmek işi bana kalsın.” diyerek nasihatte bulunmuştu.¹⁷⁷

Muğîre b. Şu'be ve Abdullah b. Abbas siyasi ortamı tahlil ederek otoritenin sağlanması ve ümmetin birliği için –en azından şimdilik- valilerin azledilmemesini halisâne bir niyetle Hz. Ali'ye tavsiye etmişlerdi. Fakat Hz. Ali öyle desisekarlık ile iş yapmayı kendi şahsına uygun görmediği için bu öğüt ve tavsiyeleri kabul etmedi. Bütün bu tavsiyelere rağmen Hz. Ali otoritenin sağlanması hususundaki titizliği ile fitne ve isyancıların Hz. Osman'a karşı ayaklanmalarının baş sebebi olan valileri hemen azletti. Çünkü kırgınlıkların yatıştırılması, heyecanın dindirilmesi valilerin görevden alınmasını gerektiriyordu.¹⁷⁸

¹⁷⁶ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 135; Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 167.

¹⁷⁷ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 135; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 438-439; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 202. Krş. A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 671; Çakan, Lütî-Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 76.

¹⁷⁸ Durî, *a.g.e.* s. 105.

Hz. Ali, 36 yılının başında İslam devletinin büyük vilayetlerine yeni valiler tayin etti. Hz. Ali'nin ilk tayin ettiği vali Abdullah b. Abbas'ın kardeşi, Ubeydullah b. Abbas idi ki onu Yemen'e gönderdi. Ubeydullah Yemen'e vardığı zaman Hz. Osman'ın valisi Ya'la b. Münye herhangi bir zorluk çıkarmamıştı. Ya'la b. Münye Yemen'den Mekke'ye gelmiş, beraberinde altı yüz deve ve altı yüz bin dirhem ve birçok da erzak getirmişti.¹⁷⁹

Hz. Ali, Osman b. Huneyf'i Basra'ya tayin etmişti. Osman, Basra'ya vardığında herhangi bir engel veya harb ile karşılaşmamıştı. Hz. Osman'ın valisi Abdullah b. Âmir bu hususta bir problem çıkarmamış, şehri Osman b. Huneyf'e teslim ederek Mekke'ye gitmişti. Herhangi bir fiili engelle karşılaşmayan yeni valiye Basralılar tam bir itaatle destek olmamıştı. Çünkü halkın bir kısmı yeni valiye tabii olmuş, diğer bir kısmı da “Biz, Medineliler ne yapacak diye bekleyecek, onların yaptığına uyacağız.”¹⁸⁰ diyerek beklemede kalmışlardı.

Öte yandan siyasi karışıklıkların yoğun olduğu yerlerden bir tanesi olan Kûfe'ye Umâre b. Şihab tayin edilmişti. Umâre, Zübela denilen yere geldiği zaman kendisini Tuleyha b. Huveylid karşılamıştı. Tuleyha, Hz. Osman'ın kanını talep edenlerdendi. Yeni valiye “Haydi geri dön. Kûfe halkı, vali olarak Ebû Mûsa'dan başka kimseyi istemez. Eğer geri dönmezsen senin boynunu vururum.” demişti. Fiili bir engelleme ile karşılaşan Umâre, Medine'ye Hz. Ali'nin yanına dönerek Kûfe'deki keyfiyeti ona haber verdi. Bunun üzerine yeni halife Ebû Mûsa'ya mektup yazıp Ma'bed Eslemi ile gönderdi. Hz. Ali bu mektupta Ebû Mûsa'yı, biat ve itaate davet etmişti. Kûfe valisi Ebû Mûsa ise, halifeye itaat üzere olduğunu ve Kûfelilerin biate katıldığını açıklayan bir mektupla cevap verdi.¹⁸¹

Hz. Ali, beş büyük vilayetten biri olan Mısır'a ise Kays b. Sa'd'ı (ö.60) vali olarak tayin etmişti. Kays b. Sa'd, Mısır'a herhangi bir zorlukla karşılaşmadan girmişti. Fakat Kays, Mısır halkını iki fırkaya ayrılmış olarak bulmuştu. Fırkalardan biri Hz. Ali taraftarı olup Kays'ın valiliğini destekliyordu. Muhalif fırka ise

¹⁷⁹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 133; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 443; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 211; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 372; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 668.

¹⁸⁰ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 133; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 442; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 205; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 370; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 675-676.

¹⁸¹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 133; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 442-443; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 205; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 370; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 675.

“Harenbe” denilen bir mevkiye çekilmiş, “Eğer Osman’ı öldürenler kısas edilirse seninle beraberiz, yoksa hayır.” diyorlardı. Ama genel itibariyle halkın çoğunluğu Kays’ın valiliğini kabul etmiş ve biatlerini bildirmişti. Kays da diğer valiler gibi bir mektup yazarak halifeye durumu bildirmişti.¹⁸² Sayıları on bin kişiyi bulan bu muhalif grup, herhangi bir silahlı eyleme kalkışmayacaklarını ve ona karşı savaşmayacaklarını, taleplerinin sadece siyasi krizle ilgili olduğunu ve kriz sona erinceye kadar kendilerine dokunulmamasını istediler. Kays bu muhalif gruba karşı yumuşak bir politika izlemeyi tercih etti ve onlara bir elçi gönderip istedikleri gibi hareket edeceklerini bildirdi. Fakat Kays’ın bu muhalif gruba karşı takındığı ılımlı tutum, Muaviye ve Hz. Ali arasındaki hilafet mücadelesi sırasında sonucu onun aleyhine olan bazı gelişmelere sebebiyet verdi ve Hz. Ali onu geri çağırdı. Mısır’dan döndükten sonra Cemel Savaşı’na katılan Kays, Hz. Ali tarafından Azerbaycan’a vali tayin edildi.¹⁸³

Şam’a ise Sehl b. Huneyf (ö.38) vali olarak tayin edilmişti. Sehl, Medine’den yola çıkıp Tebuk’e vardığında, Muaviye’nin askerleri onun karşısına çıkıp:

-Sen kimsin?

-Valiyim.

-Nerenin valisi?

-Şam Valisi.

Eğer seni Osman gönderdiyse buyur, hoş geldin. Başkası göndermişse durma geri dön.¹⁸⁴ Bunun üzerine Sehl daha ileri gidememiş, Hz. Ali’nin yanına geri dönmek zorunda kalmış ve yolda başına gelenleri Hz. Ali’ye anlatmıştı.

Hz. Muaviye, Hz. Ömer zamanında vali olarak atanmış, Hz. Osman zamanında da daha etkili bir şekilde valiliğine devam etmişti. Hz. Muaviye siyasi

¹⁸² ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 133; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 442; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 205; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 370. Bkz. A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 675, 716; Ayar, Kenan, “Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dahilerinden Kays b. Sa’d”, *OMÜİFD*, sy. 20-21, Samsun, 2005, s. 130.

¹⁸³ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 716; Ayar, *a.g.m.* 115; Bakır, Abdülhalık, “Kays b. Sa’d”, *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 93.

¹⁸⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 133; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, V, 443; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 370; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 205.

yönden otoriter ve yönetime hâkim bir kişi idi. Hz. Ali halife olunca Muğîre ve İbn Abbas, Muaviye'nin durumunu Hz. Ali'ye hatırlatmış ve en azından Muaviye'nin azledilmemesini, itaatinin alınmasını istemişlerdi. Ama Hz. Ali, Muğîre'ye "Vallahi Muaviye'yi iki gün dahi görevinin başında bırakmayacağım."¹⁸⁵ İbn Abbas'a ise "Benî Ümeyye'den kimseyi Müslümanlar üzerine musallat etmem."¹⁸⁶ diyerek, cevap vermişti.

Hz. Ali aslında Sehl b. Huneyf'den önce Şam Valiliğine İbn Abbas'ı düşünüyordu. İbn Abbas ise "Bu doğru değildir. Muaviye Ümeyyeoğullarından olup Osman'ın amcasının oğlu ve valisidir. Osman'a karşılık benim boynumu vurdurabilir ve ben bundan emin olamam. En azından tutup sana olan yakınlığımdan dolayı beni hapseder ve beni muhakeme edebilir."¹⁸⁷ diyerek bu işten feragatini isteyip, yine Muaviye'ye mektup yazarak, vali olarak bırakıldığının belirtilmesini istemişti.

Hz. Ali'nin Şam'a vali olarak gönderdiği Sehl, daha Şam'a varmadan Tebük'te Muaviye'nin adamları tarafından geri çevrilmişti. Bu olaydan sonra Hz. Ali Muaviye'nin kendisine biat etmeyeceğini ve Şamlıların da onu bırakmayacaklarını anlamıştı. Hz. Ali Şam'daki vali problemini halletmek için Muaviye'ye Sebra el-Cühenî ile bir davet mektubu gönderdi. Ama elçi olumlu bir cevap alamadan geri dönmüştü.

Şam'a gönderilen elçinin olumsuz bir cevapla gelmesinin ardından Hz. Ali, ısrarla Şam'a mektuplar gönderiyor, kendisine biat edilmesini istiyordu. Hz. Osman'ın ölümünden sonra üç ay boyunca devam eden bu mektuplardan halife bir cevap alamamıştı. Sonra Muaviye, Benî Abbas'dan Kubeysa isimli birini bir mektup ile Hz. Ali'ye göndermişti. Bu mektupta "Muaviye'den Ali'ye" yazısından başka bir şey yazmıyordu.¹⁸⁸ Hz. Ali elçiye; Ne haber, geride neler var? dedi. Elçi ise, eminmiyim? diye güvenlik istedi. Hz. Ali, elçinin güven içinde olduğuna dair teminat verince Kubeysa söze başladı: "Arkamda öyle bir topluluk bıraktım ki, kısastan başka bir şeye razı olmazlar." deyince Hz. Ali, "Kıyası kimden istiyorlar." diye sorunca elçi şu şekilde cevap verdi: "Senden istiyorlar. Arkamda altmış bin

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 202.

¹⁸⁶ Taberî, *Târihi Taberî Tercümesi*, III, 167.

¹⁸⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 440; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 203.

¹⁸⁸ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 134.

ihthiyar bıraktım ki, Hz. Osman'ın, Şam Camii'nin minberi üzerine konulmuş olan kanlı gömleğinin altında gözyaşı döküyorlar.” Hz. Ali, “Osman'ın kanını benden mi istiyorlar? Allahım, Osman'ın kanını dökmekten uzak olduğum sence malumdur.”¹⁸⁹ diyerek, Kubeysa'yı güven içinde tekrar göndermişti. Hz. Ali, daha önce Şam'a gönderilen elçinin yoldan geri gönderilmesinden sonra Muaviye'nin kendisine karşı çıkacağını ve biat etmeyeceğini anlamıştı. Ardından iki taraf arasında süren uzun mektuplaşmalar neticesinde Muaviye'nin “Muaviye'den Ali'ye” şeklinde boş bir mektup göndermesinden ve elçinin anlattıklarından da Hz. Ali bir kez daha, Muaviye'nin kendisine karşı çıkacağını ve biat etmeyeceğini anlamıştı. Vali problemini çözmek için Hz. Ali, Şamlılarla savaşmaya karar verdi.

Hz. Ali, Mısır valisi Kays b. Sa'd'a, Kûfe valisi Ebû Mûsa'ya (ö.42), Basra valisi Osman b. Huneyf'e (ö.41) birer mektup yazarak Şamlılarla savaşmaları için halkın silah altına çağrılmasını emretti. Aynı zamanda Medine'de de tüm savaş hazırlıkları devam ediyordu. Hz. Ali, ordunun sancağını Muhammed b. Hanefiyye'ye verdi. İbn Abbas'ı sağ kanada, Amr b. Ebî Seleme'yi sol kanada komutan yaptı. Öncü kuvvetlerin başına Ebû Ubeyde'nin kardeşinin oğlu Ebû Leyla b. Amr el-Cerrâh'ı komutan yaptı. Artık bütün hazırlıklar tamamlanmış, sıra Medine'den Şam'a doğru yola çıkmaya gelmişti.¹⁹⁰

I.2.2.Cemel Savaşı

Hz. Osman'ın evi, âsiler tarafından kuşatıldığı ve şehadetine varan olaylar silsilesi birbirini takip ettiği sıralarda Hz. Âişe, hac vazifesini yapmak için Mekke'ye gitmişti. Hac vazifesini ifadan sonra Mekke'den Medine'ye hareket etmişti ki, bu sırada Hz. Osman şehit edilmiş bulunuyordu. Hz. Âişe Medine yakınlarına geldiğinde Benû Leys kabilesinden Ubeyd b. Ebî Seleme ile karşılaştı. Hz. Âişe ona Medine'nin ahvalinden sordu. O zat, “Osman öldürüldü. Ali'ye biat edildi.”¹⁹¹ dediği zaman Hz. Âişe, “İşin bu noktaya varacağını hiç zannetmiyordum.” diyerek, gelmekte olduğu kabile ile Mekke'ye döndü.¹⁹² İbn Kuteybe'deki rivayete göre ise

¹⁸⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 444; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 370; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 676.

¹⁹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 445; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 371.

¹⁹¹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 134; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 448; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 210; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 371.

¹⁹² Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 449.

Hiz. ÂiŖe, Hiz. Ali'nin halife olduğunu Ŗitince ‘‘Ali'nin baŖımıza gelmesine hakkı yoktur. Medine'ye gitmiyorum. unk orada yönetim Ali'nin elindedir.’’¹⁹³ Ŗeklindeki sözleri, onun Hiz. Ali'ye biat etmeyip muhalefet edeceğinin ilk sinyalleri olarak kabul edilebilir.

Hiz. ÂiŖe, Mekke'ye tekrar dönünce halk ŖaŖırdı. Hiz. Osman'ın Mekke valisi Abdullah b. Âmir el-Hadramî, ‘‘Seni geri döndüren sebep nedir, ey müminlerin annesi!’’ diye sordu. Hiz. ÂiŖe, ‘‘Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü, Medine'de kavganın hüküm sürdüğünü, iŖte bunları ėrenmiŖ olduğundan, geri döndüğünü söyledi ve ekledi: Osman'ın kanını talep ediniz ki, İslam'ın izzetini saėlamıŖ olasınız.’’¹⁹⁴ diyerek, Hiz. Osman'ın intikamını almaları için halkı teŖvik etti. Âsilerin haram bir beldede ve haram bir ayda, Resûlullah'ın komŖuluėunu hiçe sayarak kanlar akıttıklarını ve malları yağmaladıklarını anlattı.

Abdullah b. Âmir el-Hadramî, Osman'ın Mekke valisi olup Hiz. ÂiŖe'nin bu sözleri zerine Ŗyle demiŖti: ‘‘Ben senin bu davetine ilk icabet eden kimse olayım.’’ Ve gerçekten ona ilk uyan da o oldu. Bunu Ümeyyeoğullarının ileri gelenleri takip etti. Mekke'de ilk toplanan bu muhalifler arasında Saîd b. el-Âs, Velid b. Ukbe gibi adamların yanında bazı Emevî ailesi mensupları olup, ayrıca Abdullah b. Âmir de Basra'dan getirdiği büyük miktarda mallarla bunlara katılmıŖtı. Diğer taraftan Hiz. Osman'ın Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye b. Münye, Yemen'den altı yüz deve¹⁹⁵ ile altı yüz bin dirhem getirip onları bu iŖ için teslim etmiŖti. Bu arada Talha ve Zübeyr de Medine'den gelmiŖ, Hiz. ÂiŖe ile karŖılaŖmıŖlardı. Hiz. ÂiŖe onlara, ‘‘Geldiğiniz yerde neler vardır? ’’ diye sorunca Talha ile Zübeyr Ŗyle demiŖlerdi: ‘‘Biz Medine'deki karıŖıklıklardan ve oradaki bedevilerin Ŗerrinden kaçıp geldik, orada ise ne yapacaklarını bilmeyen, hakkı bilmedikleri gibi batıla karŖı koyamayan ve kendilerine isabet eden zulmü önleyemeyen kimseleri bıraktık.’’ Bunun zerine Hiz. ÂiŖe, ‘‘Haydi bu karıŖıklıėı önlemeye gidelim.’’ demiŖ, onlar buna karŖılık, ‘‘Ŗam'a gidelim.’’ deyince İbn Âmir Ŗyle konuŖmuŖtu: ‘‘Muaviye, Ŗam'a yeter, gelin Basra'ya gidelim. Benim orada çok taraftarım vardır ve Basralılar Talha'yı tutarlar.’’ Hiz. ÂiŖe'nin yanındaki insanlar bu sonuncu grŖ üzerinde ittifak ettiler.

¹⁹³ İbn Sâ'd, *a.g.e.* III, 31; İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 48.

¹⁹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 449; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 372; A. Cevdet PaŖa, *a.g.e.* VI, 668.

¹⁹⁵ İbn Kuteybe'nin *el-İmâme*'sinde bu sayı dört yüz olarak geçer. I, 54.

Resûlullah'ın diğer zevceleri, Hz. Âişe'nin Medine'ye gitmek gerektiğine dair ortaya attığı görüşü kabul etmişlerdi. Ama insanlar Basra'ya gitme kararı alınca Resûlullah'ın zevceleri onlarla birlikte yola koyulmaktan vazgeçtiler ve: "Medine'den başka yere gitmeyiz." diyerek gruptan ayrıldılar. Ancak, Hz. Ömer'in kızı ve müminlerin annesi Hafsa, Basra'ya gitme hususunda Hz. Âişe'ye muvafakat etmişti, ancak kardeşi Abdullah bu kafileye katılmaktan ve Basra'ya gitmekten onu alıkoymdu.¹⁹⁶ Resûlullah'ın diğer eşi Ümmü Seleme'nin görüşü de Hz. Âişe'nin bu yoldan vazgeçmesi istikametindeydi. Nitekim ona uzun bir mektup¹⁹⁷ göndererek ayaklanmadan vazgeçmesini istiyordu. Talha ve Zübeyr'e nasihatçilerin nasihati fayda vermediği gibi Ümmü Seleme'nin nasihati de Hz. Âişe'ye tesir etmedi.¹⁹⁸ Netice olarak, Hz. Âişe'nin önderliğinde, Talha ve Zübeyr'in desteklediği, Benî Ümeyyenin Hz. Osman dönemindeki bazı valilerinin de iştirak etmesiyle Mekke'de "Osman'ın kanını talep" için Hz. Ali'ye karşı bir muhalif grup oluşmuştu.

Hz. Âişe, Hz. Osman'ın icraatından en çok şikayet edenlerden idi.¹⁹⁹ Böyle olmasına rağmen, ya Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde şehit olmasına üzüntüsünden, ya da Hz. Ali'nin halife olmasına karşı olduğundan olacak ki, Hz. Osman'ın kanını dava iddiası ile Hz. Ali'ye karşı harekete geçti.

Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr bin kişilik bir kuvvetle Mekke'den Basra'ya doğru "İslam'ı yüceltmek ve ihtilalcilerle vuruşmak isteyenler gelsin."²⁰⁰ diyerek yola koyuldular. Yolda katılanlarla beraber Hz. Âişe'nin ordusu üç bin kişiye ulaşmıştı.²⁰¹ Hz. Âişe'nin ve ordusunun bu şekilde Mekke'den Basra'ya doğru gittiğini gören İbn Abbas'ın annesi, Cüheyne kabilesinden Zafer adında birisini tutup ücretini vermiş ve onu Hz. Ali'ye bu haberi iletmek üzere Medine'ye göndermiş, o da Abdullah b. Abbas'ın annesinin gönderdiği mektubu Hz. Ali'ye iletmişti.²⁰²

¹⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 451; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 211; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 372; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 38-39.

¹⁹⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 51-52.

¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 51-52; Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 38.

¹⁹⁹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 677.

²⁰⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 451.

²⁰¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 451; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 212; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 373; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 679.

²⁰² İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 50; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 451; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 212.

Hız. Ali ve Medineliler, Suriye grubu üzerine sefer hazırlıklarına giriştikleri sırada, Talha, Zübeyr ve Âişe'nin Mekke halkı ile beraber başka bir grup oluşturdukları ve Basra'ya doğru hareket ettikleri haberi Hız. Ali'ye ulaşmıştı.²⁰³ Hız. Ali bu durumu Medinelilere bildirdi. Bunun üzerine Hız. Ali, Suriye grubu üzerine yapılan hazırlık ve tedarik ile bu muhalif grup üzerine hareket etmeye karar verdi ve Medine halkını bu sefere davet etti. Fakat Medine halkının çoğunluğu, Hız. Ali'nin bu çağrısına icabet etmekte ağır davrandı.²⁰⁴

Ashab-ı Cemel, Basra'ya doğru hareket ettiğinde, Basra'da Hız. Ali'nin valisi Osman b. Huneyf bulunuyordu. Hız. Âişe ve ordusu Basra'ya yakın bir mevki olan Merbe'de konakladılar. Osman b. Huneyf de askerleriyle birlikte Basra'dan çıkıp Merbe'ye geldi. Merbe'de iki taraf karşı karşıya geldi. Talha, Zübeyr ve Âişe, Osman'ın katillerinin cezalandırılması, kitabullahın hükmünü icra etmek gerektiğine dair hutbeler ile insanları kendi tarafına çekmeye çalışmışlardı. Bunun üzerine Osman b. Huneyf'in askerlerinden bazıları Hız. Âişe tarafına geçmişlerdi. Osman, halifeye bağlılık göstererek Âişe ordusu ile çarpışmış fakat pek çok kayıp vererek mağlup olmuştu. Esir olarak ele geçirilen Osman b. Huneyf saç, sakalı, kaş ve kirpikleri yolunarak serbest bırakılmıştı. Bu hal ile Basra'dan çıkan Osman, Hız. Ali tarafına doğru gitmiştir.²⁰⁵

Hız. Âişe ordusunun, bu galibiyetinden sonra Talha ve Zübeyr, Basra halkından biat almış ve Basra beytülmalinin yöneticiliğine de Hız. Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'ı atadılar. Talha ve Zübeyr beytülmaldeki eşyaları da halka taksim etti. 25 Rebiülevvel 36/ 11 Eylül 656'da meydana gelen bu hadiseden sonra Hız. Âişe Kûfelilere mektup yazarak Basra'da olup bitenleri anlatmış ve Müslümanların Hız. Ali'ye biat etmemeleri hususunda direnmeleri için onlara tavsiyede bulunmuş, Hız. Osman'ın katillerinin istenmesini talep etmişti. Aynı şekilde Yemame ve Medine halkına da meydana gelen olaylar hakkında bilgi vermiş ve yardımlarını istemişti. Şam valisi Muaviye'de durumdan haberdar edilmişti.²⁰⁶

²⁰³ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 137.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 209-226; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 377; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 679.

²⁰⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 62; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 218, 220; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 375-376; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 683, 686.

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 225; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 376.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Ali, Şam'a gitmek üzere hazırlıklarını yapmış fakat tam bu sırada Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin Mekke'den hazırlık yaparak kendisine karşı sefere çıktıklarına dair haberi almıştı. Bunun üzerine Şam'dan vazgeçerek Basra'ya doğru yola çıkmıştı.

Hz. Ali, Kûfe ve Basra halkından oluşan gönüllü dokuz yüz asker²⁰⁷ ile yola çıktı. Hz. Ali'nin gayesi Basra'ya gitmek isteyen Talha ve Zübeyr'e, oraya varmadan önce yetişip onları geri çevirmeye çalışmak veya onlarla, Basra'ya varıp isyan bayrağını çekmeden önce çarpışmak veya onları bu işten alıkoymaktı. Hz. Ali ve yanındakiler Rebeze'ye varıncaya kadar yollarına devam etmişler, buraya vardıklarında Talha, Zübeyr ve Âişe'nin buradan geçtikleri haberini almış ve ne yapacaklarını düşünmek ve görüşmek üzere burada konaklamışlardı. Hz. Ali buradan Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca'fer'i "Allah'ın dinine yardımcı olun ve gelin bize katılın." anlamındaki bir davet mektubu ile Kûfe'ye gönderir. Hz. Ali "Sa'lebiyye" denilen mevkiye ulaştığında Basra valisi Osman b. Huneyf ve adamlarının başına gelenleri öğrenmiş, Zikar denilen yere ulaştığında ise Osman ile buluşmuşlardı. Osman, Hz. Ali'ye "Ey müminlerin emiri! Sen beni sakallı olarak göndermiştin fakat ben bir köse gibi sakalsız olarak geri döndüm." demiş, Hz. Ali ise Osman'ı "Ey Osman! Sen ecir alıp, hayırlar kazandın." diyerek Osman'ı teselli etmeye çalışmıştı.²⁰⁸

Sonra Hz. Ali, Zikar denilen yerde konaklayıp Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca'fer'i beklemek istemişti. Kûfe'ye elçi olarak giden Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca'fer, Kûfe valisi Ebû Mûsa ile görüşmüşler ve Ebû Mûsa'nın "Vallahi Osman'ın biati arkadaşınızın (Ali'nin) boynundadır. Biz Osman'ın katli işini halletmedikçe ikinci bir kıtal işine girmeyiz." sözüyle geri dönmüşlerdi.²⁰⁹ Hz. Ali, Zikar denilen yerde konaklamış iken, elçiler olup bitenleri Hz. Ali'ye anlatırlar. Hz. Ali bu sefer, yanında bulunan Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'e (ö.38) şöyle der: "Sen aramızda bulunanlar içinde hem Ebû Mûsa'ya en yakın olan, hem de her konuda itiraz eden kimsesin. Bu sebeple sen ve İbn Abbas kalkın, gidin.

²⁰⁷ Hz. Ali'nin asker sayısı hakkında farklı rivayetler vardır. Taberî'de bu sayı 700 kişi olarak geçmektedir. *Târihu't-Taberî*, V, 455.

²⁰⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 50; ed-Dîneverî, *a.g.e.* 137; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 230; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 380.

²⁰⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 59; Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 178.

Bütün bu olup biten fesat ve kötülükleri düzeltmeye çalışın.” der. Bunun üzerine onlar tekrar Kûfe’ye elçi olarak giderler. İbn Abbas ve Eşter, Ebû Mûsa ile durumu görüşerek Kûfe halkından yardımcı kuvvet vermesini isterler. Bu isteklerine karşılık Ebû Mûsa kalkıp bir hutbe okur ve şöyle der: “.....Size düşen Medine’den gelen bu insanları bir an evvel tekrar geri göndermenizdir. Meydana gelen bu olaylar son derece kötü ve şiddetli bir fitnedir. Bu fitne esnasında uykuda olan uyanık olandan, uyanık olan oturandan, oturan ayakta olandan, ayakta olan ata binenden, ata binende atını koşturandan daha hayırlıdır. Siz de Arapların rast gele adamlarından olmayınız. Şu kılıçlarınızı kınlarına, oklarınızı yerlerine koyunuz. Yaylarınızın kirişlerini koparınız.....” diyerek Kûfe halkını savaştan alıkoymaya çalışır.²¹⁰

Daha sonra el-Eşter ve İbn Abbas, Hz. Ali’nin yanına dönüp durumu anlatmışlar. Bu sefer Hz. Ali oğlu Hasan’ı(ö.49) ve Ammâr b. Yasir’i(ö.37) elçi olarak Kûfe’ye gönderir.²¹¹ Kûfe’deki görüşmeler neticesinde Ebû Mûsa’nın “Evlerinize girip oturunuz ve Kureyş’i kendi haline bırakınız.” gibi hutbe ve tavsiyelerine rağmen Hz. Hasan’a dokuz bine yakın insan tabii olup Kûfe’den çıkıp Hz. Ali’ye doğru yönelmişlerdi. Gelen Kûfelilerle birlikte Hz. Ali ve yanındakiler Zikar denilen yerde toplanmışlardı. Hz. Ali, ordusuna katılan birliklerin başındaki tanınmış kişilerden Ka’ka b. Amr’ı(ö.40) Basra’da bulunan Talha ve Zübeyr’e elçi olarak gönderdi. Bu elçi ayrılık ve ihtilafın büyük bir günah olduğunu hatırlatacak ve onları kendi safları arasına katılmaya davet edecekti. Ka’ka, Basra’ya gitti. Önce Hz. Âişe ile görüşüp ona şöyle dedi: “Ey anacığım seni bu beldeye getiren sebep nedir? Hz. Âişe ise, ey oğulcağızım! İnsanların arasını düzeltmek için geldim. Ka’ka ise bunun üzerine şöyle dedi: Talha ve Zübeyr’e haber gönder de, senin yanına gelsinler, onlarla da senin huzurunda görüşelim, konuşalım. Onlar gelince, kendilerinin maksatlarının da Hz. Âişe ile aynı olduğunu bildirirler. Ka’ka onlara bu ıslah nedir diye sorar. Hep birlikte “Osman’ın katillerinin cezalandırılmasıdır. Bu iş terk edilirse Kur’ân terk edilmiş olur. Eğer bu kısas yerine getirilirse Kur’ân ihya edilmiş olur.” diye cevap verirler. Daha sonra Ka’ka, Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen gruba Hz. Osman’ın katillerinin öldürülmesi işinin gerçekleştirilmesinin şu

²¹⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 59; ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 137; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 232; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 381.

²¹¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 58; Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 178.

anda mümkün olmadığından bahseder. Halkın ihtilaf içinde olduğunu ve her şehirdeki halkın farklı görüş içerisinde olduğunu hatırlatır. Bu ortamda kisasın daha büyük fitnelere yol açacağını bildirir. Bunun üzerine Hz. Âişe, Ka'ka'ya, peki sen ne dersin? diye sorar. O da ben derim ki; meydana gelen bu olayların ilacı hadiseleri ve insanları sakinleştirmektir. Eğer bu durum terk edilirse, insanların heyecanları söner ve iş sona erer. Bize biat ederseniz bu hayra bir alamettir. Rahmet ve iyiliğe doğru giden bir yolun müjdesidir. Fakat buna yanaşmaz da işi daha da büyütürken yan çizerseniz, durum şerre ve kötülüğe doğru kayıp gider ki bu hakimiyetin ve mülkün yok olması demektir. Vallahi benim söyleyeceklerim bundan ibarettir. Sizi bu sözlere uymaya ve hayra davet ediyorum.” şeklinde cevap verir. Bu sözler üzerine onlar da Ka'ka'ya şöyle dediler: Doğru ve isabetli söyledin. Kalk, şimdi Ali'ye git. Eğer Ali de bu görüşlerine aynen uyar ve bu görüşlerle bize yaklaşırsa o zaman bu iş barışla sonuçlandı, demektir. Ka'ka, Hz. Ali'ye gitti ve durumu haber verdi. O da memnun oldu, halkı sulh yapmak için hazırladı ve onlara bir hutbe okumuştur.²¹² Bu hutbede, “Cahiliye devrinin kötülüklerini, İslam'ın getirdiği saadeti anlatmış, Resûlullah'tan sonra iki halife devrinde de aynı mutluluğun sürdüğünden ancak üstünlükleri kıskanan ve dünyayı seven şerli insanların bu olaya sebebiyet verdiklerinden bahsetmiş, yarın kalkıp gideceğini, ordusuna Osman'ın katilleri hariç kendisine uyup gelmelerini” söylemiştir.²¹³

Ka'ka ile Âişe taraftarları arasında verilmiş karar üzere, barış yapmak kuvvet bulmuşsa da yine iki tarafta da çarpışmak isteyenler mevcuttu. Öyle ki Hz. Âişe taraftarları arasından bazıları hemen harbe başlanmasını Zübeyr'e teklif etmiş, o da Ka'ka ile verilen karardan bahsederek özür dilemişti. Diğer taraftan da bazıları hemen harbe başlanmasını Hz. Ali'den istemişlerse de Hz. Ali buna yanaşmamıştı.²¹⁴

Her iki tarafın ileri gelenleri de mutlaka harb edilmesini istemiyor, meselenin sulh yoluyla halledilmesini arzu ediyorlardı. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e şu mealde bir mektup gönderdi: “Ka'ka b. Amr'a verdiğiniz söze bağlıysanız bize ilişmeyin, oturalım bu işi görüşelim.” Onlar da Hz. Ali'nin bu mektubuna karşılık şu

²¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 238; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 385.

²¹³ Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 182; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 385.

²¹⁴ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 698.

cevabî mektubu gönderdiler: “Biz, insanlar arasında barış tesis etmek maksadıyla Ka’ka b. Amr’a verdiğimiz söze bağlıyız.”²¹⁵ Böylece her iki tarafta rahatlamış, sükunete ermişlerdi. Herkes ertesi günün hayır getireceğini ümit ederek esenlik ve huzur içinde uykuya dalmıştı. Hz. Osman’ın kanını heder edenler ise son derece kötü bir gece geçirmiş ve yok edilmekle karşı karşıya kaldıklarını hissetmişlerdi. Bize ulaşan en yaygın rivayetlere göre, barış için anlaşmaya varıldığı sırada Abdullah b. Sebe’nin gizli bir toplantı düzenleyerek bu girişimleri akamete uğrattığı şeklindedir. Bu rivayetlere göre Hz. Osman’ın öldürülmesinde elebaşlık yapan Abdullah b. Sebe, İlbâ b. Heysem, Adî b. Hâtim, Sâlim b. Sa’lebe, Şureyh b. Evfâ ve Eşter kendi aralarında gizli bir toplantı yapmıştı. Alınan karara göre sabaha karşı geç kalınmadan tam zamanında iki tarafa da hücum edilecekti.²¹⁶

İki taraf askerlerinin sulh ümidiyle gönül huzuru içinde uykularını uyumakta oldukları bir gecenin sabahına doğru âsiler, aynı anda iki tarafa birden saldırdılar. Her iki tarafta saldırının karşı taraftan geldiğini sanıyorlardı. Hz. Âişe ve Hz. Ali, adamlarını teskin etmek için uğraşıyorlardı. Fakat iş, işten geçmiş, ok yaydan çıkmıştı.

Birdenbire şiddetlenen savaş özellikle Hz. Âişe’nin etrafında cereyan ediyordu.²¹⁷ Onun içinde bulunduğu hevdece oklar yağarken, kendisini korumak için Abdullah b. Talha dâhil yaklaşık yetmiş kişi burada can vermişti. Hz. Ali, savaşın Âişe’nin bindiği devenin etrafında cereyan ettiğini görünce devenin öldürülmesini emretti. Devenin öldürülmesi ile bir anlamda savaşta sona ermiş oldu. (15 Cemâziyelâhir 36/ Aralık 656). Hz. Âişe savaşı devesinin üzerinden idare ettiği için İslam tarihinde bu olaya “Vak’atü’l-Cemel” denilmiştir. Hz. Âişe’nin hevdecine birçok ok saplanmışsa da kendisi yara almadan kurtulmuştu.²¹⁸ Sonunda Hz. Âişe tarafı savaşı kaybetti. (15 Cemaziyelahir 36). Hz. Ali, kendisine esir muamelesi yapılmasına izin vermedi. Kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir’in nezaretinde onu önce

²¹⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 388.

²¹⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 240; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 388; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 696; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 91; Fırlalı, E. Ruhi, “Abdullah b. Sebe”, *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 133; Koçyiğit, *a.g.e.* s. 30; Kutluay, *a.g.e.* s. 79.

²¹⁷ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 140.

²¹⁸ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 139; Fırlalı, “Cemel Vak’ası”, *DİA*, VII, İstanbul, 1993, s. 321; Fırlalı, “Ali”, *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 373.

Basra'ya, ardından Medine'ye gönderdi. (1 Recep 36 / Aralık 656). Fakat Hz. Âişe o yılda hacca iştirak etmek istediğinden önce Mekke'ye gitti. Oradan da Medine'ye döndü.²¹⁹ Sadece Allah'ın emrini yerine getirmek gayesi ile katılmış olmasına rağmen, Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında başlayıp Cemel savaşı ile sona eren siyasi faaliyetleri sonraları onu çok üzmüştür. Birçok müslümanın ölümüne sebep olan bu savaşı yaşamaktansa daha önce ölmeyi tercih ettiğini söylemiş, peygamber hanımlarının evlerinde oturmalarını emreden ayeti²²⁰ her okudukça başörtüsü ıslanincaya kadar ağlamıştır.²²¹ Cemel savaşından sonra Medine'de sakin bir hayat yaşamış, bir daha da siyasete karışmamış ve 17 Ramazan 58/ 14 Temmuz 678 yılında, altmış beş yaşında iken Medine'de vefat etmiştir.²²²

Bu elem verici savaşta Müslümanların kahramanlarından birçok kişi hayatını kaybetti. Talha, Muhammed b. Talha, Zübeyr bunlar arasındaydı. Hz. Ali çarpışmadan sonra ölümler arasında dolaştı. Şehit olanların sayısı beş bin Cemel ashabından, beş bin de Hz. Ali tarafından olmak üzere on bine ulaşıyordu.²²³ Sonra Hz. Ali, ölümlerin namazını kıldı ve hepsinin birden gömülmesini emretti. Ardından Hz. Ali Basralılardan biat aldı ve Abdullah b. Abbas'ı buraya vali tayin etti.²²⁴ Haraç ve beytülmal işlerini yürütmek üzere Ziyad b. Ebî Süfyan'ı görevlendirdi.²²⁵ Daha sonra Kûfe'ye döndü.²²⁶ Cemel savaşından sonra Hz. Ali Kûfe'yi yönetim merkezi olarak seçti.²²⁷

1.2.3.Sıffin Savaşı

Hz. Ali, Cemel savaşının galibiyetinden sonra yukarıda da belirtildiği gibi yönetim merkezini Medine'den Kûfe'ye nakletti ve ardından devletin durumunu gözden geçirerek içteki birliği sağlamaya çalıştı. Bu nedenle daha önce vilayetlere

²¹⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 68, 69; Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 542.

²²⁰ el-Ahzâb, 33/33.

²²¹ en-Nesefî, Ebu'l-Muîn b. Muhammed, *Tabıratü'l-Edille Fî Usûli'd-Dîn*, II, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2003, s. 501.

²²² Fayda, "Âişe", *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 203.

²²³ Bkz. İbn Sâ'd'a göre Cemel savaşında ölenlerin sayısı on üç bindir. *a.g.e.* III, 32. A. Cevdet Paşa'da, Hz. Âişe ile Osman b. Huneyf arasındaki çarpışmada ölenlerle beraber on üç bin olduğunu söyler. *a.g.e.* VI, 707.

²²⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 74.

²²⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 538, 539, 543.

²²⁶ İbn Sâ'd, *a.g.e.* III, 32; ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 143.

²²⁷ Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 341.

valiler göndermişti. Aşağı yukarı bir tek Suriye valisi ve halkı dışında çoğunluğun biati alınmıştı. Hz. Ali'ye muhalif olan Hz. Âişe ve taraftarları Cemel savaşında etkisiz hale getirilince, ona muhalif olarak sadece Muaviye kalmıştı. Hz. Ali, Şam valisinin biatını alıp İslam birliğini gerçekleştirmek için Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi(ö.51) bir mektupla²²⁸ Muaviye'ye gönderdi.²²⁹ Cerîr, Şam'dan dönerek Hz. Ali'nin yanına gelip Muaviye'nin Şam halkıyla kendisine karşı savaşmak üzere anlaştığını, "Onu Ali öldürdü ve arkasından onu öldürenleri himaye etti." dediğini ve "kendisine karşı savaşıp, öldürmedikçe veya onlar tarafından öldürülmedikçe bundan vazgeçmeyeceklerini" söylediğini anlatmıştı.²³⁰

Muaviye, Cerîr'i Kûfe'ye gönderdikten sonra, kendi görüşünü ortaya koymak amacıyla Ebû Müslim adlı zatı elçi olarak Hz. Ali'ye gönderdi. Muaviye, Ebû Müslim vasıtasıyla Ali'ye verilen cevapta Osman'ın katilleri ve kanı üzerinde ısrarla duruyordu. Bu mektupta Muaviye, "..... Sen onun katillerini korumakla, bu işte zan altındasın. Çünkü onlar, senin destekçilerin, kuvvetin, yardımcılarının, dostların ve en yakın adamlarıdır. Onun kanının intikamını almadığını duyduk. Eğer doğru söylüyorsan, onun katillerine ulaşmamıza imkan sağla. Onları öldürelim. Bunu yaparsan insanların senin yanına en hızlı gelenleri oluruz. Eğer böyle yapmazsan sen ve taraftarların bizden ancak kılıç görürsünüz."²³¹ şeklinde görüşünü açıklıyordu.

Hz. Ali ile Muaviye arasında süren mektuplaşmalarda Hz. Ali, Muaviye'yi itaate çağırıyor. Muaviye ise Hz. Ali'den Kur'ân'ın haksız yere öldürülmüş bir kimsenin en yakın akrabasına tanıdığı kısas hakkı hükmüne dayanarak, Osman'ın katillerini istemekte ısrar ediyordu.²³² Ancak bütün bu teşebbüsler hiçbir fayda vermemiş ve iki taraf ordu toplayarak savaş hazırlıklarına başlamışlardı.

H. 36 yılında Hz. Ali, Ebû Mesud Ukbe b. Amir el-Ensari'yi Kûfe'de vekil bırakıp, beraberindeki askerlerle Nuhayle denen yere vardı ve orada ordugahını kurdu. Adamlarından bazılarını da asker toplamaları için çevreye gönderdi. Bu

²²⁸ Bkz. Hz. Ali'nin, Muaviye'ye gönderdiği mektup için bakınız. ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 148.

²²⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 77; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 43.

²³⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 80; ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 151; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 285; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 410; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 45.

²³¹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 152.

²³² Laura, Veccia Vaglieri, "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılışının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", *AÜİFD*, XIX, çev. E. Ruhi Fırlalı, Ankara, 1973, s. 148.

esnada Basra valisi olan İbn Abbas, Basra askerleri ile gelip halifenin ordusuna katıldı.²³³ Çevreye gönderilen kimselerin topladığı askerlerle beraber Hz. Ali'nin asker sayısı doksan bine ulaşmıştı. Hz. Ali, ordusu ile Nuhayle'den hareket ederek Fırat'ın batı yakasına geçmiş ve "Sıffin" denen yere gelmişti. Hz. Muaviye ise seksen beş bin civarında olan askeri ile daha önceden gelip savaş için elverişli geniş bir alan ile Fırat'ın su alınabilecek kısmını tutmuştu. Hz. Ali ve ordusu, su ile kendi aralarına Muaviye'nin askerleri girdiği için o günü ve geceyi susuz olarak geçirdiler.²³⁴ Hz. Ali, susuzluktan dolayı insanların başına gelen bu duruma çok üzüldü. Eş'as(ö.40), Hz. Ali'nin yanına geldi ve; "Ey müminlerin emiri! Sen bizim yanımdayken ve kılıçlarımız da varken bu topluluk suya gitmemizi mi engelleyecek? Oraya hücum etme işini bana ver. Allah'a and olsun ki ölünceye kadar geri dönmem. Eşter'e de askerlerle birlikte bana katılmasını emret." Hz. Ali ona: "Git ve bu konuda istediğini yap." dedi. Sabah olunca Eş'as ve Eşter, su yolunu tutan Muaviye'nin adamlarıyla savaştılar ve Muaviye'nin askerlerini su yolundan uzaklaştırdılar. Hz. Ali, Şamlıların sudan engellenmemesini emretti. Hep birlikte bu Fırat'ın suyundan istifade ediyorlardı. (Zilkade 36).²³⁵ Daha sonra Hz. Ali Zilhicce başında Muaviye'ye nasihatte bulunmak ve itaate davet üzere elçiler gönderdi. Elçiler Muaviye'ye nasihat etseler de, Muaviye Hz. Osman'ın intikamını almak için onun katillerinin teslimini istemekten başka bir şeyle karşılık vermiyordu. Anlaşma ve sulh yoluyla bir şey elde edilmeyeceğini anlayan Hz. Ali, öncü kuvvetlere ve komutanlara savaşa girişmeleri için emir verdi. Hz. Ali, kendi taraftarlarından her kavmin başına savaşta kendi adamlarından birini tayin ediyordu. Hz. Ali'nin savaş komutanlarından bazılarının adları şöyledir: Eşter en-Nehaî, Hicr b. Adiy, Şebes b. Rib'î, Halid b. Mutemer, Kays b. Sâ'd.²³⁶

Savaş topluca her iki tarafın birbirine karşı saldırması şeklinde gerçekleşmedi. Çünkü bu şekildeki saldırıda her iki tarafında fazlaca zarar vereceği göz önünde bulundurularak topluca hücumdan kaçınıldı.²³⁷ Savaş her gün ve bazen de günde iki defa, iki tarafın ileri gelenlerinden birer adam, birer fırka ile meydana

²³³ İbn Kuteybe, *a.g.e.* I, 74; ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 155; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 286.

²³⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 158; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 710; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 44.

²³⁵ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 158. Bkz. A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 740; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 44.

²³⁶ Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 194; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 299; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 415.

²³⁷ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 159.

çıkıp mübareze şeklinde gerçekleşiyordu. Çarpışmalar Zilhicce ayının başından sonuna kadar bu şekilde devam etmişti.²³⁸ H. 36 Zilhicce ayı sona erip h. 37 Muharrem ayı başladığında Hz. Ali ile Muaviye arasında sulh yapma ümidi ile Muharrem ayı boyunca ateşkes ilan edildi. Ateşkes sebebi ile her iki taraf, kendi askerleriyle beraber Şam bölgesinin doğusunda Fırat yakınındaki Sıffin denen yerde bir ay boyunca beklediler. Bu ay boyunca asla savaş olmadı. Her iki taraftan elçiler gidip geldiler, sulha çareler aradılar fakat sonuca ulaşamadılar. Artık savaş kaçınılmaz hale gelmişti.²³⁹ Muharrem ayı (h. 37) sona erince Hz. Ali, içindeki bir umudun ifadesi olarak, yanına birini çağırarak ona şöyle ilanda bulunmasını söyler: “Ey Şam halkı! Müminlerin emiri size sesleniyor. Hakka geri dönmeniz ve ona boyun eğmeniz konusunda sizden yardım diliyor. Bu isyanınızdan vazgeçin ve hakka yönelin. Ben size hakkı ve doğruyu göstermekten başka bir şey yapmış değilim. Allah hain kimseleri sevmez.”²⁴⁰

Şam halkı ise kendi emirleri ve reisleri etrafında toplanmışlar, savaş için son hazırlıkları yapıyorlardı. Aynı şekilde Hz. Ali de askerlerini birliklere ayırmış ve onlara: “Onlar sizinle savaşa girişmedikçe sakın siz onlara saldırmayasınız. Eğer onları mağlup ederseniz, sakın kaçan adamı öldürmeyesiniz, yaralı bir kişiye de zarar vermeyesiniz. Hiç kimsenin avretini açmayasınız. Öldürülen kimsenin uzuvlarını kesmeyesiniz. Hiç kimsenin evine girmeyesiniz ve onların mallarından hiçbir şeye el uzatmayasınız. Sakın, sakın bir kadını heyecanlandırıp korkutmayasınız.....” diyerek nasihatte bulunmuştu.²⁴¹ Hz. Ali ertesi gün sabahleyin Kûfe askerlerinin başına el-Eşter’i, Basra askerlerinin başına Sehl b. Huneyf’i, Kûfeli yayaların başına Ammâr b. Yâsir’i, Basralı yayaların başına da Kays b. Sâ’d’ı tayin etmişti.²⁴²

Safer ayının ilk günü olan Çarşamba günü her iki taraftan gruplar ileri atıldı ve günün büyük bir kısmında çarpışmayı sürdürdüler. Kûfelilerden savaşa girişen askerlerin başında Eşter, Şam halkından savaşa girişenlerin başında ise Habîb b. Mesleme vardı. Gün boyunca şiddetli bir şekilde çarpışmışlardan sonra taraflar

²³⁸ Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 194. Krş. A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 741; Ayar, *a.g.m.* 146.

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 298; Ayar, Kenan, “Mâlik b. Hâris el-Eşter’in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, sy. 4, 2005, s. 80,81.

²⁴⁰ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 160.

²⁴¹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 742.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 299; Ayar, “Sahabe Dönemi...”, 146.

akşama doğru geri dönmüşlerdi. İki taraf birbirine denk kuvvetlerle çarpıştığı için berabere kalmışlardı.²⁴³ Yedi gün boyunca sıra ile bir kumandan Hz. Ali tarafından bir kumandan Muaviye tarafından askerleriyle ortaya çıkıp vuruştular. Ancak bütün bu günler boyunca iki taraftan biri diğerini yenemedi.²⁴⁴ Hz. Ali savaşa başlamanın yedinci günü ikindiden sonra “Bunlara topluca hücum etmek için ne zamana kadar bekleyeceğiz?”²⁴⁵ demiş ve sonra kalkıp bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmasının sonunda askerlerine, “.....Bilesiniz ki, siz yarın en güçlü bir kavim olacaksınız. Bu geceyi namaz kılarak, Kur’ân okuyarak ve Allah’tan yardım ve sabır ihsan etmesini dileyerek geçirin. Yarın onları ciddiyetle karşılayın. Bu amellerinizde de sadık ve samimi olun.” diyerek nasihatte bulunmuştu.²⁴⁶ Sekizinci gün halife topyekün ordusuyla hücum etti. Böylece her iki taraf şiddetli bir şekilde savaşıyordu. Kimse kimseden kaçmıyor ama kimse de kimseyi mağlup edemiyordu. Her iki taraf bariz bir üstünlük sağlayamadan akşam vakti ayrıldılar. (8 Safer Çarşamba 37). Ertesi gün Hz. Ali sabah namazını şafağın ilk anında kıldı ve erkenden savaş başladı. Bundan sonrada çarpışmaların ardı arkası kesilmedi.²⁴⁷ Bu halleri Cuma sabahına kadar sürdü. Sabah namazını savaş esnasında ima ile kıldılar. Nihayet güneş biraz yükselince zafer Iraklılara, mağlubiyet ise Şamlılara görüldü. Eşter, Hz. Ali ordusunun sağ cenah komutasını ele geçirince beraberindeki askerlerle Şamlılara saldırdı. Hz. Ali de onu izledi. Böylece Şamlıların saflarının çoğu dağılmıştı. Hemen hemen tam bir mağlubiyete maruz kalmışlardı. Amr b. el-Âs(ö.43), Iraklıların üzerlerine şiddetle gelmeye başladığını ve harbin aleyhlerine seyrettiğini görmeye başladığında Muaviye’ye şöyle demişti: “Sana bir hususu hatırlatmamı ister misin ki, o, bizim aramızı birleştiresin onları da ikiye bölsün ve aralarına tefrika soksun?” Muaviye: “Evet, isterim, nedir bu?” diye sorunca Amr; “Kur’ân sahifelerini havaya kaldıralım ve onları Kur’ân’ın hükümlerine davet ederek, aramızda bu hükümlerin hakem olmasını talep edelim. Şayet onların bir kısmı bu hileye kanmazda bu hükmü kabul etmezse onların bir kısmı buna yanaşmak isteyecek ve Kur’ân hükmüne boyun eğmeyi kabul edecektir. Böylelikle aralarına tefrika girmiş olacak, onlar Kur’ân

²⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 295; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 422; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 45.

²⁴⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 162.

²⁴⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 744; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 45.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 424.

²⁴⁷ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 168; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 744.

hükümlerine müracaat etmeyi kabul ederlerse, biz bir müddet savaşmaktan nefes almış oluruz.”²⁴⁸ diyerek cevap vermişti. Muaviye bu fikri kabul etmiş ve hemen askerler Kur’ân sayfalarını mızraklarının uçlarına takmış, karşı tarafa şöyle seslenmişlerdi: “İşte bu Allah’ın hükmüdür. Bizim ve sizin aranızda hüküm versin.” diye bağırmaya başlayınca Hz. Ali’nin etrafında bulunanlardan bazıları “Allah’ın kitabına icabet etmeniz gerekir.” diye konuşmaya başlamışlardı. Hz. Ali bu durumda “Ey Allah’ın kulları! Hakkınızı aramaya devam ediniz. Samimiyet ve bağlılığınızı sürdürünüz. Düşmanlarınıza karşı savaşmaya devam ediniz. Ben, Muaviye’yi, Amr’ı, İbn Ebî Muayt’ı, İbn Ebî Serh’i ve Dahhâk’ı çok iyi tanıyorum. Onların dinle ve Kur’ân ile ilgileri yoktur. Ben onları sizden daha iyi bilirim, çünkü çocukken beraber büyüdük, onlar çocukken de çok kötü ve şerli idiler. Büyüyünce de o kötülük ve şerliliklerini de sürdürdüler. Vallahi bu Kur’ân sahifelerini sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için kaldırmışlardır.”²⁴⁹ Hz. Ali’nin bu sözleri orada bulunanları Amr’ın düşündüğü gibi ikiye bölmüş ve farklı fikirler ortaya atılmıştır.²⁵⁰ “Allah’ın kitabına davet edilip de ona icabet etmemek bize yakışmaz ve bunu kabul edemeyiz.” diyenleri Hz. Ali ikna etmek için: “Ben Allah’ın dinine ve kitabına dönecekleri ana kadar onlarla savaşacağım. Çünkü onlar Allah’a isyan etmişlerdir.”²⁵¹ şeklinde görüşlerini beyan etmişti. Ama halifenin bu kesin tavrı orada bulunanları ikna etmek için yeterli olmamıştı. Hz. Ali’nin bu konuşmalarına rağmen ona karşı fikir beyan eden Mis’ar b. Fedekî et-Temimî, Zeyd b. Husayn et-Tâî ve onlara tabii olan bazı Kur’ân hafızları şunları söylemişti: “Ey Ali! Allah’ın kitabına icabet et. Sen buna davet edildiğin halde icabet etmezsen, biz seni şu karşımızdaki kavmin arasına katılınca kadar sürükler ve Affân’ın oğlu Osman’a yaptığımızın aynısını yaparız.” Hz. Ali ise onlara “Sizi nehyettiğim şeyden kendinizi uzak tutunuz, söylediklerime uyunuz. Eğer bana itaat ederseniz bu adamlara karşı savaşmaya devam edin ve eğer bana karşı gelip isyan edecek olursanız istediğinizi yapın.”²⁵² Bu sözden sonra savaşmakta olan Eşter’in çağrılmasını isteyen bu zümre kararlarından vazgeçmeyeceklerini ortaya koymuştu. Çaresiz kalan Hz. Ali, Yezid b. Hânî’yi

²⁴⁸ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s.174; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 321; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 754.

²⁴⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 321; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 439.

²⁵⁰ Ayar, “Mâlik b. Hâris el-Eşter..”, 83; Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul, 1998, s. 185.

²⁵¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 321.

²⁵² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 321, 322; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 439, 440.

Eşter'e göndererek onu geri çağırmişti. Eşter ise kendisine gelen Yezid'e "Beni geri çağırarak bir saat ve an değildir bu an. Ben öyle bir noktadayım ki Allah'ın bana zafer vereceğinden ümidim vardır. Beni bulduğum şu noktadan alıp götürmeniz asla doğru değildir."²⁵³ diyerek cevap vermişti. Yezid geri dönerek durumu Hz. Ali'ye bildirmişti. Muhallifler Eşter'in geri çağırıldığı halde gelmeyişiğini duyunca bu sefer Hz. Ali'ye çıkışarak "Galiba sen, ona savaşa devam etmesi için emir verdin." deyince Hz. Ali, bunu reddetmiş ve tekrar Eşter'e haber göndermişti. Gönderirken de Yezid'e "Ey Yezid dikkat et! Mutlaka buraya gelsin. Şu an burada başka bir fitne meydana gelmiştir." Bu haber Eşter'e ulaştınca Eşter şöyle demişti: "Bu Mushaf'ların havaya kaldırılması meselesini diyorsun, öyle mi?" Yezid, "Evet" şeklinde cevap verince, zafere çok yaklaşmış olduklarını, sonuca varmadan dönmeyeceğini söyleyince, Yezid: "Peki sen bir tarafta zafer elde ederken, müminlerin emirinin düşmanın eline düşmesini ve öldürülmesini arzu eder misin?"²⁵⁴ deyince Eşter savaşı bırakıp Hz. Ali'nin yanına dönmüştü.

Daha sonra Eş'as, Hz. Ali'ye gelerek ona şöyle demişti: "Ben şu anda Müslümanların davet edildikleri Allah'ın kitabına razı olduklarını görüyorum. Eğer arzu edersen Muaviye'ye gideyim de onun ne istediğini sorayım." Hz. Ali, "Evet, Muaviye'ye git" diye izin verince Eş'as, Muaviye'ye giderek ona şöyle sormuştu: "Bu Kur'ân sayfelerini neden havaya kaldırdınız?" Muaviye bu soruya "Bizim ve sizin, Allah'ın kitabına ve Allah'ın bize kitabında emrettiklerine geri dönmemiz için, sizler beğendiğiniz ve razı olduğunuz adamı seçip gönderiniz, biz de beğendiğimiz ve razı olduğumuz bir adamı seçip gönderelim. Bu iki adamın Allah'ın kitabına göre hüküm vermelerini ve asla düşmanlığa girmeden karar vermelerini kabul edelim ve onların üzerlerinde ittifak edecekleri hükme tabii olalım." diye karşılık verince Eş'as, Muaviye'ye "Evet, hak olan da gerçek olan da budur." der ve Hz. Ali'ye dönerek durumu kendisine bildirir.²⁵⁵ Eş'as, Hz. Ali'ye gelip Muaviye'nin teklifini bildirince, orada bulunan insanlar halifenin kararını beklemeden Muaviye'nin önerisini kabul ettiklerini açıkladılar. Bu arada Eş'as ve daha sonra Hâricî olan kurrâ, temsilci olarak

²⁵³ Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 198; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 322; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 440; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 46.

²⁵⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 175; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 120; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 322; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 441; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 755.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 323; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 757.

Ebû Mûsa'yı kabul ettiklerini söylediler. Hz. Ali de onlara, Ebû Mûsa'dan memnun olmadığını ve onu temsilci tayin etmeyi düşünmediğini söyledi. Bunun üzerine Eş'as, Zeyd b. Husayn et-Tâî, Mis'ar b. Fedekî, ve bir grup kurrâ ona, “Biz Ebû Mûsa'nın dışında hiç kimseyi kabul etmeyiz; zira o, bizi içine düştüğümüz hatalardan bizi engellemeye ve bizi günahlardan korumaya çalışmıştır.”²⁵⁶ karşılığını verdiler. Hz. Ali, kendisinden ayrılması ve insanları da uzaklaştırması sebebiyle Ebû Mûsa'ya güvenmediğini söyleyip önce Abdullah b. Abbas'ı sonra da Eş'ter'i teklif etti. Fakat onlar, İbn Abbas'ı tarafsız olmadığı, Eş'ter'i ise fitnenin baş müsebbibi ve savaş yanlısı olması sebebiyle kabul etmeyeceklerini söyleyip Ebû Mûsa'nın temsilci seçilmesinde ısrar ettiler. Halifede onların bu kararını kabul etmek zorunda kaldı.²⁵⁷ Bu durum, halife ordusunda disiplinsizliğin ve tefrikanın derinleştiğini gösteriyordu. Muaviye ise kendilerinin temsilcisi olarak –ihtilafsız bir şekilde- Amr b. el-Âs'ı tayin etmişti. Kaynaklarda Muaviye'nin Amr'ı sıkıntısız bir şekilde temsilci seçtiği belirtilip ayrıntıya yer verilmemektedir.²⁵⁸

Hz. Ali bu ısrarlar karşısında, Ebû Mûsa'nın hakemliğini kabul etmek zorunda kaldı. Kûfe yakınlarında “Urz” adlı küçük bir yerleşim merkezine çekilerek hâdiselerden uzak durmayı tercih eden Ebû Mûsa'ya derhal bir haberci gönderildi. Ebû Mûsa, ümmetin arasını bulmak gibi önemli bir görevi ifa etmek üzere Sıffîn'e, Hz. Ali'nin bulunduğu yere gelmişti.²⁵⁹

13 Safer 37 / 3 Ağustos 657 senesinde Amr b. el-Âs gelip Hz. Ali'nin huzurunda Ebû Mûsa ile buluşarak orduların sükunetini sağlamak ve daha sakin bir ortamda karar vermek üzere asıl görüşmeleri ve kararı o senenin Ramazan ayına bıraktılar. Bu arada salahiyetlerini ve sorumluluklarını belirleyen, emniyetlerini garanti eden bir belgenin, Tahkimnamenin yazılarak taraflarca taahhüt altına alınmasına karar verdiler.²⁶⁰ Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as

²⁵⁶ Taberî, *Tarihi Taberî Tercemesi*, III, 198; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 323.

²⁵⁷ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 176; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 120; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 758; Tâlibî, *a.g.e.* I, 87.

²⁵⁸ Hasan İbrahîm Hasan, *a.g.e.* II, 46.

²⁵⁹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 177; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 758; Önkâl, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM*, sy. 2, Konya, 2003, s. 43.

²⁶⁰ Önkâl, *a.g.m.* 43.

anlaşma metnini kimseye danışmadan askerler arasında okumaya başladı.²⁶¹ Eş'as, belgenin içeriğini askerlere duyurmak üzere atıyla birlikleri dolaşarak metni okumaya başlayınca, bazı birliklerin protestoları ile karşılaştı.²⁶² En şiddetli tepkiyi gösterenlerden biri Temimli Urve b. Udeyye “Siz Allah’ın emrine ve verdiği hükümlere ortak mı koşunuz. Hayır, vallahi hüküm yalnızca Allah’ındır ve ondan başkası hüküm veremez.”²⁶³ sözlerini söyleyerek Eş’as’a saldırdı. Daha sonra Temîm kabilesinin ileri gelenlerinden Ahnef b. Kays, Mis’ar b. Fedekî, Ma’kıl b. Kays ve Şebes b. Rib’î, Eş’as’a gidip özür dileyerek barıştılar.²⁶⁴ Eş’as anlaşmayı okurken diğer birliklerden de “Lâ hükme illâ lillah, müşrikler beğenmese de.”, “Allah’ın dininde insanlar hakem yapılmaz.” tepkileri ile karşılaştı.²⁶⁵

Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar “Lâ hükme illâ lillah.” sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Hz. Ali’nin bütün açıklamalarına rağmen başlangıçta savaşın durdurularak hakeme başvurulmasını hususunda ısrar eden bu kişiler,²⁶⁶ daha sonra “hakeme gitmeyi” büyük bir suç olarak değerlendirdiler. Bundan sonra Hâricî diye adlandırılan grubun elebaşları Hz. Ali’ye gelip “Lâ hükme illâ lillah, hüküm yalnız Allah’ındır.” diyerek hakemi kabul ettiğinden dolayı Hz. Ali’yi suçlamışlar hatta kafir olduğunu söylemişlerdir. Böylece Hz. Ali’ye hurûç ile ilk hâricî hareketi başlamış oldu. “Lâ hükme illâ lillah” sloganı etrafında birleşenler, diğer Müslümanlar arasından ayrılmışlardı. Sıffîn savaşından döndükten sonra sayıları on iki bin kişi olan Hâricîler, Harûra’ya gitmişler ve orada konaklamışlardı. Savaş emiri olarak Şebes b. Rib’î’yi, Abdullah b. Kevvâ’yı da imam seçmişlerdi.²⁶⁷ Bu durum karşısında Hz. Ali, Tahkim karşıtı askerlerinin Harûra’da toplandıklarını öğrenince onların durumunu yerinde incelemek üzere Abdullah b. Abbas’ı onlara gönderdi.²⁶⁸ İbn Abbas, hakem tayin edilmesinin meşruluğuna karı-koca arasındaki ayrılık hakkındaki “*Eğer karı-kocanın aralarının*

²⁶¹ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 446; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 760; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169; Tâlibî, *a.g.e.* I, 85.

²⁶² Ayar, Kenan, “Hâricîlerin Hz. Ali’den Ayrılış Süreci”, *DBAAD*, VIII, sy. 1, 2008, s. 69.

²⁶³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 327.

²⁶⁴ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 123.

²⁶⁵ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 179-180.

²⁶⁶ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169.

²⁶⁷ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 122; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 332; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 447, 448; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VI, 765; Kafâfi, Muhammed, “Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî’ye Göre Hâriciliğin Doğuşu”, çev. E. Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, XVIII, Ankara, 1970, s. 184;.

²⁶⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 333; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 55.

*açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdardır.*²⁶⁹ ayeti ile “*Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder.... (öldürülen avın dengini takdir eder.)*”²⁷⁰ ayetini delil gösterdi ve onlara neden tahkim anlaşmasına karşı çıktıklarını sordu. Onlar, Allah’ın hüküm verdiği bir meselede insanların hakem tayin etme hakkının olmadığını ileri sürdüler.²⁷¹ Bu görüşmeler neticesinde İbn Abbas, Hâricîleri ikna edemedi. Bunun üzerine Hz. Ali, Hâricîlerle konuşmak üzere Harûra’ya geldi. Hâricîlerin reisi el-Kevvâ’ya hurûcun sebebini sordu. Onlar ise “Senin Sıffîn gününde varmış olduğun hakem olayıdır.” diye cevap vermişler. Bunun üzerine Hz. Ali onlara şöyle demişti: “Hatırlıyor musunuz, onlar Kur’ân sahifelerini havaya kaldırdıkları zaman sizler “Bu çağrıya kulak verelim” demiştiniz. Halbuki ben size bu adamları sizden daha iyi tanıdığımı ve bunların dinlerinin ne kadar olduğunu sizden daha iyi bildiğimi söylemiştim. Ayrıca ben bu iki hakeme Kur’ân’ın koyduğu hükümlere dayanmaları, yasaklayıp yok ettiğini yok saymaları şartıyla verecekleri hükme razı olacağımı söylemiştim. Onlar, Kur’ân’ın hükmüne uygun hüküm verdiklerinde, kesinlikle bize bu emre aykırı hareket etmek uygun düşmez. Ancak bu iki adam Kur’ân’ın hükümlerine muhalefet edecek olurlarsa biz zaten onların verecekleri hükme razı olmayız.”²⁷² Bu konuşmalar neticesinde Hâricîlerin tümü kalkmış, Hz. Ali ile beraber Kûfe’ye girmişler ve hakemlerin birleşeceği günü beklemeye başlamışlardı. Hz. Ali hakem olarak Ebû Mûsa ve beraberindeki heyeti gönderince Hâricîler, Hz. Ali’ye karşı protestolarını yoğunlaştırmışlardı. Hâricîlerin ileri gelenlerinden Hurkûs b. Züheyr (ö.38) ve Zûr’a b. Bürç et-Tâî, Hz. Ali’ye gelip “Lâ hükme illâ lillah” dediler. Hz. Ali aynı şekilde onlara cevap verdi. Hurkûs, Hz. Ali’ye “Yaptığın şu hatadan dolayı Allah’a tövbe et. Verdiğin karardan dön ve gel bizimle beraber düşmanımıza karşı çıkalım. Ölünceye kadar onlarla çarpışalım.” der. Hz. Ali savaş için kendilerini daha önce davet ettiği halde onlar buna karşı çıkmış, hakeme karar

²⁶⁹ en-Nisâ, 4/35.

²⁷⁰ el-Mâide, 5/95.

²⁷¹ İbnü’l-Esîr, a.g.e. III, 333; Kafâfî, a.g.m. 187.

²⁷² İbnü’l-Esîr, a.g.e. III, 334; A. Cevdet Paşa, a.g.e. VII, 766.

verdirdikten sonra “*Anlaşma yaptığınız zaman Allah’ın ahdini tam olarak yerine getirin.*”²⁷³ ayetini delil göstererek savaşmanın mümkün olmayacağını söylemişti. Zûr’a ise Hz. Ali’ye karşı daha da ileri giderek tehditte bulunmuş; “Eğer hakem meselesinden vazgeçmezsen mutlaka seninle savaşırız. Onun için, Allah’ın emirlerine sarıl ve onun rızasını iste.”²⁷⁴ demişti. Hz. Ali savaşmaktan çekinmeyeceğini onları tehdit ederek söylemişti. Hâricîler bundan sonra her fırsatta Hz. Ali’ye karşı protestolarını “Lâ hükme illâ lillah” sloganı ile dile getirmişlerdir. Hâricîler bütün bu gelişmelerden sonra, Abdullah b. Vehb er-Râsibî’yi(ö.38) kendilerine emir seçtiler.²⁷⁵ Hâricîler küçük gruplar halinde Kûfe’den gizlice çıkarak, Nehrevan kasabasında toplandılar.²⁷⁶ Hz. Ali, Hâricîlere bir mektup yazarak hakemlerin meşru bir sebebe dayanmadıklarını, kitap ve sünnetle amel etmediklerini belirttikten sonra kendisine itaat etmelerini ve düşmana karşı savaşmalarını istedi.²⁷⁷ Ancak Hâricîler bunu kabul etmediler. Hz. Ali Şamlılara karşı savaş hazırlıklarına başlamayı tasarlarken, gittikçe tutumlarını sertleştiren Hâricîlerin sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için ashaptan Abdullah b. Habbâb b. Eret’i ve hamile karısını öldürmeleri, Hz. Osman ve Hz. Ali’yi tekfir etmeyenin kafir olduğunu ve bu sebeple öldürülmesi gerektiğini ilan etmeleri, görüşlerine katılmayanlara hayat hakkı tanımamaları üzerine onların üstüne yürüdü. Nehrevan’da önce kendileri ile konuşup şehit edilen Müslümanların katillerinin teslim edilmesini istedi, ret cevabını alınca da son olarak Kays b. Sâ’d b. Ubâde ile Ebû Eyyüb-el-Ensârî’yi nasihat için gönderdi.²⁷⁸ Bu nasihatler neticesinde Hâricîlerden Ferve b. Nevfe el-Eşcaî, “Vallahi Ali ile neden savaştığımı bilmiyorum. Ben onunla neden savaştığımı iyice anlayıncaya kadar veya onunla çarpışmayı bırakıp, ona tabii oluncaya kadar çekilip gidiyorum.” diyerek topluluktan ayrıldı. Hâricîlerden arta kalanlar “Haydi cennete geliniz, cennete giden yol burada!” diye seslenerek Müslümanlar üzerine hücumla kalkmışlar ve sonuçta Hâricîlerin tamamına yakını öldürülmüştü.²⁷⁹ Abdullah b.

²⁷³ en-Nahl, 16/91.

²⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 341; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 457. Bkz. A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 767.

²⁷⁵ Tâlibî, *a.g.e.* I, 92.

²⁷⁶ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 187; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 343; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 458-460; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 170; Kafafî, *a.g.m.* 185,186.

²⁷⁷ Kafafî, *a.g.m.* 185.

²⁷⁸ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 774; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 170.

²⁷⁹ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 193; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* III, 354; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 463; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 775; Kafafî, *a.g.m.* 191; Tâlibî, *a.g.e.* I, 95.

Vehb er-Râsibî ile Hurkûs b. Züheyr de ölüler arasındaydı. Halife ordusundan ise sadece yedi kişi şehit olmuştu. (9 Safer 38 /17 Temmuz 658).²⁸⁰ Bu savaşa katılmayarak Nehrevan'ı terk eden iki bin kişilik Hâricî grubu ise daha sonra Hz. Ali'nin çağrısını kabul etmedikleri için Nuhayle savaşında öldürüldüler. Ancak onların az bir kısmı kaçarak kurtulabildiler.²⁸¹

Daha sonra Hz. Ali Nehrevan dönüşünde insanlara, “.....bulduğunuz şu yerden süratle düşmanlarınızın üzerine yürüyünüz. Şamlılara karşı saldırıya geçiniz.” emrini verdi. Ancak askerler Hz. Ali'nin bu çağrısına “Ey müminlerin emiri! Oklarımız tükendi, kılıçlarımız köreldi. Mızraklarımızın uçları kırılıp paramparça oldu. Bundan dolayı bizi alıp şehrimize götür. Orada hazırlıklara girişelim.” şeklinde cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Ali, Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'de karargah kurdu. Askerler Nuhayle'de bir müddet ikamet ettikten sonra yavaş yavaş karargahlarını terk etmeye başlamış ve Müslümanların ileri gelenlerinin dışında karargahta kimse kalmamıştı.²⁸² Hz. Ali'nin Kûfe'ye giden askerleri yeniden bir savaşa girişmek konusunda çekimser davranınca halife de Kûfe'ye dönmek ve Muaviye'ye karşı faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı.²⁸³

Nehrevan ve Nuhayle savaşları siyasi tarih açısından büyük zafer sayılırsa da savaştan kaçıp kurtulan Hâricîler ve onların gelecek müntesiplerinde bir intikam arzusu doğurdu. Nitekim Hz. Ali böyle bir intikam duygusuyla Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlendi²⁸⁴ ve bunun tesiriyle 21 Ramazan 40/ 28 Ocak 661 tarihinde vefat etti²⁸⁵ ve Kûfe'ye (bugünkü Necef) defnedilmişti.²⁸⁶

Sonuç olarak, Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra Medine'deki hâkim güç âsiler idi. Israrlar neticesinde Hz. Ali biat almış fakat merkezi otoriteyi sağlamadan, hilafetini onaylamayan ve onu Hz. Osman'ın öldürülmesinin sorumlusu olarak görenler Mekke'de toplanarak muhalefete başladılar. Hz. Âişe'nin başında bulunduğu bu muhalif grubun içerisinde daha önce Hz. Ali'ye biat eden Talha ve

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 355; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 467; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 775.

²⁸¹ Akbulut, Ahmet, “Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *AÜİFD*, XXXI, Ankara, 1989, s. 338; Fığlalı, “Ali”, *DİA*, II, 374.

²⁸² ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 194; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 481; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 775.

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 357; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.* VII, 775; Fığlalı, “Ali”, *DİA*, II, 374.

²⁸⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 197.

²⁸⁵ Müberred, *a.g.e.* III, 196; İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 37; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 170.

²⁸⁶ Fığlalı, “Ali”, *DİA*, II, 374.

Zübeyr'de bulunuyordu. Hz. Âişe'nin ordusu ile hilafet ordusu arasında yapılan Cemel Savaşı'nda, Hz. Âişe'nin ordusu dağıldı. Talha ve Zübeyr bu savaşta hayatını kaybetti. Ülkede henüz siyasi istikrarı ve devlet otoritesini sağlayamamış, hilafetinin ilk günlerinden itibaren kendisini kardeş kavgaları içinde bulan Hz. Ali, Hz. Âişe ordusunu yenmişti ama kazanan Hz. Ali değil, Muaviye olmuştu. Muaviye, Cemel Savaşı ile zaman kazanmıştı. Kanaatimizce, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye cephe alışları hata idi. Bu büyük sahabe, Hz. Ali ile savaşmak yerine halifeye biat etselerdi, Hz. Ali daha hızlı bir şekilde siyasi istikrarı sağlayacak ve katilleri cezalandırabilecekti. Hilafetinin ilk günlerinde böyle bir savaşla karşı karşıya kalan Hz. Ali, güçlü bir devlet nizamı kurma düşüncesinden uzaklaşmak zorunda kaldı.

Hz. Ali hilafet merkezinin gücünü ve otoritesini sağlamak için Hz. Osman'ın valilerini azledip, kendi valilerini atamak istedi. Gönderilen valilerden Ubeydullah b. Abbas hiçbir problem ve fiili bir engelleme ile karşılaşmadan Yemen'e girdi. Yemen halkından biat aldı ve görevine başladı. Mısır ve Basra'ya gönderilen valiler fiili bir engellemeyle karşılaşmasa da halkı ikiye bölünmüş bir halde buldular. Kûfe'ye gönderilen vali geri gönderilmiş ama Kûfe'de görev yapan Hz. Osman'ın valisi Ebû Mûsa, Hz. Ali'ye biat ettiğine dair bir mektup göndermişti. Şam'a gönderilen vali ise hiçbir şekilde kabul edilmemiş yoldan geri gönderilmişti. Dolayısıyla Hz. Ali, halifeliğin bir gücü sayılan vali tayin etme ve atama isteğinde de tam manasıyla başarılı olamamıştı. Bu olayda Hz. Ali'ye tam olarak biat edilmediğini net bir şekilde ortaya koyuyordu. Nitekim bu valiler meselesi de devlet otoritesinin daha tam olarak Hz. Ali'nin eline geçmediğinin bir göstergesi sayılabilir.

Hz. Ali, Hz. Âişe'yi yenerek bu muhalif grubu etkisiz hale getirince bir tek muhalif grup vardı ki, o da Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye idi. Muaviye hiçbir şekilde halifenin isteğini kabul etmiyor, biat için Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını ve kendisine teslim edilmesini istiyordu. Yapılan mektuplaşmalar neticesinde, savaştan başka çare olmadığı anlaşılıyor ve taraflar arasında Sıffin savaşı başlıyor. Savaşta galibiyeti elde etmek üzere olan Hz. Ali ve ordusunun, - Mushafların Şam askerleri tarafından mızrakların ucuna takılarak- Allah'ın hükmüne davet edilmesiyle savaş sona eriyor. Bunun bir hile olduğunu anlayan Hz. Ali, savaşa devam edilmesini ısrarla istemesine rağmen askerlerine söz geçiremiyor. Yapılan

görüşmeler neticesinde her iki taraftan seçilecek bir hakemle anlaşma yapılacağına karar veriliyor. Hakem tayini meselesinde de Hz. Ali'ye danışılmadan Ebû Mûsa'yı hakem tayin etmek isteyen gruba Hz. Ali, İbn Abbas'ı veya Eşter'i hakem tayin etmek istediğini bildirdiyse de bu grubu ikna edemedi. Daha sonra Hz. Ali, bu muhalif grubun tayin ettiği kişiyi kabul etmek zorunda kaldı. Bu durum artık Hz. Ali ordusunda disiplinsizliğin ve tefrikanın derinleştiğini gösteren çok önemli bir olaydır. Taraftarlarının parçalanmasını önlemek için taviz üstüne taviz veren Hz. Ali, artık askerleri üzerinde otorite sağlayamıyordu.

Toplumdaki bu siyasi çekişmeler, Hz. Osman'ı öldürenlerin Hz. Ali tarafından kısasa tâbi tutulamaması, İslam devletinin parçalanmasına sebep olan olayların başlangıcını teşkil etmişti. Henüz merkezi otoriteyi sağlamadan Zübeyr ve Talha'nın, Hz. Âişe'nin saflarında yer alarak Hz. Ali'ye karşı çıkması, yeni tayin edilen valilerin geri gönderilip, o beldenin halkı tarafından kabul edilmemesi, Medine halkının, Hz. Ali'nin savaş çağrısına tam olarak cevap vermemesi bu parçalanmayı kuvvetlendiriyordu. Aynı şekilde Muaviye'nin bu parçalanmayı daima körüklemesi, Sıffin Savaşı'nda, savaşın devamı hususundaki isteğine rağmen Hz. Ali'nin sözünün geçmemesi ve hakem tayininde Abdullah b. Abbas veya Eşter'in reddedilip Ebû Mûsa'nın tayin edilmesi gibi olaylar halifenin merkezi otoritesini zayıflatmış, konumunu tartışılır hale getirmiş ve emirlerine isteksiz icabet edilmeyi veya hiç edilmemeyi ortaya çıkarmıştır. Bu merkezi otoritenin sağlanamadığı bir ortamda Hâricîler isteklerini her zaman kabul ettirmişler ve zaferin kazanılmasına ramak kala savaşı durdurmuşlar ve hakem tayinini de kendileri yapmışlardır. İşte böyle zayıf bir iradede Hâricîler kendilerine göre doğruyu bulmuş, az olmalarına rağmen isyan etme cesaretini göstererek halifenin ordusundan ayrılmışlar ve başka bir liderin etrafında toplanmışlardır.

Cemel Savaşı ve peşinden ortaya çıkan Sıffin Savaşı, Hz. Ali'nin güçlü bir iktidar oluşturma şansını da tamamıyla ortadan kaldırmış ve hele Sıffin Savaşı sonunda ortaya çıkan Hâricî fırkasından sonra, hükümette ahenk ve taraftarları arasında disiplin kalmamıştır. Böylece, Hz. Ali şahsen âlim, zâhit, cesur ve güçlü bir

kişiliğe sahip bulunmasına rağmen, şartların elvermemesi sebebiyle aynı oranda güçlü, ahenkli ve sistemli işleyen, otoriter bir hükümet kuramamıştır.²⁸⁷

1.3.Tarih İçerisinde Arap Yarımadası

1.3.1.İlk Çağlardan İslam Hâkimiyetine Kadar Arap Yarımadası

Arabistan'da yontma taş ve cilalı taş devirlerinde yaşayan halk toplulukları tespit edilmiştir. Bunların Sami ırkıdan olduğu²⁸⁸ ve Güney Arabistan'dan göçle çeşitli devletler kurdukları kabul edilmektedir. Araplar geleneğe göre biri kuzey diğeri güney iki büyük kola ayrılmışlardır. Güney Araplarına Kahtâniler (Yemenliler), Kuzey Araplarına Adnânîler (Nizârîler), adı verilmiştir. Aynı şekilde Arabistan tarihi güney ve kuzey bölgelerinde ayrı ayrı gelişmiştir.²⁸⁹ Güney Arabistan'da Maînî Devleti, Sebe' Devleti, Himyerî Devleti, Kuzey Arabistan'da ise Nebatîler Devleti, Tedmurlular Devleti, Gassâniler, Kindeliler, Hîreliler bölgedeki ilk Sami Devletleri olarak bilinmektedir.²⁹⁰

İslam kaynaklarına göre Mekke'nin ilk sakinleri Amâlîka'dır. Bunlardan sonra gelen Cürhümlüler'in hakimiyeti III. Yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Daha sonra Yemenli bir kabile olan Huzaalılar, Mekke'ye hâkim olmuştur. Mekke V. yüzyılda Hz. Muhammed (sav)'in atası olan Kusay b. Kilab(ö.480) başkanlığındaki Kureyş kabilesinin hakimiyeti altına girmiştir.²⁹¹ Medine'de ise Evs, Hazreç ve Yahudiler bulunmaktadır. Taif ise bir sayfiye şehri durumundadır. İslam öncesinde Orta Arabistan'da ise tam bir devletleşme görülmemektedir. Kabile hayatı, yaygın olarak görülmektedir.²⁹²

Sonuç olarak, Arabistan'da İslam dini yayılmaya başlamadan Yemen'de Sasâniler, Kuzey Arabistan'da Gassâniler, Doğuda Hire Krallığı hüküm sürmekteydi. Kuzey Arabistan'ın diğer bölgelerinde ise siyasi bir birlik yoktu. Güney

²⁸⁷ Bkz. Algül, *a.g.e.* II, 533; Demircan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, s. 46.

²⁸⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul, 1966, s. 26.

²⁸⁹ Çağatay, Neş'et, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1963, s. 1-2; Yıldız, Hakkı Dursun, "Arabistan", *DİA*, III, Ankara, 1991, s. 252-253.

²⁹⁰ Algül, *a.g.e.* I, 64; Çağatay, *a.g.e.* s. 10, 36.

²⁹¹ Çağatay, *a.g.e.* s. 88.

²⁹² Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 255.

Arabistan'daki yerleşik hayata karşılık orta ve kuzey Arabistan'ın birçok bölgesinde coğrafi şartlar yüzünden göçebe hayat sürüyordu.²⁹³

1.3.2.İslam Hâkimiyetinde Arap Yarımadası

Hız. Muhammed (sav)'in Mekke'de İslam'ı yaymaya başlamasıyla birlikte dalga dalga önce Hicaz, sonra Arabistan daha sonrada tüm insanlık tarihi bir değişim içine girmiştir. Siyasi bir birlikten yoksun olan Arabistan'da bedevî hayatı yaşayan Araplar için yeni bir dönem başlamıştır.

Hız. Muhammed (sav) risalet vazifesine 610'da başlayınca, Mekke müşriklerinin İslam davetine karşılıkları büyük zulüm ve işkenceler olmuştur. Müslümanların kabileler halinde göç etmelerinden sonra Hız. Muhammed de Medine'ye hicret etmiş ve Medine'de İslam devletini kurmuştur. İslam dini etrafında kısa zamanda değişik ırk ve devletler bir araya toplanmıştır. 630 yılında Mekke'nin fethi ve Hız. Muhammed'in kesin üstünlüğü ile İslam devleti gelişmiş ve böylece Arabistan'ın en güçlü siyasi teşekkülü oluşmuştur. 632'de vefat eden Hız. Muhammed döneminde bütün Arabistan İslam bayrağı altında toplanmıştır.²⁹⁴

Dört halife döneminde Medine, devletin idari ve siyasi merkezi olmak vasfını korusa da Hız. Ali döneminde idari merkez Kûfe'ye intikal ettirilmiştir. Muaviye'nin halifeliği ile birlikte Mekke ve Medine dini bir merkez olarak Emevî hakimiyeti altında bulunmuştur. İslam'ın doğduğu yerler olan Mekke ve Medine 680-692 yılları arasındaki iç savaşlardan sonra İslam hilafetinin yönetim merkezi olma konumunu kaybetmiş ve bundan sonra dini ehemmiyeti olan yerler olarak varlığını sürdürmüştür. Abbasiler döneminde hilafet merkezinin Bağdat'a kaymasıyla Arabistan'da bir durgunluk, bir gerileme başlamıştır. Abbasiler döneminde Karmatîler ortaya çıkmış. Bütün Ahsâ bölgesini ele geçiren Karmatîler, Hicaz bölgesinde katliamlar yapmışlardır. Fâtımî ve Büveyhîlerin saldırısı karşısında Karmatîler geri çekilmiştir.²⁹⁵ En güçlü oldukları dönemde Büveyhî Devleti'nin (932-1062) sınırları doğuda Rey'den, batıda aşağı Fırat çölüne kadar uzanıyordu.

²⁹³ Çağatay, *a.g.e.* s. 79-80; İra, M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, I, çev. Yasin Aktay, İstanbul, 2002, s. 41; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 254.

²⁹⁴ Yıldız, H. Dursun, "Suudi Arabistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIII, İstanbul, 1989, s. 401-402.

²⁹⁵ Yıldız, H. Dursun, "Arabistan", *DİA*, III, 254-255.

Kuzeydeki Irak ticareti için çok önemli olan Basra Körfezi de Büveyhîlerin kontrolü altındaydı. Büveyhîler çok geniş bir alanda hüküm sürmelerine rağmen mahalli bir hanedan olarak kaldılar. Basra Körfezi, Irak ve Batı İran'da ticareti geliştiremediler. Bunun sonucu olarak iktisadi açıdan zayıfladılar ve ücretli askerlerin maaşlarını ödeyemez hale geldiler.²⁹⁶ Neticede, Bağdat'a girerek Büveyhoğullarının hakimiyetine son veren (1055) Selçuklular, Arabistan'daki Şîî baskısını kaldırmak ve hac yollarının güvenliğini sağlamak için ülkenin doğu kısmına hâkim olmuşlardır. Selçuklu hakimiyeti Arabistan'ın iç kısımlarına ulaşamamıştır.²⁹⁷ Mısır'daki Fâtımî hakimiyetine son veren Eyyübîler ise Batı Arabistan'ı ele geçirerek Şîîliğe karşı Sünnî zaferini sağlamıştır.²⁹⁸ Eyyübîler'den sonra Arabistan'da küçük devletler ortaya çıkmıştır. Memlûklü Sultanı Baybars'ın XIV. Yüzyılda Hicaz hakimiyeti ile bölge yönetimi Şeriflere bırakılmıştır.²⁹⁹

1.3.3.Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Arap Yarımadası

1.3.3.1.Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve Suriye Seferi

Osmanlı Devleti yükselen gücüyle Orta Doğu'ya yöneldiği zaman İran'da Safevî Devleti ile Mısır ve Suriye'de Memlûkler bölgede önemli güçlerdi.³⁰⁰ Osmanlı cihan mefkuresine uygun hareket eden Yavuz Sultan Selim tahta geçer geçmez askeri hazırlıklarını yapmıştır. İlk önce Memlûklerle şekli bir ittifak yaparak, bütün gücünü Safevîlere yöneltmiştir. Yavuz Sultan Selim, Safevîler'i 1514'te Çaldıran Savaşı'nda bertaraf etmiştir. Memlûklü Sultanı, Yavuz'un zaferini kutlamış, ama bir taraftan da ordusunu savaşa hazırlamıştır. Osmanlı Devleti ile Memlûkler arasındaki bölge ve hac yolları üzerindeki rekabet Fatih Sultan Mehmet zamanında başlamıştır.³⁰¹ Dülkadiroğulları üzerindeki hakimiyet meselesi ise münasebetleri daha da gerginleştirmiştir.³⁰² 1516'da Edirne'de görünüşte Safevîler üzerine

²⁹⁶ Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 497-498.

²⁹⁷ A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, XIV, 1352; Algül, a.g.e. IV, 125-126.

²⁹⁸ Yiğit, İsmail, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004, s. 90.

²⁹⁹ Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 255- 256; Ecer, A. Vehbi, "Mekke'nin Osmanlı Yönetimine Geçiş ve İlk İdari Düzenlemeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara, 1999, s. 70.

³⁰⁰ Söylemez, Faruk, "Osmanlı-Dülkadirli Siyasi ve Sosyal Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 138, İstanbul, 2002, s. 17-19; Doras, Sabahattin, *Osmanlılar Albümü*, II, İstanbul, 1999, s. 72.

³⁰¹ Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991, s. 16; Doras, a.g.e. II, 67-71.

³⁰² Söylemez, a.g.m. 19; Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 92.

planlanan ikinci bir seferle Yavuz, Memlûkler üzerine yürümüştür. Büyük bir ordunun başında Yavuz, 1516'nın ikinci yarısında Suriye'ye doğru ilerlemiştir. Memlûk Sultanı Kansu el-Gavri, Mercidabık Savaşı ile bozguna uğratılmıştır. 22 Ocak 1517'de Ridaniye savaşı ile ikinci kez mağlup olan Mısır ordusu Yavuz'un üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. İki yüz altmış yedi yıl bölgeye hâkim olan Memlûklü Devleti sona ermiştir. Böylelikle Suriye, Mısır ve Hicaz Osmanlı topraklarına katılmıştır.³⁰³ Mekke'nin Osmanlı yönetimine geçişi Yavuz Sultan Selim (1512-1525) dönemine rastlar. Yavuz Sultan Selim 1517 yılında Mısır'ı fethetti. Aynı yılın Eylül ortasına kadar Mısır'da kalarak kendisini tebrik edenleri kabul etti. O dönemin Mekke Şerifi Ebu'l-Berekat, (ö.1525) oğlu Şerif Nüme'y'i kendi adına Mekke'nin anahtarlarını takdim etmek ve Osmanlı Devleti'ne itaatini (Daha önce Memlûklere tabi idiler.) arz etmek üzere Yavuz Sultan Selim'e gönderdi. 16 Temmuz 1517'de huzura kabul edilen Ebû Nüme'y bir gümüş tepsi üzerinde Mekke'nin anahtarlarını takdim etti ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arz etti. Yavuz Sultan Selim elçiye itibar gösterdi, hediyeler ihsan etti ve Ebu'l-Berekat'ın atanması ve idari statüsünü belirleyen Menşur'u (Berat)³⁰⁴ gönderdi. Böylece Mekke, Osmanlı yönetimine resmen girdi. Menşur minberlerden okundu. Atiyye-i Hümâyûn³⁰⁵ adıyla maaşa bağlanan Mekke Şerifleri,³⁰⁶ Surre-i Hümâyûn ile gönderilen paralardan da hisse aldılar. Bütün bunlara karşılık Mekke Şeriflerine çapulculuğu, bedevî yağmalarını önlemek, yolların emniyetini, huzurunu temin etmek, gönderilen zahireyi adilce dağıtmak gibi basit ödevler yüklendi.³⁰⁷ Ancak bütün diğer işlerinde serbest olan Mekke Şerifleri adeta "sikkemiz hükümdar" gibiydiler.³⁰⁸ Bu usul Vehhâbilerin Mekke'yi ele geçirmelerine kadar devam etmiştir.

³⁰³ Atalar, *a.g.e.* s. 19; Doras, *a.g.e.* II, 76; Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 93.

³⁰⁴ Menşur: Yeni tayin olunan Mekke emirine, emirliğe tayin belgesi olan bir vesika gönderildi ki bu vesikaya menşur denirdi. Bu menşurda yeni Mekke emirinin vazifeleri bildirilir ve bazı tavsiyede bulunulurdu. Bkz. Özeydin, Abdülkerim, "Menşur", *DİA*, XXIX, 149; Uzunçarşılı, *a.g.e.* s. 19.

³⁰⁵ Mısır'dan gönderilen ve padişahın cep harçlığından ayrılarak verilen bu paraya, maaşa Atiyye-i Hümâyûn denir. Osmanlının, merkezden gönderdiği altın ve hediyelere ise Surre-i Hümâyûn denir. Bkz. Kesenceli, Resul, "Haremeyn'in Osmanlı Devleti Açısından Önemi ve Haremeyn'e Gönderilen Görevliler", *Somuncu Baba Kültür-Edebiyat-Araştırma Dergisi*, sy. 20, Malatya, 1999, s. 32; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara, 1972, s. 19-23.

³⁰⁶ Atalar, *a.g.e.* s. 20; Ecer, A. Vehbi, "Mekke Şerifleri", *Üç Tebliğ*, s. 29.

³⁰⁷ Bkz. Şeriflerin görevleri için. Ecer, *a.g.m.* 31; Kıcıman, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası*, İstanbul, 1992, s. 99.

³⁰⁸ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 25. Krş. Atalar, *a.g.e.* s. 27; Ecer, *XIII, Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, s. 70;

Netice itibariyle Mekke ve Medine Emirine bağlı olduğu kabul edilen Hicaz, Osmanlı yönetimine savaş yapılmadan katılmıştır. Başka bir ifadeyle Osmanlı yönetimine kendilerinden girme istekleri uygun görülmüştür. Yavuz'dan sonra Kanûnî devrinde Arabistan'daki Osmanlı hakimiyeti zirveye ulaşmıştır.³⁰⁹

Osmanlı idaresi altında Arap vilayetleri en refah ve huzurlu dönemlerini geçirmişlerdir. Dört yüz yıl gibi bir süre herhangi bir sorun ve anlaşmazlık olmadan Türkler ve Araplar birlikte yaşamışlardır. Araplar, Osmanlı nüfuzundan birinci sınıf bir vatandaş gibi faydalanmışlardır. Hakikatte Osmanlı bünyesindeki tüm etnik ve dini gruplar hiçbir ayrıma tabii tutulmadan eşit haklara sahip olmuşlardır. Ancak, 1789 Fransız İhtilali, Osmanlı bünyesindeki çeşitli etnik grupları etkilemiştir. Bu fikirlerden etkilenen etnik gruplardan biri de Araplar olmuştur.³¹⁰

Avrupa'da ve Balkanlarda temelde ulusçuluk ve bağımsızlık amaçlarıyla başlayan başkaldırıların yaşandığı dönemde, Arabistan yarımadasında, özellikle Necd'de Vehhâbi fikirlerin yayıldığı görülür.³¹¹

1.3.3.2.Necd'de Vehhâbilik'in Doğuşu ve Hicaz'da Yayılışı

Muhammed b. Abdilvehhab 1115/1703 tarihinde Arabistan'ın Necd bölgesinde Riyad'a yetmiş km. uzaklıkta bulunan Uyeyne köyünde doğdu. Babası Benû Temîm boyundan, çevresince din bilgini olarak tanınan Abdilvehhab b. Süleyman'dır. İlk tahsilini babasının yanında yaptı. Daha sonra öğrenimini tamamlamak üzere Medine'ye gitti. Birçok hocadan ders aldı. Mekke, Medine, Basra, Bağdat, Hemedan, Isfahan gibi yerlerde kaldı ve o çevrelerin bilginleriyle tanıştı ve tartıştı. 1139/1726 yılında Hureymila'ya geldi. On beş yıl kadar burada kaldı ve önemli kitaplarından biri olan *Kitâbu't-Tevhid*'i burada yazdı.³¹²

³⁰⁹ Atalar, *a.g.e.* s. 24-25; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 256-257.

³¹⁰ Paşayev, Yadulla, "Vehhâbilik", *Bakü Devlet Üniv. İF. İlmi Mecmuası*, sy. 5, Bakü, 2006, 121; Kıcıman, *a.g.e.* s. 432; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 257.

³¹¹ A. Cevdet Paşa, *Tarihi Cevdet*, III, İstanbul, 1984, s. 1507; Karaca, Mustafa, *Evanjelizm ve Vehhâbilik*, İstanbul, 2005, s. 110; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 257.

³¹² Bodur, H. Ezber, "Vehhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜİFD*, sy. 2, s.7; Büyükkara, *a.g.e.* 21-22; Cook, Michael, "Muhammed b. Abdilvehhab", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 491; Çağatay, Neş'et, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 263; Dehlan, Zeyni, *Vehhâbiliğe Reddiye*, çev. Haydar Kireççi, İstanbul, ty, s. 83; Fığlalı, *Çağımızda İtikdî İslam Mezhepleri*, s. 97; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 75-76-77; İbn Bâz, "Muhammed b. Abdilvehhab", *UÜİFD*, IX, sy. 9, çev. Enbiya Yıldırım, Bursa, 2000, 659; Işık, H. Hilmi, *Vehhabiye Nasihat*, İstanbul, 1976, s. 179; Karaca, *a.g.e.* s. 85;

Muhammed b. Abdilvehhab, şefaât ve bid'atler ile ilgili kendine özgü düşüncelerini yaymaya çalışması ona birçok düşman kazandırmıştı. Bu yüzden babasının vefatından (1740) hemen sonra asıl memleketi olan Uyeyne'ye dönmek zorunda kaldı. Uyeyne Emiri Osman b. Hamed onu himayesine aldı ve bir akrabasıyla evlendirdi. Emir Osman'ın da arka çıkmasıyla Uyeyne'de daha rahat bir ortam bulan İbn Abdilvehhab, orada sadece fikirlerini yaymakla kalmamış, bunları bizzat uygulamaya dökerek daha ileri bir adım atmıştır. Uyeyne'ye bağlı tüm beldelerdeki türbeler, yüksek mezarlar ve kendilerine kutsallık atfedilen mağaralar ve ağaçlar İbn Abdilvehhab, Emir Osman ve adamları tarafından tek tek ortadan kaldırıldı. Sahabeden Zeyd b. Hattâb'ın Cübeyle'deki türbesini ise İbn Abdilvehhab bizzat kendi elleriyle tahrip etti.³¹³ İbn Abdilvehhab, Uyeyne ve çevresindeki eğitim ve irşat faaliyetleri yanında Hicaz, Yemen gibi uzak bölgelerdeki ümera ve ulemâya mektuplar göndererek tebliğ faaliyetlerini sürdürüyordu.³¹⁴ Muhammed b. Abdilvehhab'ın bu ve benzeri faaliyetlerinin bölge halkını endişelendirmesi üzerine güçlü Benî Hâlid aşiretinin reisi Süleyman b. Ureyr, kendisine mâlî yönden bağımlı olan Emir Osman b. Hamed'i İbn Abdilvehhab'a sahip çıktığından dolayı tehdit ederek hâdiseye el koymuş, neticede İbn Abdilvehhab buradan ayrılmak zorunda kalarak Dir'iyye'ye gelmiştir. Dir'iyye Emiri Muhammed b. Suud, Muhammed b. Abdilvehhab'a Allah'a davet, Allah yolunda cihat, sünnete sarılmak, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-Münker ve dini şiarları diriltme hususlarında biat ederek Muhammed b. Abdilvehhab'ın kızıyla da evlenmiştir.³¹⁵ Diğer bir rivayete göre de İbn Abdilvehhab, Muhammed b. Suud'un kız kardeşiyle evlenerek akrabalık bağı da kurulmuş oldu. Bu anlaşmanın yapıldığı yıl (1744) Vehhâbi Devleti (Suûdî Emirliği)'nin kuruluşu, yani başlangıcı sayılabilir.³¹⁶

Kurşun, *Zekerriyya, Necd ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara, 1998, s. 17-18; Paşayev, *a.g.m.* 123; Şeker, M. Fatih, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, İstanbul, 2007, s. 81-82; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, İstanbul, 1988, s. 441; Yörükkan, *a.g.m.* 55.

³¹³ Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 77-78.

³¹⁴ Büyükkara, *a.g.e.* s. 22; Cook, "Muhammed b. Abdilvehhab", *DİA*, XXX, 191; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 97; Işık, *a.g.e.* s. 188; Şeker, *a.g.e.* s. 83.

³¹⁵ İbn Bâz, *a.g.m.* 662-663; Karaca, *a.g.e.* s. 86; Kurşun, *a.g.e.* s. 18; Laoust, *a.g.e.* s. 341; Şeker, *a.g.e.* s. 83.

³¹⁶ Cook, "Muhammed b. Abdilvehhab", *DİA*, XXX, 491; Çağatay, "Vehhâbîlik", *DİA*, XIII, 263; Kurşun, *a.g.e.* s. 24.

Muhammed b. Abdilvehhab'ın düşünceleri, Dir'iyye Emiri olan Muhammed b. Suud(ö.1765) ile tanışmasıyla (1744) siyasi bir hareket niteliği kazandı. İbn Abdilvehhab, Dir'iyye'de düşüncelerini Emir Muhammed'in gücü ile yayarken, Emir Muhammed de bu düşüncelerle Arabistan'a hâkim olma imkanını kazanıyordu. Çünkü İbn Abdilvehhab, insanların şirk içinde bulunduğunu, bunların can ve mallarının kendisine inanan kişilere helal olduğunu söylüyordu. Emir Muhammed bu fetvanın getirmiş olduğu ganimet olgusuyla yandaşlarını çoğaltıyor, gücünü artırıyordu.³¹⁷

Muhammed b. Abdilvehhab'ın şöhreti ise Şeyh-i Necdî ismiyle haylice yayılmıştı. Fakat şöhretinin bu şekilde hızla yayılması üzerine, o ve taraftarları hakkında bu bölgelerdeki ulemâ arasında tartışmalar da çoğalmıştır. Onu Hâricîlik, sapıklık ve kâfirlikle itham edenler bulunuyordu.³¹⁸ Bu tür tartışmaların en çok yoğunlaştığı yerler ise Mekke ve Medine idi. Zira öteden beri buralardaki yaşantı biçimini bid'at olarak nitelendiren Muhammed b. Abdilvehhab, özellikle de orada Osmanlı Devleti adına hükmeden Mekke Şeriflerini kâfirlikle itham ediyordu. Bu da doğal olarak bölgede yegane nüfuz sahibi olan şerifleri ürkütüyordu. Çünkü ithamların sadece lafta kalmayıp fiili bir tecavüzle sonuçlanacağından emin idiler.³¹⁹ Bu yüzden ilk defa 1749 yılında Şerif Mes'ud (ö.1752), fikirlerinden vazgeçmediği takdirde Muhammed b. Abdilvehhab'ın katledilmesinin vacip olduğuna dair Mekke ulemâsından fetvalar alarak, Osmanlı hükümetini de haberdar etmiştir. İstanbul'dan yazılan cevapta ise bu zatın ikna edilerek, halkın da dalaletten kurtarılması Şeriften istenmiştir. Ayrıca durum Habeş Valisi ve Cidde sancağı ilhakıyla Mekke Şeyhu'l-Haremi olan Osman Paşa'ya da bildirilerek, Mekke Şerifi ile işbirliği yapma meselenin çözülmesi konusunda gayret gösterilmesi emredilmiştir.³²⁰

Muhammed b. Abdilvehhab faaliyetlerine Muhammed b. Suud'u da arkasına alarak devam etti ve on beş yıl zarfında Necd, Asîr ve Yemen'in iç taraflarına Vehhâbi öğretisini kabul ettirdi. Riyad şehri de bu sırada fethedildi. 1744'te Dir'iyye'de akdedilen anlaşma meyvelerini kısa zamanda verdi ve

³¹⁷ Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü, Necd*, s. 80-81. Bkz. Büyükkara, *a.g.e.* s. 23; Dehlan, *a.g.e.* s. 84; Karaca, *a.g.e.* s. 86.

³¹⁸ Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdilvehhab", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 493.

³¹⁹ Kurşun, *a.g.e.* s. 25.

³²⁰ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 105; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 442.

Muhammed b. Suud'un ölüm tarihi olan 1765 yılına kadar neredeyse bütün Necd Suudîlerin denetimi altına girdi.³²¹ Muhammed b. Suud'un ölümü üzerine (1765) Abdülaziz b. Muhammed b. Suud(ö.1803) babasından daha büyük bir heyecanla Muhammed b. Abdilvehhab'a bağlandı. Söz, kitap ve mektuplarla başlayan cihat, kılıçlı, silahlı sıcak savaşa dönüştü.³²² Çarpışmalarda ele geçirilen ganimetlerin beşte birini kendisi alıp, gerisini askerler arasında bölüştürünce, mücadeleler daha da çekicilik kazandı ve taraftarlar çoğaldı.³²³

İbn Abdilvehhab ile İbn Suud birleşip etrafa saldırdıkları sırada İstanbul Hükümetinin başında I.Mahmut (1696-1754) bulunuyordu. Bu hükümet ise Lâle Devri'nin ıstıraplarını çekiyordu. I.Mahmut 1730'da henüz tahta çıkmıştı. Saltanatının ilk günlerinde devlet idaresi padişahın elinden ziyade isyancıların başı Patrona Halil ile arkadaşlarının elindeydi. Hükümet bu âsilere söz geçiremiyordu. Âsiler istedikleri gibi hüküm sürüyorlardı. Kısacası hükümet Patrona Halil ve yeniçerilerle meşguldü. İran'da Nadir Şah hudutları tehdit ediyor, Rusya ve Avusturya devamlı tecavüzlerde bulunuyordu.³²⁴ Arabistan'da olup bitenler, İstanbul'da büyük rahatsızlık yaratmıştı. Fakat gerek iç karışıklıklar gerekse bazı ülkelerle olan savaş durumu nedeniyle Vehhâbi hareketi üzerine yeteri kadar gidilememiştir.³²⁵

Vehhâbilerin başına geçen Abdülaziz b. Muhammed, babasından daha sert mizaçlı ve Vehhâbi öğretisine daha da bağlı bulunuyordu. Oldukça da cüretkar olan Abdülaziz, babası gibi Osmanlı Devleti'ne karşı tedbirli davranmak yerine tacizkar olmayı yeğlemiş ve akınlarını Hicaz ve Irak taraflarına yöneltmiştir.³²⁶ Çünkü Abdülaziz, Osmanlı Devleti'nin dâhili karışıklıklar ve buhranlarla meşguliyetini biliyordu. Böylece Osmanlının içinde bulunduğu mevcut şartlar³²⁷ Abdülaziz'in cesaretini artırıyor, iştahını kabartıyordu. Abdülaziz'in Hicaz çevresine taarruzlarda

³²¹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 31.

³²² Ecer, "Vehhabiler", *Üç tebliğ*, 14. Bkz. Dehlan, *a.g.e.* s. 87-88; İbn Bâz, *a.g.m.* 666.

³²³ Çağatay, "Vehhabilik", *İA*, XIII, 263; Fığlalı, *Çağımızda İslam Mezhepleri*, s. 98.

³²⁴ Montagne, Robert, *Çöl Medeniyeti*, çev. Avni Yakalıoğlu, İstanbul, 1950, s. 135-136; Özcan, Abdülkadir, "Lale Devri", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 83; Özcan, Abdülkadir, "Mahmud I", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 348; Yörükkan, *a.g.m.* 57.

³²⁵ Büyükkara, *a.g.e.* s. 33.

³²⁶ Kurşun, *a.g.e.* s. 26.

³²⁷ Laoust, *a.g.e.* s. 343.

bulunmaya başlamasıyla (1770) tehlikenin vahametini anlayan Şerif Surur, (ö.1788) İstanbul'a müracaat ederek Vehhâbilerin bu işten vazgeçirilmelerini istemiştir. I.Abdülhamit, (1774-1789) bu durumu meşveret meclisinde müzakere ederek bir kere de meselenin Bağdat, Musul, Şam ve Cidde valilerinden sorularak, tahkik edilmesine karar vermiştir. Bu konuda yapılan yazışmalar neticesinde ve özellikle Cidde'den gelen mektuptan meselenin fazla önem arz etmediği kanaatine varan İstanbul Hükümeti, işin üzerine gitmemiştir. Şam'dan gelen mektupta ise, İbn Abdilvehhab'ın bir kabile reisi olmadığı, dolayısıyla isyan etmesinin de mümkün görülmediği bildirilerek Şerif'in ihbarlarının abartı olduğu kanaati zikredilmiştir.³²⁸

Devlet, Osmanlı-Rus savaşları (1768-1774) akabinde içine düştüğü bunalımlardan ve iç karışıklıklardan dolayı bütün bu gelişmeler olurken adeta sessiz kalmıştı. Vehhâbi tehlikesinin vahametini kavrayan Şerifler ile Mekke ve Medine halkı ve ileri gelenleri hükümete sürekli müracaat ederek meseleye çözüm bulunmasını istiyordu.³²⁹ Fakat bu dönem, Osmanlı'nın artık Avrupa topraklarında sabit kalmaya çalıştığı bir dönemi kapsar. Artık Osmanlı şaşalı zaferlerin mümessili değildir. Bulduğu kale ve tabii hududa sahip çıkmaya çalışan bir devlet durumunda idi. İşte bu dönemde (18.yüzyılın ikinci yarısı) malum olduğu üzere bu tarihlerde hükümet 1768 seferi diye meşhur olan Rus seferiyle uğraşarak ordunun mağlubiyetten mağlubiyete düşmesi sebebiyle, Osmanlı kuvvetlerinden ne bu Rusların saldırılarını durdurabilmek, ne de bu isyanları bastırabilmesi beklenebilirdi.³³⁰

Son yıllarda devletin zayıflaması neticesinde, Hicaz'da nüfuzları iyice artan Şerifler, nüfuzlarının büsbütün yok olacağı endişesiyle hükümeti sıkıştırıyorlardı. Hatta 1787'de Mekke Şerifliğine atanan Şerif Galip'in (ö.1817),³³¹ Mekke emirliği zamanında, taraftarları çoğalarak sahası genişleyen Vehhâbilik batıya yani Hicaz'a doğru sarkmaya başlamış ve bunların reisi olan Abdülaziz, Mekke emirini tehdide başlamış ve o da yaklaşmakta olan tehlikeli durumu hükümete arz ile yardım

³²⁸ Kurşun, *a.g.e.* s. 27.

³²⁹ Kurşun, *a.g.e.* s. 27.

³³⁰ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 39-40; Karaca, *a.g.e.* s. 94; Kurşun, *a.g.e.* s. 37-49.

³³¹ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 39-40.

istemmişti. Çünkü Şerif Galip, Vehhâbilerle muharebe ediyorsa da³³² bunu tamamen def etmeye muktedir olamadığı gibi bunların yavaş yavaş fakat devamlı surette muvaffakiyetle Hicaz'a doğru geldiklerini gördüğünden telaş etmekte idi.³³³ Şerif Galip, İstanbul hükümetine mektuplar yazarak Vehhâbilerin güçlendiğini, Mekke'ye erzak ve hayvan girmesini engellediklerini ve sıkıntı içinde olduklarını, binaenaleyh bu meselenin Bağdat valisine havale edilerek onun aracılığı ile Vehhâbilerin bertaraf edilmesini istemiştir. Şam valisi de aynı mealde mektuplar göndererek (1793), meselenin Şerif Galip'in aktardığından da daha vahim olduğunu ve Vehhâbilerin Mekke'yi kendi itikatlarına uygun olmadığı gerekçesi ile tahrip etme niyetleri beslediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine daha önceki yıllarda olduğu gibi İstanbul'da bir meşveret meclisi toplanarak konuyu görüşmüştür.³³⁴ Meşveret meclisindeki görüşmeler neticesinde "Meselenin Şerif Galip ile Suud ailesi arasında gelişen anlaşmazlıklardan meydana geldiğini, dolayısıyla konuyu bir de Bağdat valisinden sormanın gerekliliği" üzerinde durmuştur.³³⁵

Siyasi ve askeri yönden çaresiz kalan İstanbul hükümeti (III. Selim), eski bir devlet geleneğine başvurarak işi nasihatle halletmeyi düşündü. Müderris Âdem Efendi, 23 Kasım 1802'de Kudüs Kadısı tayin edilip Sadrazamın mektubuyla Necid'e gönderildi. Ordusuyla birlikte Hicaz taraflarında bulunan Abdülaziz ile Âdem Efendi 8 Muharrem 1803'te Taif yakınlarında bir araya geldiler. Abdülaziz, Âdem Efendi'ye başlangıçta saygı gösterdi. Ama aralarında geçen sert münakaşalardan sonra Abdülaziz eline hediyeler vererek Âdem Efendi'yi İstanbul'a geri gönderdi.³³⁶ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin Vehhâbiler ile doğrudan ilk diyalog teşebbüsleri olumsuz sonuçlanmış ve iş yine askeri tedbirlere kalmıştır. Hatta bundan cesaret alan Abdülaziz, padişaha (III.Selim) ve valilere (Bağdat ve Şam) mektuplar yazarak onları inançlarına davet edecek kadar da ileri gitmişti. Ancak daha

³³² Mekke Emiri Şerif Galip kuvvetleriyle İbn Suud kuvvetleri arasında ehemmiyetli ehemmiyetsiz elliye geçen çarpışma olmuş ve bu çarpışmalar 1790'dan 1805'e kadar on beş yıl sürmüştür.

³³³ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 117.

³³⁴ Kurşun, *a.g.e.* s. 29.

³³⁵ A. Cevdet Paşa, *Tarihi Cevdet*, III, 1508; Kurşun, *a.g.e.* s. 30.

³³⁶ Karaca, *a.g.e.* s. 94; Kurşun, *a.g.e.* s. 36.

öncede zikredildiği gibi, devletin içinde bulunduğu durum bölgeye doğrudan askeri müdahale imkanı vermemekteydi.³³⁷

1803 yılında Abdülaziz b. Muhammed b. Suud, oğlu Suud'u Hicaz'ın fethiyle görevlendirdi. Vehhâbiler şiddetli çatışmalar neticesinde 18 Şubat 1803'de Taif şehrini ele geçirdiler. Çok sayıda Taifli öldürüldü ve malları talan edildi. Bu haber İstanbul'a ulaşınca büyük teessür duyan III. Selim derhal bir meclisin toplanıp alınabilecek tedbirlerin görüşülmesini istemiştir. Maalesef toplanan bu meclis de daha öncekilerden farklı bir karar alamadan dağılmıştır.³³⁸

Mekke ise, 30 Nisan 1803 günü Vehhâbilerin eline geçti. Birkaç gün Mekke'de kalan Abdülaziz, iki yüz kadar adamını Mekke'nin korunması ile görevlendirerek Cidde'ye geçti. Bu fırsattan yararlanan Mekke Şerifi Galip yirmi beş gün kuşatmadan sonra Mekke'yi geri aldı. Necd'e geri dönmek zorunda kalan Abdülaziz ise bir Şiî tarafından 4 Kasım 1803 günü sırtından bıçaklanarak öldürüldü. Abdülaziz'in yerine geçen oğlu Suud, 1805 Haziranında ordusuyla tekrar Hicaz'a gelerek Medine'yi ele geçirdi.³³⁹ Suud, -Vehhâbiliği benimsemeleri şartıyla- halka eman vererek, tıpkı diğer yerlerde yaptıkları gibi, mezarların kubbelerini ve ziyaret yerlerini de yıktılar. Hz. Muhammed (sav)'in kabrinde saklanan pek çok mücevheri gasbettikleri gibi mezarını da yıkmak istemişler ancak büyük galeyana sebep olur düşüncesi ile sadece kubbesinde bazı tahribatlar yapmakla yetinmişlerdir. Ertesi yıl (1806) ise, Vehhâbiler Mekke'yi yeniden istila ettiler. Bu durum karşısında hiçbir taraftan yardım alamayacağını anlayan Şerif Galip, emirlikte kalmak şartıyla şehri Vehhâbilere teslim etmiştir. Onlar da şehri teslim alır almaz Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanının adının okunmasını yasaklamışlardır.³⁴⁰ Bu dönemde Vehhâbiler, kendi anayurtları Necd'den çıkmışlar, Osmanlı hakimiyeti altındaki Hicaz, Ahsâ hatta Suriye ve Irak içlerine kadar hakimiyetlerini genişletmişlerdi.³⁴¹

³³⁷ Işık, *a.g.e.* s. 197; Kurşun, *a.g.e.* s. 37-64.

³³⁸ Kurşun, *a.g.e.* s. 39. Bkz. Emecen, Feridun, "Abdülaziz b. Muhammed b. Suud", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 194.

³³⁹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 32-33; Emecen, "Abdülaziz b. Muhammed b. Suud", *DİA*, I, 194; Kurşun, *a.g.e.* s. 43; Montagne, *a.g.e.* s. 137; Işık, *a.g.e.* s. 189-192.

³⁴⁰ Karaca, *a.g.e.* s. 94; Kurşun, *a.g.e.* s. 44.

³⁴¹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 33; Karaca, *a.g.e.* s. 92.

Arabistan'da olup bitenler İstanbul'da büyük rahatsızlık yaratmıştı. I.Mahmut (1730-1754), III.Osman (1754-1757), III.Mustafa (1757-1774), I.Abdülhamit (1774-1789), III.Selim (1789-1807) ve IV.Mustafa (1807-1808) dönemlerindeki İbn Abdilvehhab ve hareketinden haberdardılar. Fakat gerek iç karışıklıklar gerekse bazı ülkelerle olan savaş durumu nedeniyle bu padişahlar Vehhâbi hareketi üzerine yeteri kadar gidemediler.³⁴² İbn Abdilvehhab ve İbn Suud birleşip (1744) etrafa saldırdıkları sırada İstanbul hükümeti Lâle Devri'nin ıstıraplarını çekiyordu. I.Mahmut 1730'da henüz tahta çıkmıştı. Patrona Halil'in adamları ve yeniçerilerle meşguldü. Nadir Şah hudutları tehdit ediyor (1733), Rusya ve Avusturya devamlı tecavüzlerde bulunuyordu. Rusya ve Avusturya'nın müttefik olarak Osmanlıya karşı cephe almaları neticesinde yapılan savaş 1735'te başlayıp 1740'da son buldu. III.Mustafa döneminde ise Rus savaşı 1768'de başlayıp altı yıl kadar devam etmişti. (1774). Ruslar Çeşme limanı yakınlarında Osmanlı gemilerini, verdiği bir baskınla hem yakmış hem de askeri gücünü perişan etmişti. Rusların Kırım'a saldırması, Suriye ve Mısır'da çıkmaya başlayan isyanlar Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki meşguliyetleri idi.

Vehhâbiler, I.Abdülhamit devrinde (1774-1789) faaliyetlerini artırdılar. Devlet Rus harbiyle meşguldü. Cezzar Ahmet Paşa Şam'da, Memlükler Mısır'da, isyan etmişlerdi. III.Selim devrinde (1789-1807) ise Rus ve Avusturya tecavüzlerinden başka Fransızlar Mısır'a girmişlerdi.(1798). Pazvant oğlu ve Tepedelenli isyanları, Sırp İsyanı, Kabakçı Mustafa İsyanı ve Nizâm-ı Cedit hareketleri Haremeyn'i işgal eden Vehhâbileri görmeye vakit bırakmıyordu. II.Mahmut devri de aynı müşkülât ve meşguliyetler içinde idi. Nihayet II.Mahmut (1808-1839) bu işi Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya havale etti. (ö.1849)³⁴³ Zaten o sıralarda İstanbul'un başka alternatifi de yoktu. Çünkü çıkan iç karışıklıklar ve III.Selim'in (1807 Kabakçı Mustafa İsyanı ile) öldürülmesi neticesinde hükümetin taşra ile ilgilenmesini adeta imkansız hale getirmişti. Hicaz'da gelişen olaylar artık oraya büyük bir ordunun gönderilmesini zaruri hale getirmiş, bu da ancak Mısır üzerinden mümkün olabilirdi. Zaten Mehmet Ali Paşa da Mısır'ın kendisine tevcih edilmesine binaen Hicaz işleriyle uğraşacağını ve Haremeyn'i Vehhâbilerden

³⁴² Beydilli, Kemal, "Selim III", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 422; Büyükkara, *a.g.e.* s. 33.

³⁴³ Montagne, *a.g.e.* s. 135-136; Yörükân, *a.g.m.* 57.

kurtaracağını taahhüt etmişti.³⁴⁴ Bu taahhüdü üzerine İstanbul'da sürekli onu uyarıyor ve bir an önce Vehhâbi meselesi ile ilgilenmesini istiyordu. Oysa taahhüdüne rağmen Mısır'da güçlü bir iktidar kurma emelinde olan Mehmet Ali Paşa henüz istikrarlı bir idare oluşturamamış ve aşağı Mısır tarafına çekilmiş olan Memlûkler ile mücadele halindeydi. Bu yüzden de İstanbul hükümetini yazdığı mektuplarla oyalayarak zaman kazanmaya çalışıyordu. Böylece hükümeti oyalama siyasetini 1811 yılına kadar sürdüren Paşa, nihayet Memlûkler üzerinde kesin bir üstünlük sağlayınca Vehhâbi seferi için hazırlıklara başladı. Hazırlıklarını tamamlayan Mehmet Ali Paşa arkasından bir ihtilal çıkması ihtimaline karşı, ordunun başında bizzat gitmeyip, oğlu Tosun Paşanın kumandasında çoğunluğu Arnavut ve Türklerden oluşan üç bin beş yüz kişilik bir kuvveti Eylül 1811'de Hicaz'a hareket ettirdi. Tosun Paşa şiddetli çarpışmalar neticesinde 2 Aralık 1812'de Medine'yi Vehhâbilerin elinden kurtardı. Medine'nin geri alınması haberleri Mısır ve İstanbul'da büyük törenlerle kutlandı. Eyüp Sultan'da merasim alayları düzenlendi. Bundan sonra II.Mahmut hutbelerde Gazi unvanı ile anılmaya başlandı. Faaliyetlerini sürdüren Mısır ordusu 23 Ocak 1813'de Mekke'yi ve birkaç gün sonrada Cidde ve Taif'i Vehhâbilerden geri alarak onların Necd'e çekilmelerini temin etti.³⁴⁵ Suud b. Abdülaziz'in Mayıs 1814'te ölmesi üzerine Abdullah b. Suud babasının yerine devletin başına geçti. Diğer taraftan Mısır ordusu komutanı Tosun Paşanın ölümü üzerine kardeşi İbrahim Paşa Arabistan'daki Mısır ordusunun komutanı oldu. İbrahim Paşa Vehhâbi meselesini kökten çözmek amacı ile ordusunu Şubat 1817'de Necd'e sevk etti ve Vehhâbilerin başkenti Der'iyye'yi kuşatma altına aldı. (6 Nisan 1818). Uzun süren karşılıklı çatışmalar neticesinde her türlü dış destekten mahrum kalan ve artık dayanamayacağını anlayan Abdullah b. Suud, 9 Eylül 1818'de İbrahim Paşaya anlaşma yapmak için elçiler gönderdi. İbrahim Paşa ise Der'iyye'yi teslim ederek Kahire'ye gitmesi karşılığında anlaşma yapılabileceğini kendisine bildirdi. Bu isteklerinin kabul edilmemesi üzerine, Kasım 1818'de Der'iyye teslim alınarak Abdullah b. Suud dört yüz kadar adamıyla birlikte Kahire'ye götürülmek üzere yola çıkarıldı.³⁴⁶ Der'iyye'nin teslim alınmasını Mehmet

³⁴⁴ Çağatay, *a.g.md.* 267; Kurşun, *a.g.e.* s. 49.

³⁴⁵ Işık, *a.g.e.* s. 197.

³⁴⁶ Büyükkara, *a.g.e.* s. 33-34; Karaca, *a.g.e.* s. 95; Kurşun, *a.g.e.* s. 50-53.

Ali Paşa derhal İstanbul'a bildirdi ve burada büyük sevinçlerin yaşanmasına vesile oldu. Öte yandan Abdullah b. Suud ve bazı yakınları Der'iyye'den, önce Kahire'ye, oradan da İstanbul'a gönderildiler. Burada Abdullah b. Suud yapılan sorgulamasından ve sokaklarda teşhirinden sonra idam edilmiştir. Böylece devleti yarım asırdan fazla uğraştıran Vehhâbi Devleti'nin birinci devresi Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanmıştır. (1744-1818).³⁴⁷

Abdullah b. Suud'un büyük amcazadelerinden olan Türki b. Abdullah b. Muhammed b. Suud, Der'iyye'nin işgalinden sağ kurtulmuştu. Türki, Necd'in Suud ailesi adına tekrar kontrolü için 1820'den itibaren çalışmalara başladı. 1822'de Riyad'ı ele geçirerek bu şehri faaliyetlerinin merkezi haline getirdi. Aile içinden birisinin suikastına maruz kalarak öldürüldüğü tarih olan 1834'e kadar Türki, Necd'de kontrolü sağlamakla kalmamış, Ahsâ ve Bahreyn'i de ele geçirmişti. Bu nedenle Türki, 1891 yılına kadar yaşayacak olan II. Suud Devletinin kurucusu sayılmaktadır. Türki'nin büyük oğlu Faysal babasının izlediği genişleme politikasını devam ettirmek için Arabistan'ın değişik bölgelerinde Mısır ordusuyla savaşmak zorunda kaldı. Fakat bu savaşlar Faysal'ın yenilgisiyle sonuçlandı. 1838'de esir düşen Faysal, Kahire'ye gönderildi ve orada hapsedildi.³⁴⁸

1840'lardan itibaren Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti ile bozulmaya başlayan ilişkileri ve nihayetinde Paşanın bağımsızlığını ilan etmesi neticesinde Mısır ordusu, merkezi güçlendirmek için Arabistan'ı terk etmek zorunda kaldı. Faysal, bu karışıklıklardan faydalanarak Kahire'den kaçmayı başardı ve beş yıl süren esaretten sonra ülkesine dönerek tekrar devletin başına geçti. (1843). Faysal, 1865'teki ölümüne kadarki liderliği süresince devletini, babası Türki zamanındaki sınırlara ulaştırmayı büyük ölçüde başardı.³⁴⁹ Riyad Vehhâbi krallığı hanedanlık kavgaları yüzünden kısa zaman zarfında zayıfladıysa da 1843'den 1865 yılına kadar süren dönemde Faysal b. Türki'nin hükümranlılığı zamanında bir çeşit istikrar sağlandı. Bu tarihten sonra geçen on yılda bir takım hanedanlık tartışmaları olduysa da yine de III. Vehhâbi Devleti dönemi ortaya çıkar.

³⁴⁷ Karaca, *a.g.e.* s. 86; Kurşun, *a.g.e.* s. 53; Montagne, *a.g.e.* s. 139; Işık, *a.g.e.* s. 204; Şeker, *a.g.e.* s. 179.

³⁴⁸ Büyükkara, *a.g.e.* s. 35.

³⁴⁹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 36.

III. Vehhâbi devletinin esas kurucusu Emir Abdülaziz b. Abdurrahman b. Faysal b. Türki'dir. O, 1902 yılında bir avuç insanla Riyad vahasına karşı bir baskın düzenledi ve neticede Riyad vahasını ele geçirmeyi başardı. 15 Ocak 1902 tarihinde ele geçirilen bu şehir merkeziyetinde bugünkü Arabistan doğacaktır.³⁵⁰ Ayrıca, İngilizlerin tam desteğini de sağlayan Abdülaziz, İngilizlerce 26 Aralık 1916 tarihli anlaşma ile Necd, Ahsâ, Katif, Cübeyl ve kendisine bağlı olan yerlerin mutlak hükümdarı olarak tanınır. Anlaşmaya göre Abdülaziz mutlak hükümdar olmakla kalmıyor,³⁵¹ kendisinden sonra iktidarın miras yoluyla çocuklarına geçeceğini, ancak veliahtın hiçbir surette İngiliz aleyhtarı olamayacağı hükme bağlanır.³⁵²

Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca 30 Ekim 1918 Mondros Mütareke nâmesine istinaden verilen emirlere rağmen teslim olmayarak bir müddet daha Medine'yi müdafaa etmişse de 13 Ocak 1919'da Medine'den çekilir.³⁵³ Bunun üzerine Vehhâbiler 1921-1925 yılları arasında Hail, Taif, Mekke, Medine ve Cidde'yi ele geçirirler.³⁵⁴ 1926 Ocak ayında ise Abdülaziz, "Necd ve Hicaz Kralı" olarak kabul edilir. 20 Mayıs 1927'de İngilizlerle yapılan bir anlaşma sonucu da tam bağımsızlığına kavuşur. 1932 yılında ise Abdülaziz, "Arap ve Suudiye Kralı" şeklinde değiştirir. Bugün ise "Suudi Arabistan Krallığı" olarak devam etmektedir. Bu devletin başkenti de aynı yıl Necd'den Riyad'a taşındı.³⁵⁵

İslam'ın en katı yorumlarından biri olan Vehhâbilik, ilk kez 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti içinde büyük sorunlara yol açmıştır. Özellikle Hicaz ve çevresinde etkili olan Vehhâbilik, zaten dağılma sürecinde olan Osmanlıyı bu bölgede oldukça meşgul etmiştir. Tarihte Vehhâbi isyanları olarak geçen olaylar Hicaz bölgesinde Osmanlı egemenliğine bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye gereken önemi ve özeni gösterememesi ve yine bölgenin hükümet merkezinden çok uzak olması, Vehhâbilerin muvaffakiyetlerini kolaylaştırıyordu.

³⁵⁰ Büyükkara, *a.g.e.* s. 38; Işık, *a.g.e.* s. 205; Kurşun, *a.g.e.* s. 167; Laoust, *a.g.e.* s. 345; Montagne, *a.g.e.* s. 140.

³⁵¹ Fırlalı, *a.g.e.* s. 100.

³⁵² Şenel, Lütfi, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Konya, 1996, s. 130.

³⁵³ Kıcımın, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası*, İstanbul, 1994, s. 25.

³⁵⁴ Işık, *a.g.e.* s. 206.

³⁵⁵ Fırlalı, *a.g.e.* s. 100; Karaca, *a.g.e.* s. 87; Laoust, *a.g.e.* s. 345; Şenel, *a.g.e.* s. 130; Yıldız, "Suudi Arabistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIII, 402.

Osmanlının bölgeye büyük bir ordu gönderemeyip, bu isyanı mektuplarla, nasihatlerle, Şerif ve Valilerle halletmeye çalışması Osmanlının içinde bulunduğu acı durumun bir göstergesidir. Bununla beraber devletin bu bölgedeki zayıf idaresi Arap yarımadasında siyasal iktidar olmaya talip ayrı bir gücün ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir ki bu da Vehhâbilerdir. Osmanlılar 18. yüzyıldan 20. yüzyıla doğru hızlı bir şekilde zayıflayıp dağılma sürecine girerken buna karşılık ise Vehhâbiler güçlerine güç katarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Vehhâbilerin, Osmanlı Devleti'nin güç kaybına ve zayıflamasına paralel olarak geliştikleri düşüncesi doğru ve yerinde bir düşüncedir. Şöyle ki Vehhâbilerin Necd'in dışına çıktıkları tarihte Osmanlı Devleti 1768'de Rusya ile harbe girişmişti. Akabinde 1773'de yeniden başlayan savaş 1774'de Osmanlı Devleti için artık bir çöküşün başlangıcı olan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Osmanlı topraklarından ayrıldı. 1788'de başlayan Avusturya-Rusya seferine Zıştovi ve Yaş Antlaşmaları ile son verilmesi Osmanlı Devleti için ayrı bir yıkım olmuştur. Akabinde de 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etmiş ve devlet bütün dikkatlerini o tarafa yöneltmişti. Öte yandan iç karışıklıklar, Hıristiyan halk arasında baş gösteren milliyetçilik faaliyetleri yetmezmiş gibi bir de 1805'de Rusya'nın Fransa'nın müttefiki olarak tekrar Osmanlı Devleti'ne savaş açması, devlet ricalinin Vehhâbi hareketine dikkatlerini yoğunlaştırmasını imkansız hale getirmişti. Nitekim II.Mahmut ile yeniden kurulan istikrar sayesinde Osmanlı Devleti Vehhâbi meselesine daha ciddi yaklaşabilmişti. Ama daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve onun Hicaz'dan çekilmesinin ardından Hicaz yine iç karışıklıkların, savaşların yoğun olduğu bir mekan olarak devam etmiş ve bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar da Osmanlı'yı hep meşgul etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu büyük problemi halletmekte acze düştü. İşte böyle bir zamanda Vehhâbi hareketi gelişti, yayıldı ve güçlendi ve devlet olarak tarih sahnesinde yerini almış oldu.

Nitekim Vehhâbi isyanları ve akabinde yaşanan gelişmeler Hicaz bölgesinde 1517'de başlayan Osmanlı egemenliğinin, üç yüz doksan dokuz yıl sonra 1916 yılında resmen sona ermesine sebep olmuştur. 1744 yılından 1916 yılına kadar süren isyanlar sırasında Osmanlı, Mekke ve Medine'yi de içerisine alan Hicaz'da çok büyük kayıplar vermiştir. Osmanlı'yı yüz yetmiş iki yıl gibi uzun bir süre uğraştıran

ve sonunda konjoktrün de yardımı ile bağımsızlığını ilan eden Vehhâbiler, bugünde varlığını sürdüren Suudi Arabistan Krallığı'nın temellerini atmışlardır.³⁵⁶

2.COĞRAFİ ŞARTLAR VE BEDEVÎ KARAKTERİ

Genel olarak medeniyet, insan ve tabii ortamın ilişkisi neticesinde oluşur. Tabii çevrenin etkisi, herhangi bir bölgenin iklim ve yağmurlarında, toprak yapısında, su yollarında, tabii gelir ve servetlerinde ve coğrafi konumunda belirir. Bu etki ülkelerin tarihi gelişim seyri boyunca, sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi alanlarda da kendini hissettirir. Hava koşulları insanların karakter ve psikolojisine, çalışkanlık ve tembelliğine etki ettiği gibi bedenlerin oluşması ve derilerin rengine dâhi etki eder. Dolayısıyla herhangi bir milletin veya kabilenin tarihi, doğal çevresi bilinmeden anlaşılmaz.³⁵⁷

Arap yarımadası veya Arabistan, Asya kıtasının güney batısında bulunur. Doğudan Umân Denizi, Basra Körfezi, batıdan Kızıldeniz, kuzeyden Suriye ve Irak, güneyden ise Aden Körfezi ve Hind okyanusu ile çevrili bir yarımadadır.

Bugünkü Suudi Arabistan 2.250.000 kilometre kare yüz ölçüme sahip bir ülkedir. Ülke beş doğal bölgeyi içine alır. Batıdaki Hicaz ve Asir bölgeleri Kızıldeniz'e paralel uzanan ve fazla yüksek olmayan sıradağlarla iç bölgelerden ayrılırlar. İslamiyet'in kutsal şehri, Mekke ve Hz. Peygamber (sav)'in türbesinin bulunduğu Medine şehri bu bölgededir. Nüfûd çölünün kuzeyinde kalan Kuzey Arabistan bölgesi coğrafi olarak Suriye çölünün bir parçasıdır. Koyu renkli kayalarla kaplı yüksek platolar çok sayıdaki vadi ile bölünürler. Bu vadiler, göçebe ve yarı göçebe kabilelerin hayvancılık uğraşları için uygun ve zengin ortamı sağlarlar. Ülkenin güneyindeki büyük kum çölüne Rub'ul-Hâli (Boş alan) adı verilmiştir. İnsan yaşamına elverişli olmayan bu bölgede yerleşim merkezi bulunmamakta ve çok az sayıda vahâ yer almaktadır. Basra Körfezi kıyısındaki Doğu Eyaleti, çorak toprakları ihtiva eden bir alandır. Eski nehir yataklarının oluşturduğu aşınmış yüzeyler, kısa boylu bitkilerin yetiştiği bozkırlar ve yer yer sahile kadar uzanan kum çölleri

³⁵⁶ Karaca, *a.g.e.* s. 110.

³⁵⁷ Durî, *a.g.e.* s. 63. Bkz. Hizmetli, Sabri, "İtikâdî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, XXVI, Ankara, 1983, s. 656.

bölgenin coğrafi karakteristiğini oluştururlar. Ahsâ, bölgenin en önemli vahâsıdır ve bu nedenle Doğu eyaleti tarihte daha çok bu isimle anılır.³⁵⁸

Vehhâbiliğin anavatanı Necd, Arabistan'ın merkezindedir ve yukarıda sözü edilen dört doğal bölgenin ortasında yer alır. Genel olarak kayalık platolarla kaplı bölgede, yer yer küçük kum çöllerine ve dağ kümelerine rastlanır. Arabistan'ın genel iklimi çöl iklimidir. Aşırı sıcak geçen gündüzlerin ardından geceleri sıcaklıkta ani düşüşlerin yaşanması bu iklimin en belirgin özelliğidir. Çöl ikliminin en belirgin yaşandığı Necd'de yazın ortalama sıcaklık kırk beş derecedir.³⁵⁹ Arabistan yarımadasında devamlı olarak akan nehir veya çay yoktur. Yağmur mevsimlerinde vadileri dolduran sular, bu mevsim geçer geçmez kızgın güneşin etkisiyle çekilir ve kurur. Arap yarımadası su açısından oldukça yoksul, çöller ve dağlar açısından oldukça zengin bir bölgedir. Toprağın verimsiz olmasından dolayı halkı tarımla uğraşmamıştır.³⁶⁰

İnsanlar buldukları ve yaşadıkları ortama göre gelişim gösterirler. Bu yüzden bedevîler, yaşadıkları susuz ve verimsiz toprakların zorlamasıyla, hayvancılıkla özellikle de deve beslemekle geçimlerini temin etmişler ve otlaklar aramak için göçebe bir yaşam sürdürmüşlerdir. Çevre koşullarının zorlamasının sonucunda ortaya çıkan bu yaşam biçiminin etkisiyle göçebelik duyguları uygarlık duygularına baskın gelmiştir.³⁶¹ Dolayısıyla çadır ve hayvanlarıyla çölden çöle, otlaktan otlığa atlayarak hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

Arabistan çölünün efendileri ve en asil çocukları olan bedevîler için rahat ve ağır bir çadır bahis konusu olamaz. Onların çadırı sade, hafif, çabuk kurulup, çabuk toplanacak ve kolay taşınacak özelliktedir. Kadınlar, keçi kılından yahut deve tüyünden ensiz ve dar bantlar dokurlar. Bu bantlar birbirine dikilerek geniş bir dikdörtgen meydana getirir. Kenarlarına uzun ipler bağlanarak direkler üzerine gerilir. Çadırı dokuyan kadınlar olduğu gibi çadırı kuran ve toplayan da yine

³⁵⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIII, 399; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 254-255.

³⁵⁹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 13; Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara, 1999, s. 11; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 1; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 249-250.

³⁶⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIII, 401-402.

³⁶¹ Günaltay, *a.g.e.* s. 26; Hodgson, *a.g.e.* I, 84; Montagne, *a.g.e.* s. 10; Tüzüner, Abdullah Âtîf, *Siretü'n-Nebî*, İstanbul, 1973, s. 11; Zeydan, *a.g.e.* I, 559.

kadınlardır. Bu işe yardım, erkek için şerefsizlik sayılır. Sık sık, bazen her gün yapılan kamp kurma ve kaldırma işlerinde erkekler bir tarafa oturarak kadınlarla, kızların uğraşmalarına, didinmelerine fütursuz gözlerle bakarlar.³⁶² Bedevî toplumunda kadının durumu son derece vahim ve hayatı çok çetindir. Cemiyette horlanan, fikirlerine başvurulmayan, âdet günlerinde eve bile sokulmayan kadınlar miras hakkından da mahrum idiler.³⁶³ Bir bedevîye göre birçok ağır görevi bulunan çadırı içindeki kadını ile çadırının direğine bağladığı devesi arasındaki fark pek azdı. Bu durum kadının sosyal alandaki durumunu açık bir şekilde ortaya koyuyor.³⁶⁴

Arabistan yarımadasının coğrafi konumu, halkının sosyal ve siyasi yapısına bir özellik kazandırmıştır. Yarımada'nın çevresinin yabancı orduların nüfuzunu engelleyen bir takım çöllerle çevrili ve ihtirasları uyandıracak zenginlikten yoksun olması, bölgeyi cihangirlerin istilasından korumuştur. Arabistan'ın hârici bir istiladan korunmuş olması, bu bölge halkındaki özelliğin hiçbir şekilde bozulmamasını sağlamıştır. Çevre, arazi ve iklimin doğurduğu ve yarımada halkının ayırt edici özelliğini oluşturan bir takım vasıfları vardır. Bu vasıflar; Cesaret, mürüvvet, ahde vefa, cömertlik, konukseverlik, bireysel hayatta sadelik ve aşırılık, dinamizm, kan dökücülük ve hiçbir otoriteyi kabul etmeyen istiklal aşkıdır.³⁶⁵

Yarımada'nın ortasındaki arazinin genişliği, tabiatın sertliği, ulaşımın zorluğu ve bedevîliğin yaygınlığı birleşik bir devletin ortaya çıkmasını engellemiştir.³⁶⁶ Böylece bedevîler yerleşik medeniyetin ve şehirleşmenin eseri olan sosyal düzene yabancıdır.³⁶⁷ Ancak bu durum, siyasal bir otoriteye sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Onlar arasında siyasal otoriteyi kabileler temsil ediyordu. Her kabile diğerlerinden bağımsız bir çeşit sosyal, siyasal ve kültürel organizasyondur.³⁶⁸ Bedevî toplumu, bir babadan geldiğine inanan insanların meydana getirdiği kabile esasına dayanır. Kabile, bir devlet veya siyasi bir varlık

³⁶² Montagne, *a.g.e.* s. 19-20.

³⁶³ Arı, M. Salih, "Cahiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci", *İSTEM*, sy. 4, Konya, 2004, s. 178.

³⁶⁴ Günaltay, *a.g.e.* s. 118; Montagne, *a.g.e.* s. 26; Muhammed Esad, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. İhsan Babulluoğlu, İstanbul, 1967, s. 249.

³⁶⁵ Günaltay, *a.g.e.* s. 29; Özeydin, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, III, İstanbul, 1991, s. 322; Zeydan, *a.g.e.* I, 44.

³⁶⁶ Durî, *a.g.e.* s. 69.

³⁶⁷ Akyol, *a.g.e.* s. 63.

³⁶⁸ Demircan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, s. 14.

değil, akrabalık ve kan bağına dayanan bir topluluktur. Çetin çöl şartlarında hayatın devamı için kabile dayanışmasına fazlaca ihtiyaç duyuluyordu. Bedevî hem ağır tabiat şartlarına hem de düşman kabilelerden gelecek tehlikelere karşı kabilesinin yardımına muhtaçtı. Bedevîlerin birlikte yaşamak, birlikte harekete geçmek, haksızlıklara birlikte karşı koymak, kabileyi birlikte savunmak ve sürekli bir dayanışma içinde olmak gibi özellikleri vardı. Mülkiyetin ortak oluşu kabile içindeki irtibat ve dayanışmayı daha da güçlendiriyordu.³⁶⁹ Çünkü bir bedevî hayat hakkı başta olmak üzere sahip olduğu bütün hakları kabilesi sebebiyle elde ettiğinin bilincindedir.³⁷⁰ Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında, ilk dönem Arap sosyal hayatı için en uygun içtimai birliğin kabile olduğunu ileri sürmek mümkün olur. Netice olarak kabile, çöl hayatının yarattığı bir sosyal modeldir. Arap toplumu, çöl hayatının ortaya çıkardığı bir sosyal model olan kabile sistemi üzerine kurulmuştur.³⁷¹

Her gün tabiatın sertliklerine karşı koymak zorunda olup insanın çölde yalnız yaşaması mümkün değildir. Bu kadar büyük zorluklar karşısında, her bedevî ailesinin, kendisini tehdit eden bütün tehlikelere karşı yalnız başına savaşabilmesi mümkün değildir. Bu ağır şartlar altında, bir araya gelerek gruplar teşkil etmek kaçınılmaz bir zaruret olur. Düşmana karşı koymak, meraları zapt etmek, iaşe kervanları oluşturmak ve onları müdafaa etmek, vahâlarda yerleşmiş olanları haraca bağlamak gibi işleri hısım, akraba ve kardeş çocuklarından ibaret küçük bir grup başaramaz. Bu küçük kuvvetler birleşerek kabile, aşiret hatta konfederasyon şekline girerek hayatlarını devam ettirmeye çalışırlar.³⁷²

Kabile birkaç bölüğün bir araya gelmesinden doğma en çok iki-üç bin kişilik bir topluluktur. Çölde yaşayan bedevîleri, bir tek idari ve siyasi mekanizmaya tabii gruplar olarak görmek mümkün değildir. Çölde kabile bağımsızlığı anlayışı hâkimdir. Yani her kabile, bağımsız hareket eder ve bir başka kabileye kendisini bağlı hissetmez. Kabileler, şahsi zenginlik ve meziyetlerinden dolayı, içlerinden

³⁶⁹ Fayda, "Bedevî", *DİA*, V, 314.

³⁷⁰ Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 189; Özeydin, "Arap", *DİA*, III, 321.

³⁷¹ Apak, Adem, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Yeri*, s. 25; Günaltay, *a.g.e.* s. 30; Hizmetli, "İtikâdî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hâdiselerin Etkisi Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, XXVI, 661.

³⁷² Apak, *a.g.e.* s. 3; Montagne, *a.g.e.* s. 32.

birini reis sayarlardı. Reis dünyevî bakımdan gösterişli, varlıklı ve soylu olmalıydı. Yaşlılığı, cömertliği ve kahramanlığı da bunda önemli rol oynardı. Reislere genellikle seyyid veya şeyh unvanı verilirdi.³⁷³ Kendisine seyyid veya şeyh denilen kabile başkanı, eşit hak sahipleri arasında kabile toplantısında seçilirdi. Başkan adayında yaş, cömertlik, kahramanlık, sabır, hilim, tevazu, güçlü ve etkili konuşma kabiliyeti gibi hasletler aranırdı. Kabile başkanlığı prensip itibariyle irsî değildi; fakat eski başkanın çocukları kabiliyetleri ile temayüz ederlerse başkanlık onun ailesinde kalmaktaydı.³⁷⁴ Ayrıca kabilenin menfaati, topluluğun güçlü ve dirayetli bir kişi tarafından idare edilmesini zorunlu kılıyordu. Bununla birlikte faaliyetlerine ve özgürlüklerine aşırı düşkünlükleri sebebiyle bedevîler, hiçbir zaman kral yetki ve otoritesine sahip kişiler tarafından yönetilmeye razı olmamışlar, kabile reislerini diğer üyelerden üstün ve kutsal özellikleri olan şahıslar değil, “eşitler arasında birinci” olarak kabul etmişlerdir. (Primus Inter Pares).³⁷⁵ Kabile reislerinin belli başlı görevleri kabilenin toplantılarını yönetmek, diğer kabilelerle ilişkilerde kabilesini temsil etmek, kabile fertleri arasındaki sorunları çözmek, savaş ilan etmek, savaş sırasında kabilesine komuta etmek, ganimetleri paylaşmak, seyahat-göç zamanlarını ve yerlerini tespit etmek, kabilenin yoksullarına yardım etmek, konukları ağırlamak, kabile adına anlaşmalar yapmak, savaşlarda esir düşenleri kurtarmak, diyet ödemek gibi işleri yerine getirmektir. Bütün bu sorumlulukları uhdesinde bulunduran şeyh, yasa koyamaz ve emir veremezdi.³⁷⁶

Şeyhler, emirler, mutlak bir egemenliğe sahip olmakla beraber keyfi bir kararda bulunmazlardı. Şeyh Arap geleneğine göre kabilenin ileri gelenleri ile istişare ederek karar alır ve kararlaştırılan esaslara göre hareket ederdi. Reisler, halkın her sınıfı ile görüşür ve onlarla bir arada otururlardı.³⁷⁷ Bütün faaliyetlerinde kabile şeyhinin yetkiden ziyade sorumlulukları ön plandaydı. Demokratik ruhun hâkim olduğu kabilede üyeler, kendileriyle eşit haklara sahip olarak gördükleri ve

³⁷³ Algül, *a.g.e.* I, 92; Montagne, *a.g.e.* s. 40-41; Özaydın, “Arap”, *DİA*, III, 321.

³⁷⁴ Algül, *a.g.e.* I, 92; Arı, M. Salih, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci”, *İSTEM*, sy. 4, Konya, 2004, s. 177-178; Günaltay, *a.g.e.* s. 111; Sarıçam, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesaj*, Ankara, 2003, s. 36.

³⁷⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, s. 28; Montagne, *a.g.e.* s. 40.

³⁷⁶ Fayda, “Bedevî”, *DİA*, V, 314; Hodgson, *a.g.e.* I, 87; Ira, M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, I, 44; Montagne, *a.g.e.* s. 37.

³⁷⁷ Demircan, *a.g.e.* s. 14; Günaltay, *a.g.e.* s. 114.

rahatça tenkit edip, hesap sorabildikleri reislerinden barış zamanında servetini, savaşta ise hayatını ortaya koymalarını beklerlerdi.³⁷⁸

Kabile hayatı yaşayan bu topluluklarda devlet olmadığı için genel hukuk kuralları, yargı organı ve sistemi yoktur. İcra ve infaz da yoktur. Dolayısıyla bir kabilenin üyeleri arasında ortaya çıkan her hangi bir anlaşmazlık, günlük toplantılarda uzlaşmaya bağlanır. Bu anlaşmazlık yabancı kabileler arasında olursa kabileler arası savaşlar kan davalarıyla sonuçlanır veya tarafların anlaşmasıyla tahkim yoluna gidilirdi. Bu anlaşmalar tahkim veya diyet ile sonuçlanmazsa, bu kan davaları uzun yıllar sürer giderdi. Tahkim ve diyet meselesine reis aracı olur, fakat tarafları zorlayamazdı.³⁷⁹

Çöl toplumunun ayırt edici karakterlerini de kabile teşkilatı gibi yine çevre geliştirmiştir. Nasıl ki, yarımadada tabiatın, tek düze ve sınırlı bir manzara arz etmesi, bireylerin ahlakında esaslı bir sadelik ve düzen yaratmışsa, ihtiyaçların sınırlı olması da cömertliği, temiz ahlaklılığı doğurmuştur. Konukseverlik, mazlumu himaye, sözünde durma, vaadini yerine getirme ve kendilerine sığınanları düşmanı bile olsa himaye etme bedevîlerin iftihar ettikleri, gurur duydukları şeylerdir. İşte, mertlere yaraşır bu özellikler de yine çöl hayatının bir sonucudur. Konukseverlik, şüphesiz bedevînin en kutsal bir ödevidir. Onu düşmanından bile esirgeyemez. Misafiri ağırlamak kabile reisine düşer. Şeyh, yolcunun mertebeye kendisinden daha fakir birine inmesine tahammül edemez. Misafir kibar karşılanır, kendisi için bir hayvan kesilir ve kahve ikram edilir. Misafir ağırlayamayacak kadar fakir olanlar bir vadide gizlenerek görünmemeye çalışır. Fakat istenmeyen yolcu, her şeye rağmen uğrayacak olursa, sefaletlerini belli etmemek için tek hayvanları bile olsa keserler. Bedevîlerdeki bu güzel hasletler içerisinde bedevî konukseverliği, çöl medeniyetinden İslam âleminde en fazla rağbet görenidir.³⁸⁰

Bedevîlerdeki geçim derdi ise cesaret, çeviklik, hırçınlık, kan dökücülük gibi özelliklerin gelişmesini sağlamıştır. Çöl halkı, tabiatın kısırlılığı karşısında geçimini sağlamak için zorunlu olarak göçebelik ve çapulculuğa mecbur kalmış, bu

³⁷⁸ Brockelman, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara, 1964, s. 4.

³⁷⁹ Algül, *a.g.e.* I, 93.

³⁸⁰ Montagne, *a.g.e.* s. 64-65. Bkz. Günaltay, *a.g.e.* s. 32-33; Muhammed Esad, *a.g.e.* s. 141; Tüzüner, *a.g.e.* s. 21-22.

mecburiyetin sürüklediği hayat tarzı bireylerde çeviklik ve cesaret gibi özellikleri geliştirmiştir. Yaşamak için çölde devamlı yer değiştirmek mecburiyetinde olan bedevî, bu çevrenin şartlarına uygun bir taşıma aracına muhtaçtır. Bu araçta devedir. Deve, bedevînin hem değerli bir yardımcısı hem de geçim aracı olma rolünü yerine getirmekle, Arabistan'da beşeri hayatın devamında en önemli faktör olmuştur.³⁸¹ Fakat bedevî, sadece develer ile değil koyun ve keçi sürüleriyle beraber yaşardı. Bedevîler zor yaşam koşulları ile boğuştuıkları halde kanaatkarlıklarına asla halel getirmezlerdi. Biraz süt ve hurma ile oldukça sade bir yaşama katlanırlardı. Giyim olarak sürülerin yünlerinden ürettikleri palto ve gömleklerle yetinirlerdi. Az yerlerdi. Dab³⁸² denilen kertenkele cinsinden bir hayvan bedevîler için mühim bir besin maddesidir. Bazı yerlerde jerbuvaz -bir nevi kum faresi- bulunur ki, lezzeti bakımından bir av eti sayılmaktadır. Çekirge de önemli bir besindir. Bedevîlere göre hurma ile çekirgeyi karıştırarak yapılan ezme çok makbuldür. İlkbahar ve kış yağmurlarından sonra toprak kabartıları eşilerek tafra denilen beyaz mantarlar toplanır. Bunlar, bedevîler için bir kral sofrası teşkil ederler.³⁸³

Arap yarımadasının güneyinde yer alan Arap kabileleri uygarlık nimetlerinden yararlanmışken orta kısımda kalan Hicaz ve Necd halkı susuz ve verimsiz çöl ortasında gelişmiş devletlerle ilişkilerden uzakta göçebe olarak kalmışlardır.³⁸⁴ Belki de yeryüzünün en sert coğrafyasına sahip olan Necd ahalisi hayatlarında hiçbir çatının altına girmeyerek, ömürlerini kıldan ördükleri çadırlar gölgesinde ve develeri sırtında seyahat ederek geçirirler. Yalnızca bir kısım yiyecek ve elbise gibi zaruri ihtiyaçlarını gidermek için civarlarındaki şehir ve kasabalar ile irtibat kurarlar. İhtiyaçlarını aldıktan sonra yine geniş çöllere dağılırlar. Bedevîlerin sosyal hayatına ve şahsiyetlerine yön veren bu geniş çöllere, bağımsızlık ve hürriyetlerine çok düşkün olmalarına da sebebiyet vermiştir.³⁸⁵

Bedevîler şehirlere hapisane gözüyle bakarlar, atıyla, yayıyla, kılıcı ve okuyla çölde oradan oraya koşarak, özgürlüğün tadını çıkarırlardı. Fakat ne kadar

³⁸¹ Günaltay, *a.g.e.* s. 33; Hodgson, *a.g.e.* I, 85; Zeydan, *a.g.e.* I, 105.

³⁸² Dab, Hicaz çölünün kumsal fundalıklarında pek çok bulunan küt, kısa, âdetta kuyruksuz, derisi pürtüklü bir cins kertenkeledir. Eti tavuk eti gibi beyaz ve yumuşaktır.

³⁸³ Günaltay, *a.g.e.* s. 10; Montagne, *a.g.e.* s. 12; Muhammed Esad, *a.g.e.* s. 211.

³⁸⁴ Zeydan, *a.g.e.* I, 44.

³⁸⁵ Kurşun, *a.g.e.* s. 13; Montagne, *a.g.e.* s. 30.

çetin olursa olsun bu sefil hayat o kadar caziptir ki, hiç birisi köy ve şehirlerdeki havasız ve kasvetli evlerde yaşamaya asla razı değillerdir. Bedevîlere göre fakir, fakat hür yaşamak refahla fakat emir altında yaşamaktan bin defa daha iyidir. Bu yaşam tarzı bedevîlerin özgürlüklerine düşkün yapılarına uygunluk arz ediyordu.³⁸⁶

Bedevîler nazarında kabile bağımsızlığı, o kadar önemlidir ki, ortak düşmana karşı ittifak kuran ve birlikte savaşan kabileler, savaş anında bile kabilelerine bağlılıktan fedakarlık yapmamışlar, başka bir kabileden olan şahsın komutanlığına yanaşmamışlar, her zaman kendi reislerinin emri altında savaşmak istemişlerdir. Savaşta tek reisin komutası altında çarpışmak zorunlu olduğunda da bir gün biri, diğer gün başkası olmak üzere kabile reisleri nöbetleşe komutanlığa getirilerek bu problem çözülmeye çalışılmıştır.³⁸⁷ Bedevîlerde görülen, en önemli içtimai özelliklerden biri hür ve bağımsız olmak yani kendi başına buyruk olmak tutkusudur. Kabilelerdeki bu hürriyet sevgisi, onların büyük ve muntazam devletler kurmalarına ve toptan Yahudi ve Hıristiyan dinine girmelerine engel olmuştur. Kuzey ve güney Arabistan'da tarih boyunca yüzlerce devlet kurulmuşken Hicaz ve Necd çöllerinde bedevîler hep aynı kalmışlar; deve, hurma ve çölden ibaret olan dünyalarında ilkel geleneklerine kutsal bir doktrin gibi sarılmışlardır. Bu yüzden dışarıdan gelecek fikirlere daima kapalı kalmışlardır. Dolayısıyla disiplin, nizama riayet ve otorite onlara göre bir şey olmamakla beraber, bu gibi durumlardan uzak durarak bağımsızlıklarını korumaya çalışmaktadırlar.³⁸⁸

Arabistan yarımadasının çöl bakımından en yoğun olan bölgesi yarımadanın tam ortasını oluşturan Necd bölgesidir. Tamamına yakını çölden oluşan Necd bölgesi, kuzeyden Nüfûd Çölü batıdan Hicaz, güneyden Rub'ul-Hâlî çölü, doğudan Dehnâ çölü ve Ahsâ'nın arasında kalan bölge olarak tanımlanabilir. Geniş Necd coğrafyası en eski bedevî Arap kabilelerinin yaşadığı bir mekandır.³⁸⁹

İslam sonrası dönemde, Hz. Peygamber'e gönderdikleri elçiler vasıtasıyla İslamiyet ile tanışan Necd kabileleri ve mensupları, bedevî kimliğinin yeni dindeki

³⁸⁶ Demircan, *a.g.e.* s. 15; Montagne, *a.g.e.* s. 31.

³⁸⁷ Apak, *a.g.e.* s. 11.

³⁸⁸ Algül, *a.g.e.* I, 93; Günaltay, *a.g.e.* s. 18-19; Kurşun, Zekeriya, "Necid", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 491; Montagne, *a.g.e.* s. 109; Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 321; Zeydan, *a.g.e.* I, 95.

³⁸⁹ Kurşun, "Necid", *DİA*, XXXII, 492.

ilk temsilcileri olarak İslam toplumunda yerlerini aldılar.³⁹⁰ Bu kabilelerin fiilen “Müslüman” olduğunu yani İslam’ın siyasi otoritesi altına girdiğini ortaya koyabilecek durumdaki tek maddi bağ zekat olduğundan, Hz. Peygamber her heyetle birlikte ve her bölgeye zekat memurları göndermekteydi. Kabilelerin bu durumdaki Müslüman oluşu, büyük çoğunlukla siyasi bir Müslümanlıktı, yani Hz. Peygamber’in önderliğini tanıma biçimindeydi.³⁹¹

Bedevîlerin, İslam’ın kuvvet kazanması için gösterdikleri fedakarlıklar yanında, kurumlaşmış bir devlet yapısı arz eden Medine’deki İslamî yönetime karşı Hz. Peygamber’in vefatının hemen sonrasında gelişen siyasi sorunların en başta gelen kaynakları oldular. Tayy, Esed, Bekr, Temîm, Hevâzin, Kinde ve Hanife, Necd’in ve güneyindeki Yemame bölgesinin en büyük bedevî kabileleri idi. Hz. Ebû Bekir’in hilafeti sırasında bu kabilelerden Hanife, Bekr, Esed, Temîm ile Hevâzin ve Kinde’nin bir kısmı irtidat ederek halifeye isyan ettiler. Yine bu dönemde ortaya çıkan dört yalancı peygamberin üçü, Necdî kabilelerin içinden çıkmıştır. (Benû Esed’den Tuleyhâ, Benû Temîm’den Secâh, Benû Hanife’den Müseylime’dir.). 9/631 yılı yani kaynakların “elçiler yılı” olarak kaydettikleri sene Benû Esed’in de elçileri Medine’ye gelmiş ve İslam’ı kabul etmişlerdir.³⁹² Resûlullah’ın vefatıyla beraber irtidat etmiş olan kabile, kendilerinden olan yalancı peygamber Tuleyhâ b. Huveylid el-Esedî’nin etrafında toplanmıştır. Hz. Ebû Bekir’in görevlendirdiği Halid b. Velid bu kabileyeye karşı savaşmış ve İslam’a yeniden dönmelerini sağlamıştır.³⁹³ Elçiler yılında, Benû Temîm kabilesinin elçileri de Medine’ye gelmiş İslam dinini kabul etmişti. Resûlullah’ın vefatından sonra bedevîler irtidat ettikleri zaman Temîm kabilesi de irtidat etmiş ve yalancı peygamber Secâh’ın etrafında toplanmışlardı. Secâh’ın müezzinliğini de yine bu kabileyeye mensup Şebes b. Rib’î yapmaktaydı. İrtidat eden Temîm kabilesi ile Hz. Ebû Bekir’in hilafeti zamanında Halid b. Velid savaşmış ve kabilenin yeniden İslam’a dönmesini sağlamıştı.³⁹⁴ Bekr b. Vail kabilesinin en güçlü kollarından olan Benû Hanife’den de Müseylime yalancı

³⁹⁰ Büyükkara, *a.g.e.* s. 20.

³⁹¹ Câbirî, *a.g.e.* s. 8.

³⁹² Bkz. Fayda, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 420.

³⁹³ el-Belâzurî, *Futûhu’l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 138-139; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16; Söylemez, Mahfuz, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara, 2001, s. 128.

³⁹⁴ el-Belâzurî, *a.g.e.* s. 144-145; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 17; Fayda, Mustafa, “Secâh”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 266; Söylemez, *a.g.e.* s. 155; Tâlibî, *a.g.e.* I, 58.

peygamber olarak ortaya çıkmıştı. Bu kabile ridde hareketleri sırasında irtidat eden kabilelerdendir. Ancak bununla beraber daha sonra İslam dinine tekrar dönmüşlerdir.³⁹⁵

Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde bulunan bedevîler arasında Müslümanlığı hazmedememiş, eski kabile anlayışından kopamamış kitleler, Hz. Peygamberin irtihalini müteakip ayaklanmışlardı. Bunlardan bir kısmı açıkça dinden çıktıklarını bildirdiler. Bir kısmı ise zekattan muaf tutulmak istediklerini bildirdiler. Bu istek aslında, merkezî otoriteyi tanımamak için bir bahaneydi. Çünkü zekat, devletin memuru tarafından toplanmaktaydı ve bu ameliye aynı zamanda devlet otoritesinin yerine getirildiğinin bir göstergesi idi.³⁹⁶ Tabîdir ki bu da özgürlüğüne düşkün bir bedevî için kabul edilemeyecek bir şeydi.

Bu kabilelerin değerlendirmesine göre “zekat” İslam’dan önce uygulanan “itâve” nin yani yenen kabilenin yenilenden zorla aldığı bir miktar malın kendisiydi. Öyleyse “itâve”, vergiden ibarettir. Kabileler itâveye yalnızca ekonomik açıdan bakmazlardı. Ayrıca onu, boyun eğme ve küçümsemenin sembolü olarak görürlerdi. İtâve, kabile toplumunda iktidar sahibi kabile ile hâkim olunan kabile arasındaki ayrımın gerçekleştiği gözle görülür biricik şeydi. Uçsuz bucaksız çöl ortamında yaşayan kabile, kendisini tek başına ve kendine hâkim özgür bir varlık sayardı. Kabilelerden biri savaş ve göç yoluyla başka bir kabileye veya kabilelere otoritesini kabul ettirebildiğinde, bu gücün ilişkisini somutlaştıran görüntü “itâve” idi. İşte bunun içindir ki kabilenin bağımsızlığını, yani otorite ve şerefini geri alması, yalnızca itâve ödemekten kurtulmak ile mümkündür.³⁹⁷

Hız. Peygamber’in hastalandığını duyar duymaz başlayan ve ölüm haberi yayıldığında tehlikeli duruma gelen “Ridde” olayını da kabilelerin özgürlüklerine ulaşma ve bağımsızlıklarını kazanma mücadelesi olarak görmek mümkündür. Buna karşılık Ridde Savaşları, önce Müslüman olup sonra irtidat edenlerin İslam’a geri

³⁹⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 16; Önkal, Ahmet, “Müseylimetü’l-Kezzâb”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 90-91; Söylemez, *a.g.e.* s. 145; Tâlibî, *a.g.e.* I, 56.

³⁹⁶ İlhan, Avni, “el-Emru bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyü ani’l- Münker”, *DEÜİFD*, sy. 3, İzmir, 1986, s. 103-104.

³⁹⁷ Câbirî, *a.g.e.* s. 331-332.

çevrilmesi için değil, aksine Medine otoritesine isyan eden ve ona boyun eğmeyenleri İslam otoritesine sokmak için yapılan dinî-politik savaşlardı.³⁹⁸

Hız. Ali döneminde ortaya çıkan Hâricîlik fitnesi yine Necdî kabileler içinde vücut bulan bir dini hareketin sonucudur. Bilindiği gibi ilk Hâricî cemaatleri çoğunlukla Temîm, Bekr, Hanife, Şeyban ve Rebia kabilelerine mensup bedevîlerden oluşuyordu.³⁹⁹ Mis'ar b. Fedekî, Hurkûs b. Züheyr, Urve b. Udeyye, Şebes b. Rib'î gibi hâricîlerin ileri gelenlerinin Temîmli yani Necdî kabilelerden olması dikkat çekicidir.⁴⁰⁰ Bu nedenle Hâricî düşüncesinin katı dini yorumu ve Hâricîlerin tutum ve davranışlarının arkasında çöldeki sosyal hayatın, kabile taassubunun ve bedevî psikolojisinin kuvvetli etkilerini bulmak hiç de zor değildir.⁴⁰¹

Bedevî, yerleşik medeniyetin ve şehirleşmenin eseri olan sosyal düzene yabancıdır. Herhangi bir nizam ve disiplin altına girmek istemez. Çünkü Hicaz bölgesi tarihi boyunca bir emîrin bir hükümdarın veya güçlü bir otoritenin himayesi altında hüküm sürmemiş ve hiçbir ecnebi işgali altında kalmamıştır. Buranın halkı ve özellikle çölde yaşayan bedevîler, uçsuz bucaksız çöllerde dağınık halde, özgürce ve istedikleri şekilde hayatlarını devam ettirmişlerdir. Uçsuz bucaksız çöl ortamı, bedevîlere birçok özellik kazandırmıştır. Bedevîlerin cesur olmaları, kanaatkâr olmaları, özgürlüklerine çok düşkün olmaları ve hiçbir otoriteye boyun eğmemeleri ilk göze çarpan özellikleridir.⁴⁰² Disiplin, nizama riayet ve otorite onlara göre bir şey değildir. Bedevî bundan rahatsız olur.⁴⁰³ Ama daha sonraları, fetihler sebebiyle garnizon şehirlerde yaşamaya başlayan bedevîler, belli bir disiplin ve düzen altında yaşamaya çok alışık olmadıklarından kendi yaşama stillerini yeni toplumsal şartlar altında sürdürmeye devam etmişlerdir. Şehirleşme sürecinin yol açtığı değişime ve yeni sosyal nizama karşı bedevîlerin uyumsuzluk gösterdiği bir gerçektir. Dolayısıyla kendi yaşam tarzlarına uymadıkları gerekçesiyle etraflarındaki daha geniş toplum mensuplarını “bozulmuş” Müslümanlar olarak görüp bunlara karşı savaş

³⁹⁸ Durî, *a.g.e.* s. 85.

³⁹⁹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 21; Fıglalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169.

⁴⁰⁰ Fıglalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, XXII, 245; Watt, *a.g.e.* s. 24-44.

⁴⁰¹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 21.

⁴⁰² Bkz. Çağatay, Neş'et, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1963, s. 92; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 31.

⁴⁰³ Algül, *a.g.e.* I, 95; Özaydın, “Arap”, *DİA*, III, 322.

açmışlardır.⁴⁰⁴ Bedevîlerin bu uyumsuzluğu, yönetime karşı güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirmiştir. Değişen şartlar onların eski hayatlarına göre olumsuz şartlardı ve düzeltilmesi gerekliydi. Kayıtsız şartsız çöl hayatından, teşkilatlı, yalnız bireylerin değil topyekûn toplumu bağlayıcı kurullarla hareket eden bir devlet içinde yaşamaya geçişin getirdiği sıkıntılar, bedevîler için hissi gerginlikler doğurmuş ve bu gerginlikler daha sonra ümmetin geleceğinde ortaya çıkacak derin ayrılıklara sebebiyet vermiştir.⁴⁰⁵ Ataları ve kendileri de bedevî olan Hâricîlerin “Lâ Hükme illâ lillah”⁴⁰⁶ ayetine verdikleri mana da her türlü düzeni reddetmek yönündeydi. Zira düzen demek, “devlet” demektir ve devlet ise yetkilere sahip kişilerle oluşur. Hâricîler, kişilerin yetkilerini, hüküm verme yetkilerini reddetmekle “devlet” kurumuna karşı bedevî tepkisini gösteriyordu.⁴⁰⁷ Çünkü Hâricîlere göre hiçbir insanın bir diğeri muvacehesinde, bu hakimiyeti kendi şahsına bağlamak hakkı olmadığı gibi bunu asla tevârüs de ettiremezdi. Bir hükümdarlık ki, ancak Allah’ın adına olduğu ve onun istek ve emirlerine uygun bir şekilde uygulandığı sürece meşrudur.⁴⁰⁸ Durî’nin de ifade ettiği gibi Hâricîlerin devlet otorite ve düşüncesini kavrayamayışları meşhur “Lâ Hükme İllâ Lillah” (otorite sadece Allah’ındır.), çağrılarında görülür.⁴⁰⁹

Bu açıklamalardan sonra Hâricîlik hareketini bedevîlikten kaynaklanan ya da bedevîliğin devamı olan bir hareket şeklinde değerlendirmek mümkündür. İlk Hâricîlerin bedevî kökenliler arasından çıkmış olması, haklı olarak Hâricîlik hareketi ile bedevîlik arasında bir bağ kurulmasına neden olmuştur.⁴¹⁰

Buna göre Hz. Peygamber’in vefatından hemen sonra ortaya çıkan irtidat eden kabileler, yalancı peygamberlerin ortaya çıktığı kabileler ve Hz. Ali’ye tahkim olayında karşı çıkanlar hep aynı kabilelerdendir. O halde Hâricîlerin, Hz. Ali’nin

⁴⁰⁴ Bodur, “Sekt Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Olarak Bir Bakış”, *KSÜİFD*, sy. 10, 38.

⁴⁰⁵ Teber, Ömer Faruk, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruyeti Sorunu”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 34, Erzurum, 2008, 61.

⁴⁰⁶ el-Mâide, 5/44.

⁴⁰⁷ Akyol, *a.g.e.* s. 63.

⁴⁰⁸ Teber, *a.g.m.* 62.

⁴⁰⁹ Durî, *a.g.e.* s. 108.

⁴¹⁰ Bkz. Akyol, *a.g.e.* s. 51; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, Ankara, 2001, s. 205; Durî, *a.g.e.* s. 108; Fayda, “Bedevî”, *DİA*, V, 316; Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara, 2004, s. 277; İlhan, *a.g.m.* 106; Watt, *a.g.e.* s. 24.

saflarından ayrılıp, daha sonra da isyanlarını sürdürmelerinin asıl sebebi kendilerinin iddia ettiği gibi ma'rufu emir, münkeri nehy vazifesini yerine getirmek değildir. Kur'ân'ın hâkim kılınması adalet ve istikrarın sağlanması yolundaki samimi arzuları istismar etmek suretiyle merkezi otoritenin yıpratılmasıdır.⁴¹¹ Çünkü disiplin, nizama riayet ve otorite, onların bedevî düşünce yapılarına göre bağımsızlıklarını, özgürlük ve hürriyetlerini kısıtlayan olgulardır.

Necd'in İslam Tarihi sayfalarına tekrar dönüşü Vehhâbiliğin bu topraklarda ortaya çıkmasıyla başlar.⁴¹² Vehhâbi düşüncesine ismini veren Muhammed b. Abdilvehhâb da Necd'e bağlı Uyeyne köyünde doğdu ve Temîm boyundan Abdilvehhâb b. Süleyman'ın oğludur.⁴¹³ Muhammed b. Abdilvehhâb, siyasi ve askeri desteği de vererek Vehhâbiliğin gelişip yayılmasına vesile olan Muhammed b. Suud'un da Necdli bedevî bir kabilenin reisi olması da önemli bir özelliktir. Dolayısıyla Vehhâbiliğin çıkış yeri ve anavatanı Necd'dir.

Sonuç olarak hem Hâricîler hem de Vehhâbiler, hiçbir otorite kabul etmeyen bedevî kabilelerden ortaya çıkmışlardır. Hâricîlerin ve Vehhâbilerin davranışlarındaki sert tutumun çölde oldukça zor hayat şartları altında yaşamak zorunda olmalarının tabii bir sonucudur. Her iki grup da Necdli bedevî kabilelerden ortaya çıkmışlardır ve yerleşik hayata geçişte zorlanmışlardır. Hz. Ali bu kabilevi hayatı atlayıp şehir hayatına ulaşmak istemiştir.⁴¹⁴ Ama bunda başarılı olamamıştır. Çünkü muhalifleri bu kabilevî düşünceyi devam ettirmek istemektedirler. Vehhâbiler de bedevî hayattan yerleşik düzene geçememişlerdir. İbn Suud ve Vehhâbi ulemanın direktifleriyle göçebe hayvancılığı bırakıp, yerleşime geçerek ziraata başlayan bedevîlerin yeni uğraşlarında başarılı olduklarını söylemek güçtür. Başlangıçta her ne kadar hicrelerin⁴¹⁵ çiftçilik suretiyle kendi kendilerine yeterli hale gelmeleri planlandıysa da bu plan hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.

⁴¹¹ İlhan, *a.g.m.* 115.

⁴¹² Büyükkara, *a.g.e.* s. 21.

⁴¹³ Ecer, *a.g.m.* 18; Yörükân, *a.g.m.* 55.

⁴¹⁴ Akyol, *a.g.e.* s. 41.

⁴¹⁵ Göç etmek anlamına gelen hicre kelimesi, bedevîlerin iskan yerlerinin ismi olarak kullanılmıştır.

II. BÖLÜM

HÂRİCİLİK VE VEHHÂBİLİKTE ORTAK İNANÇ ANLAYIŞLARI

1. İmanın lügat ve Terim Manası

İman kelimesi “e-m-n” kökünden türemiş “if’al” vezninde bir mastar olup, bu kelimenin esas manası korkunun zıddı olan “emniyet ve güvenlik” demektir.⁴¹⁶ “İman” kelimesindeki hemze, Arap diline göre “ta’diye” (geçişli) veya “sayrûret” (geçişsiz) olmak üzere iki manada kullanılmaktadır. Hemze, “ta’diye” için olursa, iman; “eman vermek, emin kılmak” manalarına gelir.⁴¹⁷ Nitekim el-Esmâü’l-Hüsna’dan olan “el-mü’min” (eman veren, emin kılan)’de bu manadadır.⁴¹⁸ Yine Kur’ân’da Allah, Kureyşlilere hitaben: “*ve âmenehüm min hayf.....korku içinde iken, kendilerini güvene kavuşturan* Kâbe’nin rabbine kulluk etsinler”⁴¹⁹ diye buyurmaktadır. Bu ayette geçen “ve âmenehüm” kelimesi “güven vermek, emin kılmak” anlamlarına gelmektedir.

Hemze, “sayrûret” için olursa, iman “emin olmak, kalbi itimat ve sükuna kavuşturmak” manasını ifade eder ki, buna Türkçemizde “inanmak” denir.⁴²⁰ Durum böyle olunca imanın esas manası “kalbin huzura ve sükuna kavuşması, her türlü korkunun karşısında kendisini emniyette hissetmesi” anlamlarına gelir. Ayrıca bu kelime, korkusuz kılmak, karşısındakine güven vermek gibi bir kişiyi söylediği sözde tasdik etmek, doğrulamak, söylediğini kabullenmek, gönül huzuru ile benimsemek, şüpheye yer vermeyecek şekilde içten ve yürekten inanmak anlamlarına gelir.⁴²¹ Nitekim Yusuf süresi’nin 17. ayetinde geçen olayda Hz. Yusuf’un kardeşleri babalarına: “*ve mâ ente bi mü’minin lenâ / “sen bize inanmazsın”*,”⁴²² senin bize güvenin yok, söylediğimizi tasdik etmiyorsun.” diyorlardı. İşte bu ayet-i kerimede de “iman” kelimesi “tasdik etmek, doğrulamak, kabul etmek” anlamlarını taşımaktadır.

⁴¹⁶ İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisâni’l-Arab*, Beyrut, ty. XIII, 21; Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *DİA*, XXII, İstanbul, 2000, s. 212.

⁴¹⁷ Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, Ankara, 1964, s. 84; Gölcük-Toprak, a.g.e. s. 109.

⁴¹⁸ İmâm-ı-Gazâli, *Esmâ-i Hüsnâ*, çev. M. Ferhat, İstanbul, 1972, s. 87-88.

⁴¹⁹ Kureyş, 106/4.

⁴²⁰ Aydın, a.g.e. s. 84.

⁴²¹ Taşpınar, Halil, “İman ve İslam Terimlerine Kur’ân ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış”, *DİD*, XXXIII, sy. 2. Ankara, 2007, s. 216.

⁴²² Yusuf, 12/17.

Lügatte mutlak tasdik anlamına gelen iman kelimesinin⁴²³ terim anlamı ise; yüce Allah'a inanıp, varlığını ve birliğini kabul etmek, Hz. Muhammed'e inanmak, onun Allah'ın katından getirdiği kesin olarak bilinen şeylerin hepsini kabul edip tasdik etmek, boyun eğip gönülden razı olmak ve bu inancını da dil ile söyleyip açıklamakla birlikte bütün bunların neticesinde insanın kendisini güven içinde hissetmesi⁴²⁴ şeklinde tanımlayabiliriz.

2.Bazı Mezheplere göre İmanın Hakikati

İman, Kelam ilminde üzerinde en çok durulan ve ayrıntılı bir şekilde incelenen konulardan biridir. Bunun sebebi, dinin merkezinde imanın bulunması ve dini hayatın bütün yönlerinin bu merkeze göre anlam ve değer kazanmasıdır.⁴²⁵ Kur'ân-ı Kerim'deki ayetler⁴²⁶ ve Hz. Muhammed (sav)'in hadisleri, imanın lügat manası olan "kalp ile tasdikten" başka bir tarif vermemektedir. Durum böyle olunca Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ulemâ, imanın hakikatini açıklamaya ve belirtmeye çalışmışlardır.

Nitekim imanın hakikati konusunda, Kelam mezhepleri değişik görüşlerin sahibi olmuşlardır. Ehl-i sünnet kelamcılarına göre, imanın hakikati, kalbin tasdikinden ibarettir. Dolayısıyla şer'i iman, Hz. Muhammed (sav)'in Allah'tan getirdiklerine ve dinden olduğu zaruri olarak bilinen haber ve hükümlerin doğru ve gerçek olduğuna tereddütsüz inanmak ve bunların tamamını kalp ile tasdik ve kabul etmektir.⁴²⁷ İmam Eş'arî,⁴²⁸ İmam Mâtürîdî (ö.333),⁴²⁹ Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö.508),⁴³⁰ eş-Şehristânî,⁴³¹ Osmanlı âlimlerinden Hızır Bey⁴³² gibi Ehl-i sünnet âlimleri imanın bir kalp ve vicdan işi olduğunu benimsemişlerdir. Böylece imanın

⁴²³ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 276.

⁴²⁴ İmam Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, çev. Ali Güzeldülger, İstanbul, 1973, s. 16; Taftazânî, *a.g.e.* s. 272; Taşpınar, *a.g.m.* 217. Bkz. Aydın, *a.g.e.* s. 85; Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 110; Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII, 212.

⁴²⁵ Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII, 213.

⁴²⁶ el-Mâide, 5/141; en-Nahl, 16/106; el-Hucurât, 49/14.

⁴²⁷ en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille Fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2003, II, 415; Taftazânî, *a.g.e.* s. 277. Bkz. Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 119; Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII, 213.

⁴²⁸ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 406; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 104.

⁴²⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhit*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2005, s. 490; es-Sâbüni, Nureddin, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1995, s. 171.

⁴³⁰ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 411-417.

⁴³¹ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 54.

⁴³² Hızır Bey, "Kâside-i Nûniye", *Akaid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994, s. 145.

hakikati, dini hüküm ve esasları irade ve istekle tam bir teslimiyet içinde kalp ile tasdik etmektir.⁴³³ Kısaca İmam Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi “kalp, imanın yatağı olmaya layık görülen yegane merkez”⁴³⁴dir.

Ehl-i sünnet âlimlerinden Fahu'l-İslam Pezdevi (ö.482), İbrahim Hakkı, İmam Birgivî (ö.981),⁴³⁵ İmam Tahâvi (ö.331),⁴³⁶ Hâkim Semerkandî (ö.342)⁴³⁷ ve Serahsi (ö.490) gibi bazı âlimler, şer'î imanı kalp ile tasdik dil ile ikrar şeklinde tarif etmişlerdir.⁴³⁸ “Kavl-i meşhur” diye şöhret bulmuş olan bu görüş sahiplerine göre imanın biri tasdik diğeri ikrar olmak üzere iki rüknü vardır. Bu rükünlerden biri eksik olursa iman gerçekleşmez. Ancak daha sonraki Hanefî fıkıhçılar tasdiki, imanın asli cüz'ü, ikrarı da zâid cüz'ü olarak kabul etmişlerdir. “Dil ile ikrar”⁴³⁹ sadece dünyada Müslüman ahkâmının yürütülmesi için şarttır.⁴⁴⁰ Bu hükmü Ebû Hanife (ö.150) “*el-Âlim ve'l-Müteallim*” adlı kitabında zikretmiştir.⁴⁴¹ Onun için Ebû Hanife'nin iman taksiminde; kalbiyle iman eden kimse diliyle söylemedikçe insanlar arasında mü'min sayılmasa da, Allah indinde mü'mindir.⁴⁴² Nitekim Mâtürîdî de ikrarı dünyevî hükümlerin yerine getirilmesi için şart olarak kabul eder.⁴⁴³

Mürcie ve Kerrâmiye mezhepleri imanın hakikatini sadece dil ile ikrardan ibaret görüp, “inanılması gereken hususları kalbin tasdiki olmaksızın dil ile ikrar etmektir”⁴⁴⁴ diye tarif etmişlerdir.

Mu'tezile, Havâric, Ehl-i Hadis ve Zâhiriler imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel şeklinde anlamışlardır.⁴⁴⁵

⁴³³ Yeprem, M. Saim, *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, İstanbul, 2000, s. 35.

⁴³⁴ el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 493.

⁴³⁵ İmam Birgivî, “Ravzâtü'l-Cennât”, *Akâid Risâleleri*, s. 68.

⁴³⁶ İmam Tahâvi, “Âkîdetü't-Tahâviyye”, *Akâid Risâleleri*, s. 153.

⁴³⁷ es-Semerkandî, “Kitâbu's-Sevâdü'l-Âzam”, *Akâid Risâleleri*, s. 96.

⁴³⁸ Taftazânî, *a.g.e.* s. 278.

⁴³⁹ Ebû Hanife, “Fıkh-ı Ekber”, *Akaid Risâleleri*, s. 58.

⁴⁴⁰ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 404; Taftazânî, *a.g.e.* s. 278-284. Krş. Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 121 vd; Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, XXII, 213;.

⁴⁴¹ es-Sâbûnî, *a.g.e.* s. 171.

⁴⁴² Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, çev. Osman Kesioğlu, Ankara, 2005, s. 198. Bkz. Aydın, *a.g.e.* s. 96.

⁴⁴³ el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 490; es-Sâbûnî, *a.g.e.* s. 171.

⁴⁴⁴ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 144; el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 491 vd; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 166; en-Nesefî, *a.g.e.* II, 405; Taftazânî, *a.g.e.* s. 280; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, Ankara, 2002, s. 128.

⁴⁴⁵ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 404.

3.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre İmanın Hakikati

Hâricîler şer'i iman, fiil-i kalp, fiil-i lisan ve fiil-i cevârih olarak (el-amel bi'l-erkan) tanımlamışlardır. Bunlara göre imanın üç rüknü vardır. Bu üç rükünden birisi bulunmadığı takdirde kişi iman dairesinden çıkar. Böyle birisi Hâricîlere göre kâfirdir. Hâricîlere göre nafîle hükmünde olan hususlar bile bunlara dâhildir. Böylece farzlar bir tarafa nafîleleri bile terk edenler küfre düşmektedirler.⁴⁴⁶

Hâricîlere göre iman, Allah'ın kullarına farz kıldığı şeylerin hepsini yapmaktır. Yani Allah'a itaat etmek, güzel ameller işlemek de imandandır. Bunlardan birini terk eden kimse imandan çıkar ve cehennemde temelli kalır.⁴⁴⁷ Dolayısıyla Hâricîlere göre İslam şunlarsız olmaz: “Farzları ve sünnetleri ile namazlar, taharet, zekat, oruç, haccın yanı sıra, sılatu'l-erhâm, birru'l-valideyn, el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-neyhü ani'l-münker, cihad, yakın komşuya ve yolcuya hakkını vermek, emaneti eda, doğru şهادette bulunmak, gözleri haramlardan sakınmak, yalan sözü terk etmek, haramlara yaklaşmamak, haramı haram, helali helal saymak, Allah'ın ve Resûlü'nün yasakladıklarından uzak durmak” şeklinde Allah'ın kitabında yazılı olan hüküm, emir ve nehyler sayılmaktadır.⁴⁴⁸

İnanç yahut iman, dinin temel noktası olduğunu kimse inkar etmeyecektir. Dahası özellikle İslam'da bu kavrama ait sorunlar son derece önemlidir ve bunun sebebi sadece İslam'ı ilgilendirmeleri, onun özü ve varlığı ile ilgili bulunmaları değildir. İman kavramı çerçevesinde başlatılan tartışmalar ilk Müslümanlar arasında ilahiyat zihniyetinin ve düşünce tarzının tohumlarını atmıştır. Hâricîler, İslam düşünce tarihinde ilk kez iman sorununu ciddi kuramsal ve kelamsal bir sorun olarak ortaya çıkardılar.⁴⁴⁹ Bundan dolayı Hâricîlerin itikadi görüşlerinin temel taşını, son derece geniş bir şekilde ele alınan “iman” teşkil eder.⁴⁵⁰ Onlara göre iman, üç rükünden ibarettir. Ameller yani namaz, oruç, hac, zekat, adalet, doğruluk gibi dini emirler imandan bir cüzdür, ondan ayrılmazlar. İman sadece kalp ile tasdik, dil ile ikrardan ibaret değildir, emirleri yerine getirmek ve günahlardan kaçınmakta

⁴⁴⁶ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 120; Tâlibî, *a.g.e.* I, 185 ve 209. Bkz. Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 242; Kutluay, “İbâdilere Ait Bazı Metinler”, *AÜİFD*, XV, 147.

⁴⁴⁷ Fığlalı, E. Ruhi, “İbâdiyenin Siyasi ve İtikadi Görüşleri”, *AÜİFD*, XXI, 337.

⁴⁴⁸ Kutluay, “İbâdilere Ait Bazı Metinler”, *AÜİFD*, XV, 148.

⁴⁴⁹ İzutsu, Toshikiko, *İslam düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, 2000, s. 11.

⁴⁵⁰ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 92.

imandandır. Buna göre, emirleri yerine getirmemek veya yasakları işlemek kişiyi küfre sokar. Bu durumda olan biri ebedi olarak azap görür.⁴⁵¹

Hâricîler ve ileri gelenleri daha önce de zikredildiği gibi bedevîlerden oluşmakta idi. Takdir edilmelidir ki, grupların, toplulukların veya mezheplerin içinde doğup-geliştikleri toplumsal yapıların, hava koşullarının ve fiziksel şartların karakteristik özellikleri, insanların karakter ve psikolojilerini, itikat ve inançlarını etkilemekte, düşünce sistemlerine tesir etmektedir.

Hâricîlerin anavatanı çölde, özellikle iklim şartları, kabilecilik ve göçebelik dikkat çekmektedir. Bunlar bedevînin hayat tarzı ve dünya görüşü yanında; din anlayışı, büyük günah ve iman nazariyesini de belirleyen en temel faktörlerdir. Nitekim geceyle gündüz arasındaki aşırı ısı farkına dayalı iklim şartlarının, iki karşıt kutuplu bir bakış açısının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı, bununda kişi veya olayların dost-düşman veya mü'min-kâfir düşüncesiyle değerlendirilmesine yol açtığı görülmektedir.⁴⁵²

Öyle anlaşılıyor ki Hâricîler, kabile zihniyetinin tesiriyle İslam'ın getirdiği ferdi sorumluluğu anlayamamış ve günahla-küfür, imanla-amel arasındaki farkı tespit edememişlerdir. Hâricîlere göre imanla-İslam ayrılmaz bir bütün olarak, eş anlamda kullanılmış, -Ehl-i sünnetin aksine- amellerin ihmal edilmesinden dolayı imandan çıkılacağı görüşü benimsenmiştir.⁴⁵³

Davranışlarındaki sertlik, imanlarındaki taassup ve kendi inanışlarında olmayanları tekfir etmek gibi özelliklerinden dolayı Vehhâbilik ve Hâricîlik arasında bir benzerlik kurmak tabii karşılanmalıdır.

Vehhâbiler ise; biz itikatta selefi,⁴⁵⁴ amelde Hanbeliyiz, Vehhâbilik diye bir şey yoktur, Muhammed b. Abdilvehhab ilmen ve fiilen bu mezhebi yenileyen bir şeyhü'l-İslam olmaktan başka bir şey değildir,⁴⁵⁵ derler. Vehhâbiler, kendilerinden

⁴⁵¹ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 102; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 59; en-Neseî, *a.g.e.* II, 369; Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 34.

⁴⁵² Akoğlu, Muharrem, "Kebire ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu'tezile İlişkisi", *EÜSBED*, sy. 23, Kayseri, 2007, s. 320.

⁴⁵³ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 278 ve 287; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

⁴⁵⁴ Özellikle akâidde, nasda vârid olanı-müteşâbihâtı ile birlikte- aynen kabul edip, te'vile gitmeyen Ehl-i sünneti hassâyı ifade eder. Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 1981, s. 113.

⁴⁵⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikdi İslam Mezhepleri*, s. 96; Şenel, *a.g.e.* s. 127; Yörükân, *a.g.m.* 51.

asırlar önce yaşamış İbn Teymiye (ö.728) ve onun talebesi İbn Kayyim el-Cezviyye'nin (ö.751) fikirlerini temel almışlardır. İbn Teymiye gibi kendilerini Ahmet b. Hanbel'in (ö.241) mezhebini devam ettiren Sünnîler olarak⁴⁵⁶ göstermeye çalışmışlarsa da Vehhâbiler, Ahmet b. Hanbel'in görüşlerinden birçok noktada ayrılmışlardır. Ayrıca onlar, İbn Teymiye ve İbn Kayyim el-Cezviyye'nin görüşlerini taassupla benimsemişler ve prensiplerini zorla kabul ettirmek için insanlara aşırı derecede şiddet uygulamışlardır.⁴⁵⁷

İmanın tanımı konusunda Ahmet b. Hanbel'in, "İman, söz ve amelden ibarettir", "İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla ameldir." şeklinde iki tanım yaptığı belirtilmektedir.⁴⁵⁸ Bunlardan ikincisinin ona ait olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmektedir. Zira onun kalp ile tasdik, dil ile ikrar edip, itaati terk eden kimseyi, "imanı eksik bir mü'min" olarak nitelendirmesi kalp ile tasdiki, imanın rükünlerinden biri olarak kabul ettiğini göstermektedir. İbn Hanbel, amelin imandan bir cüz olduğunu kabul etmesine rağmen, imanı olduğu halde, itaati terk eden kimseyi kâfir saymamıştır.⁴⁵⁹ Amelde ve itikatta Hanbeliyiz diyen Vehhâbiler, imanın hakikati konusunda Ahmet b. Hanbel'e değil, İbn Teymiye'ye uyarlar.⁴⁶⁰

Muhammed b. Abdilvehhab'a göre iman, "Kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla ameldir." Bir kimse bu üç rüknü kendisinde bulundurursa sevabı kazanır ve cezadan uzak olur. Dolayısıyla Vehhâbiler, amelin imanın bir parçası olduğuna inandıkları için farzlardan birini terk eden kimseyi dinden çıkmış olarak görmüşlerdir.⁴⁶¹

İbn Abdilvehhab ve Vehhâbiler, imanın hakikati meselesindeki sert ve katı tutumlarıyla Hâricîleri taklit etmiş olmaktadır. Bilindiği gibi Hâricîler de, ameli imana dâhil ederek, namaz, oruç, hac ve diğer ibadetleri yerine getirmemeyi, küfür

⁴⁵⁶ Muhammed b. Abdilvehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, Medine, 1395, s. 6.

⁴⁵⁷ Bodur, Hüsnü Ezber, "Vehhâbi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜİFD*, sy. 2, s. 7. Bkz. A. Cevdet Paşa, *Tarihi Cevdet*, IV, 1852-1853; Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 264; Laoust, *a.g.e.* s. 339; Paşayev, "Vehhâbilik", *Bakü Devlet ÜİF İlmi Mecmuası*, sy. 5, s. 124; Yörükân, *a.g.m.* 51-52.

⁴⁵⁸ Ebû Mansur Muammer Isfahânî, "Kitâbu'l-Menâhiç", *Akâid Risâleleri*, s. 103; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 500.

⁴⁵⁹ Koca, Ferhat, *Ahmet b. Hanbel*, Ankara, 2008, s. 55; Yavuz, Yusuf Şevki, "Ahmet b. Hanbel", *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 86.

⁴⁶⁰ Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, s. 221; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 103; Fığlalı, "Vehhâbilik", *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. 209.

⁴⁶¹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 104; Şenel, *a.g.e.* s. 132.

olarak telakki ediyorlardı. Nitekim Vehhâbiler de, Hâricîler gibi amelin imanın bir parçası olduğuna inandıkları için, farzlardan birini tembellikle veya inkar için terk eden kimseyi, dinden çıkmış kişi olarak görmüşlerdir. Kendilerinden olmayan ve kendileri gibi davranmayan kişilerin malları ve canlarının, kendileri için helal olduğunu kabul etmişlerdir.

Dolayısıyla daha önce zikredilen bedevî hayat tarzındaki “Kendi kabilesinden olan dost diğer kabilelerden olanlar düşmandır.” düşünce yapısı bedevîlerden olan Hâricîlerin ve Vehhâbilerin dini düşünce yapılarını da etkilemiş ve onların kolay bir şekilde insanları tekfir etmelerine veya düşman ilan etmelerine yol açmıştır.

4.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre Büyük Günah İşleyen Durumu

4.1.Günah Kelimesinin Lügat ve Terim Manası

Günah, Farsça bir kelimedir. Allah’ın emirlerine aykırı iş, dini suç manasına gelir. Yasak olanı yapmak, emrin zıddını yapmak, hakkında itap veya azap olan her fiil için kullanılır.⁴⁶² Cenâb-ı Hakkın; “*Eğer yasaklanan büyük günahlardan sakınırsanız, küçük günahlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere koyup yerleştiririz.*”, mealindeki beyanı neticesinde günahları; 1-Büyük Günah (el-Kebîre), 2-Küçük Günah (es-Sağîre), diye ikiye ayırmak mümkündür.

Dini terim olarak “el-Kebîre” denilen büyük günah, dünya hayatında had cezalarını gerektiren yahut işlenmesi halinde cehennem ile tehdit olunan, yahut lanet ya da ilahi gazabın söz konusu olduğu belirtilen günahlardır.⁴⁶³ İlim adamları büyük günahların sayısı ve mahiyeti hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Sayı itibarıyla, 7, 9, 10, 12 olduğu hadislerle dayanılarak zikredilirken, İmam Zehebi (ö.748) *Kitâbu'l-Kebâir*’inde 70 olarak saymakta, İbn Hacer el-Heytemî (ö.973) *ez-Zevâcir*’inde 467 tane büyük günah saymaktadır. Bu günahlar imanla birlikte bulunan, fakat imanı her an tehlikeye sokan bir vasıftır. Günahlar, imanı yok etmez, ama iman yok olması

⁴⁶² Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 134.

⁴⁶³ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 2008, s. 396; İlhan, Avni, “el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker”, *DEÜİFD*, sy. 3, İzmir, 1986, s. 95.

bu günahlar yüzünden her an mümkündür. Günah işleyen kâfir olmaz, ama günahı helal sayarak işleyen kâfir ve münkir olur.⁴⁶⁴

Büyük günah meselesi, imanın hakikati bahsine bağlı olduğu için itikadi mezheplerin büyük günaha bakışları, onların iman anlayışlarının bir uzantısı şeklindedir.

Müslümanlar arasında vuku' bulan ilk ihtilafların en önemlisi, büyük günah işleyen kişinin durumudur.⁴⁶⁵ Büyük günah, Hz. Osman'ın öldürülmesini takip eden Cemel ve Sıffîn savaşlarından sonra Hâricîlerin Hz. Osman'ı, Hz. Ali'yi, hakemleri, Muaviye'yi ve taraftarlarını tekfir etmeleri ve zâlim imama karşı ayaklamayı vacip görmeleri üzerine gündeme gelen bir problemdir.⁴⁶⁶ Bunun neticesinde İslam ilahiyatının ilk yıllarında büyük günahlar ile ilgili birkaç görüş ortaya çıkmıştır:

- a. Böyle bir kimse alenen kâfirdir. (Hâricîler).
- b. Hâla müslümandır, mü'mindir. (Mürcie ve daha sonra ehl-i sünnet).
- c. Ne müslümandır ne de kâfirdir. Bu ikisi arasında bağımsız bir kategoriye sahiptir. (Mu'tezile).
- d. Münafiktir. (Hasan el-Basri).

Ehl-i sünnete göre küfürden başka günah işleyen kimse ne kâfir ne de münafık olur. Böylesi imandan çıkmaz. Şayet tövbe etmeden ölürse, Allah bir şefaatinin şefaati sayesinde veya kendi lütfü keremiyle onu affeder. Yahut da işlediği suç miktarınca cezalandırdıktan sonra mutlaka cennete koyar. Böyle kişiler asla kâfirdir veya münafiktir diye isimlendirilemez.⁴⁶⁷

Büyük günah, küçük günah ayrımı yapmadan bütün günahları, büyük günah sayanların başında Hâricîler gelir.⁴⁶⁸ Hâricîlerin büyük fırkaları, el-Muhakkime, Ezârîka, Necedât, Beyhesiye, Acârîde, Sealibe ve İbaziyye olup diğerleri bunların

⁴⁶⁴ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *a.g.e.* s. 396; Bebek, Adil, "Kebîre", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 164; Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 134; Yeprem, *a.g.e.* s. 51.

⁴⁶⁵ Bebek, "Kebîre", *DİA*, XXV, 164.

⁴⁶⁶ Kutlu, *a.g.e.* s. 104.

⁴⁶⁷ Tahâvi, "Akîdetü't-Tahâviyye", *a.g.e.* s. 68-69; el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 430; en-Nesefî, *a.g.e.* II, 368; es-Sâbûnî, *a.g.e.* s. 161.

⁴⁶⁸ el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 423; en-Nesefî, *a.g.e.* II, 369; Ebû Zehra, *İslamda İtikadi Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 70; Tâlibî, *a.g.e.* s. 134.

furûudur. Bu fırkalardaki müşterek düşünce, Osman ve Ali'den teberrî etmektir. Bunu bütün itaatlerin üzerinde bir özellik olarak kabul ederler. Ayrıca büyük günah işleyenleri kâfir saymak, imam sünnete muhalefet ettiğinde ona isyan etmeyi gerekli bir hak kabul etmek, iki hakemi tekfir etmek, Ashab-ı Cemel ve tahkîmden râzı olanların hepsini tekfir etmek müşterek düşüncelerindedir.⁴⁶⁹ Hâricîler ayrıca, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerinin tamamını, Hz. Osman'ın ilk altı yılını ve Hz. Ali'nin tahkîme kadar ki halifeliğini meşru sayıp, Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık halifelik döneminden itibaren vuku' bulan olayları, idari ve siyasi karışıklıkları ve Osman'ın bu dönemdeki icraatını adaletsizlik şeklinde değerlendirmeleri hemen hemen bütün Hâricîlerin ittifak ettiği hususlardır.⁴⁷⁰ Hâricîlere göre Hz. Ali, hakem tayini konusunda yanılmıştır.⁴⁷¹ Hakeme râzı olduğu için Hz. Ali'nin büyük günah işlediğini ileri süren ilk Hâricîler, aynı zamanda halife Hz. Ali'nin küfre düştüğünü iddia etmişlerdir.⁴⁷² Önceleri Hz. Ali'ye çevrilen bu itham, zamanla daha da genişletilerek Hâricîlerin görüşlerini benimsemeyen herkese teşmil edilmiştir.⁴⁷³ Bundan dolayı hakem tayinine râzı olanlar, Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Muaviye, Amr b. el-Âs ve Cemel Savaşı'na katılanlar kâfirdirler.⁴⁷⁴ Aynı zamanda Hz. Ali'nin iki oğlunu, İbn Abbas'ı ve Ebû Eyyüb el-Ensârî'yi(ö.49) de küfürle suçlamışlardır. Yine Osman, Âişe, Talha ve Zübeyr'i de tekfir etmişlerdir. Hâricîler tahkîmden sonra Ali ve Muaviye'den ayrılmayan herkesi ve ümmetten günah işleyen herkesi de tekfir ederek toplumun dışına itmişlerdir.⁴⁷⁵ Böylelikle "tekfir", Hâricî düşüncesinin belirgin bir alameti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁶

4.2. Tekfir

Müslüman olduğu bilinen bir kişiyi, inkar özelliği taşıyan inanç, söz veya davranıştan ötürü kâfir saymak demektir. Bir kimseyi küfürle itham ederken göz önünde bulundurulması gereken husus, o kimsenin küfür olan o inancı gönülden

⁴⁶⁹ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 55; eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 120; Tâlibî, *a.g.e.* s. 206.

⁴⁷⁰ Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169.

⁴⁷¹ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 121.

⁴⁷² el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 102; Nevin, A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990, s. 195.

⁴⁷³ Akbulut, "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD*, XXI, 339.

⁴⁷⁴ Turan, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Samsun, 1993, s. 41.

⁴⁷⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 251; el-İrakî, *a.g.e.* s. 23.

⁴⁷⁶ Nevin, *a.g.e.* s. 199.

benimsediğinin iyi tespit edilmesidir. Muhatap küfrü açıkça benimsemiyorsa, onun inanç, söz veya davranışı ile küfre girdiğini söyleme konusunda temkinli olmak gerekir. Bizlere her konuda örnek olan Allah Resûlü'nün, saadet asrında yaşamış insanlardan belli şahıs ve grupları tekfir ettiği bilinmemektedir. Halbuki Medine devrinde Müslümanların arasında münafıkların bulunduğu bir hakikattir. Vahy ile kimlerin samimi bir imana sahip olduğunu, kimlerin de içi küfürle kararmışken dışından iman izhar ettiğini çok iyi bilen Allah Resûlü, bu tekfirden hep kaçınmıştır. Hz. Peygamber'in yaşantısını ve tavsiyelerini göz önünde bulunduran âlimler "Ehl-i kiblede olup da günah işlemiş bulunan bir kimseyi, bundan dolayı tekfir etmemeyi" Ehl-i sünnetin temel prensipleri arasında zikretmişlerdir.⁴⁷⁷

Küfür içerisinde olan bir kişi bu durumdan kurtulup, Müslüman olabileceği gibi, Müslüman olan bir kişi de dinden çıkarak küfre girebilir. Ancak Müslüman olan bir kişinin hangi durumlarda küfre girebileceği, küfür ile iman arasındaki sınır tayini hicri I. asırdan başlamak üzere tarih boyunca mezhepler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Bu konudaki tartışma, Hâricîlerin ortaya çıkışıyla yani Hz. Ali'nin döneminden günümüze kadar devam ede gelmektedir. Hâricîler büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederken, şeytanın Hz. Âdem'e secde etmemesinden dolayı küfre girdiğini bildiren şu ayeti delil olarak zikrederler; "*Bir zamanlar biz meleklere, Âdem'e secde ediniz dedik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.*"⁴⁷⁸ Onlara göre şeytan, Allah'a itaatkar ve Allah'ı bilen biriydi. Hz. Âdem'e secde etmekten kaçınarak büyük günah işlemiştir. Bu nedenle kâfir olarak lanetlenmiş ve cehennemde ebedi olarak kalacağına hükmolunmuştur.⁴⁷⁹ Böylece, onlara göre her büyük günah işleyen kişi Allah'a başkaldırma, ona isyan etme kastıyla günah işlemektedir ve bu nedenle imandan çıkmış, küfre girmiştir. Bu durumdaki günahkar kişinin hükmü ise ebedi kalacağı cehennemdir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 287; en-Neseffî, Ömer, "Metni Akâid", *Akâid Risâleleri*, s. 113; es-Sâbûnî, *a.g.e.* s. 162; Kadı Adudiddin el-Îcî, "Akâid-i Adûdiye", *Akâid Risâleleri*, s. 129; Karaman, Hayrettin, *İlmihâl İman ve İbadetler*, I, 79; Topaloğlu, *a.g.e.* s. 271.

⁴⁷⁸ el-Bakara, 2/34.

⁴⁷⁹ Akbulut, *a.g.m.* 339; Kılavuz, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı*, İstanbul, 2000, s. 15 vd; Tâlibî, *a.g.e.* I, 134.

⁴⁸⁰ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 102; el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 433; en-Neseffî, *a.g.e.* II, 369; Şimşek, M. Sait, "Tekfir", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 2000, s. 34; Tâlibî, *a.g.e.* I, 206.

Hâricîleri İslam cemaatine karşı çıkaran, kendi dışındakilerini müşrik görmelerini sağlayan ve idarecileri devamlı tedirgin etmelerini sağlayan ilke, günah işleyenlerin kâfir olduğu iddiasıdır.⁴⁸¹ Çünkü Hâricîlere göre imanın hakikati dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla ameldir. Bunun sonucu olarak amel, imanın bir rüknü olarak kabul edilmiş ve İslam'ın emirlerini kendilerine göre yerine getirmeyenleri, kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir etmişlerdir.

Hz. Osman'ın şehadeti ile birlikte bir kaos ortamı İslam dünyasını çepeçevre kuşatmıştır. Cemel ve Sıffîn Savaşlarıyla da İslam toplumu henüz oluşmaya başladığı sıralarda “dağılma” tehlikesi ile yüz yüze gelmiştir.⁴⁸² Tahkîm kararından sonra Hâricîlerin ortaya çıkışı ile ümmet içinde mühim bir tehlike belirmiş oldu. Bir Müslümana her an kâfirsın denebilirdi. Bir kere de bu nâmı aldı mı, artık ümmet mensubu sayılmıyordu. Cebren toplumdan uzaklaştırılıyordu. Bu da gerçek Hâricîlerin görüşüne göre, onun öldürülmesi demektir. Artık onu Hâricînin kılıcından kadın ve çocukları da kurtaramazdı.⁴⁸³

Hz. Muhammed (sav)'in-daha önce de zikrettiğimiz gibi- münafıkları bildiği halde onları tekfir etmemesi, onların iç halini bildiği halde İslam ümmetinden uzaklaştırmamasına karşılık, Hâricîlerin “Ben müslümanım.” diyen kimseyi “Hayır, sen Müslüman değilsin, kâfirsın.” iddiasıyla İslam toplumundan dışarıya itmesi, İslam dini ve İslami düşüncenin kabul edebileceği bir durum değildir. Yine Hâricîlerin günah işleyen kişileri tekfir ettikten sonra ebedi bir cehennem azabını bu Müslümanlara uygun görmesi kabul edilebilir gibi değildir. Halbuki Hâricîler, Allah'ın rahmetinden ümit keserek, Cenâb-ı Hakkın afûv, gafûr ve rahîm isimlerini görmezlikten gelmişlerdir. Bu düşüncedeki insanlar, gazâb-ı ilahiyi tercih etmiş⁴⁸⁴ ve affedilebileceklerine dair birçok ayeti görememiş veya anlayamamışlardır. Bedevî kabile zihniyetinin psikolojisi ile “Bizden olmayanlar düşmanımızdır.” ilkesi ile hareket ederek, kendi dışındakilere karşı tekfir silahıyla saldırmışlardır.

Sonuçta Hâricîler, Müslüman kitleyi tekfir etmek ve ona karşı tereddüt etmeden silaha sarılmak suretiyle kendi kendilerini toplumun dışına itmiş oldular.

⁴⁸¹ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 70.

⁴⁸² İşcan, M. Zeki, *Selefilik-İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, İstanbul, 2006, s. 51.

⁴⁸³ İzutsu, *a.g.e.* s. 19.

⁴⁸⁴ el-Mâtürîdî, *a.g.e.* s. 424.

Nitekim Hâricîlerin radikal ruhu açıkça olmasa da yakın zamanda ortaya çıkan Vehhâbilik hareketinde yeniden canlanmıştır.⁴⁸⁵

Büyük günah meselesi, imanın hakikati bahsine bağlı olduğu için Vehhâbilerin büyük günaha bakışları, onların iman anlayışlarının bir uzantısı şeklindedir. Vehhâbilere göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla amel etmektir. Yani amel imana dâhil edilmiş, imanın rüknü kabul edilmiştir. Vehhâbiler, Ehl-i sünnetten farklı olarak, iman bahsini Tevhid ile alakalandırırlar. Hatta öyle ki, iman esaslarının en başta gelenlerinden biri tevhiddir.

Muhammed b. Abdilvehhâb tevhidi, *Kitâbu't-Tevhid*, adlı eserinde “Tevhid, ibadette yüce Allah’ı bir kabul etmektir.”⁴⁸⁶ diyerek ele alır. Tevhid, Hz. Peygamber’in bildirdiği en muazzam farzdır. Namazdan, oruçtan, hacdan ve zekattan daha muazzamdır. Nasıl olur da, Resûlullah’ın bütün tebliğ ettiklerini yaptığı halde, bu farzlardan birini inkar eden kâfir olur da, bütün peygamberlerin yolu olan tevhidi inkar eden kâfir olmaz?⁴⁸⁷ diyerek tevhidin önemini belirtmeye çalışır. Muhammed b. Abdilvehhâb tevhidi üç kısımda açıklamaya çalışır.

a. Tevhid-i Esmâ ve’s-Sıfat: Allah’ın isim ve sıfatlarının birleşmesi prensibidir. Allah, sıfat olarak Kur’ân’da neyi belirlemişse tahrif ve ta’tilden arî olarak ve temsile gitmeksizin kabul etmektir.⁴⁸⁸

b. Tevhid-i Rubûbiye: Her şeyin yaratıcısının Allah olduğu düşüncesidir. Allah’ın her şeyin rabbi ve mâliki olduğunu bilerek ikrar etmektir.⁴⁸⁹

c. Tevhid-i Ulûhiyye: Vehhâbiler için Tevhid denildiği zaman ilk akla gelen Tevhid, Tevhid-i Ulûhiyyedir. Bu tevhide Tevhid-i İbâdet de denir.⁴⁹⁰ Bu çeşit tevhidden maksat, kulların fiilleri ve ibadetleri ile Allah’ın birleşmesidir. Bu Tevhid, kulun gizli söz ve eylemlerini de kapsar. Tevhid-i Ulûhiyye (Tevhid-i İbâdet veya

⁴⁸⁵ Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 243.

⁴⁸⁶ Muhammed b. Abdilvehhâb, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 16. Bkz. Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 41.

⁴⁸⁷ Çağatay, “Vehhâbilik”, *İA*, XIII, 263; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 101; Muhammed b. Abdilvehhâb, *a.g.e.* s. 16-17; Şeker, *a.g.e.* s. 92, (İbn Abdilvehhâb, *Keşfü’ş-Şübühât*, Mekke, 1986, s. 3 den naklen)

⁴⁸⁸ İbn Abdilvehhâb, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 14-15.

⁴⁸⁹ İbn Abdilvehhâb, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 16. Bkz. Ecer, “Vehhâbiler”, *Üç Tebliğ*, s. 15; Kurşun, *a.g.e.* s. 21; Şeker, *a.g.e.* s. 93-94; Şenel, *a.g.e.* s. 132.

⁴⁹⁰ İbn Abdilvehhâb, *a.g.e.* s. 16. Ecer, *a.g.m.* s. 15; Kurşun, *a.g.e.* s. 21.

Tevhid-i Ameli), ortağı olmayan Allah'tan başkasına dua ve recada bulunmamak, başkalarından medet ummamak, büyük bir melek veya peygamber için bile kurban kesmemektir. Allah'tan başkası adına yardım isteyen, Allah'tan başkası için kurban kesen ve nezreden kimse kâfirdir.⁴⁹¹ Yüce Allah'ı tek olarak bilip ona ibadette ihlaslı olmak, onun dışında insanların kulluk ettikleri şeyleri de terk etmektir. İbn Abdilvehhab'a göre Tevhid, bütün peygamberlerin davet ettiği, çağırdığı önemli bir farzdır. Dolayısıyla Tevhid, (özellikle Tevhid-i ameli) dinin emirlerinin en büyüğü, onların aslı ve bütün amellerin esasıdır.⁴⁹² İşte Vehhâbilik düşünce sisteminin mihver, Tevhid-i ameli'dir. "Amel, imandan bir cüzdür.", kaidesi de bu esasa bağlanmıştır. Bu sebeple, namaz, oruç, hac, zekat vb. emirleri yerine getirmemek ve diğer günahları işlemek küfürdür. İmanla küfrü ayırt etmek demek olan Tevhid-i Ameli'ye aykırı hareket edenler kâfir sayılır ve bu gibilerin malları ve canları muvahhidlere helal olur.⁴⁹³

Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab, İbn Teymiye gibi Tevhidi, ameli açıdan değerlendirmiştir. Ona göre de gerçek Tevhid, Allah'ın ve peygamberin emri dışında emir ve yasak tanımayarak, peygamber devrinde olmayan her şeyi bid'at addedip, tevessülü terk ederek Allah'ı birmektir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi buna Tevhid-i Ameli denir. İman ile küfrü ayırt eden Tevhid budur. Bu yüzden tevhidi sadece "itikat" olarak görmek ve inanç boyutuna indirmek şirktir. Bu tür anlayışta olanlarla savaşılar. Bunların kanları ve malları helaldir.⁴⁹⁴

Sonuç olarak, imanın hakikati konusuna bağlı olarak düşünülen Tevhid-i Ameli, inanç boyutundaki tevhidin bizzat yaşayışta tezahür etmesidir. Çünkü iman ve amel bir bütündür. Bu tevhidin gereklerini yerine getirmeyenler, nehyedilen şeyleri irtikap edenler veya günah işleyenler Vehhâbilere göre Tevhid-i Ameliyi terk eden kişilerdir. Bu durum ise Vehhâbi düşünce tarzına göre küfrü gerektiren bir

⁴⁹¹ Muhammed b. Abdilvehhab, *Mesâil'ül-Cahiliyye*, Kahire, 1395, s. 8-86. Bkz. Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 41.

⁴⁹² İbn Abdilvehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 18.

⁴⁹³ Büyükkara, *a.g.e.* s. 25; Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 263; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 221; Ecer, *a.g.m.* s. 15; Fırlalı, *Çağımızda İslam Mezhepleri*, s. 103; Kurşun, *a.g.e.* s. 21; Paşayev, "Vehhâbilik", *Bakü Devlet Üniv. İF İlmî Mecmuası*, sy. 5, 136; Şenel, *a.g.e.* s. 132; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1988, s. 441; Yörükân, *a.g.m.* 56.

⁴⁹⁴ İşcan, *a.g.e.* s. 34.

durumdur. Çünkü bu Tevhidde sadece kelime-i şهادet kâfi değildir; bu Tevhidin esası, iman ve ameli birleştirmek ve sadece Allah'a ibadet etmekle mümkün olabilir.

Hız. Ali döneminde bedevî kabilelerden neşet eden Hâricîlere göre günah işleyen kişilerin imandan –kabile mantığıyla kabilesinden- çıktığı gibi –düşmanlığın ifadesi olan- küfürle vasıflandırıldığını ifade etmiştik. Böyle bir kişinin ahiretteki cezası ise tabii ki, -kabileye ihanetin bedelinde olduğu gibi, en ağır ceza ile- ebedi olarak cehennemde kalmak olacaktır. Bedevî düşünce tarzı Hâricîlerin bütün düşüncelerinde etkili olmuş, dini nazariyelerini de bu düşünce yapısı ile yorumlamışlardır. Kabile zihniyetindeki, “bizden olan dost, bizden olmayan düşmandır.” tarzındaki düşünce bizim gibi düşünen mü'min, bizim gibi düşünmeyen kâfirdir, düşüncesine yol açmıştır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde bu düşüncelerle ortaya çıkan Hâricîlerin, 18. yüzyıldaki tezahürü olarak Vehhâbileri görmek mümkündür.⁴⁹⁵

Ecdadını Hâricîlerin teşkil ettiği Vehhâbiler de, aynı iklimin, aynı coğrafyanın insanları olarak, bizden olan, bizim gibi düşünen mü'min, bizden olmayan, bizim gibi düşünmeyen müşriktir, düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Günah işleyen, emirleri yerine getirmeyen, yasaklardan ictinab etmeyen kişiler kâfirdir, tövbe etmeden ölecek olursa ebedi olarak cehennemdedir, görüşünü şiddetle savunurlar. İşte bu söz konusu dini coşku ve fanatizm, İslamiyet'in ilk yüzyılında ortaya çıkan Hâricîler ile 18. yüzyılda ortaya çıkan Vehhâbiler arasında çok yönlü benzerliklerin bulunduğunu göstermektedir.

5.Hâricîler ve Vehhâbilerin İbadete Düşkün Olmaları

Hâricîlerin belirgin özellikleri sadece heyecanlı olmak ve bir takım kelimelere sığınmak değildir. Fedakarlık, ölüme atılmak ve tehlikelere göğüs germek de bunların başlıca özellikleri arasındadır. Hâricîlerin en belirgin diğer önemli özelliklerinden bir tanesi de ihlaslı ve ibadete düşkün olmalarıdır. Hâricîlerin ahlakî davranışlarının iki ana temeli takva ve şecaattir. İbadetlere devam, dünyadan uzaklaşma, sürekli Kur'ân okuma, özendirici ve sakındırıcı nasllara titizlikle uyma onların en önemli özellikleri olarak görülmektedir. İlk Hâricîler ve diğerleri için esas

⁴⁹⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 95; Dalkıran, *a.g.m.* 212; Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 243.

olan nokta, İslam ümmetinin Kur'ân'a dayandırılması hususundaki ısrarıdır. Hâricîlere göre Kur'ân kesin bir kanun olup te'vil veya tefsire ihtiyaç göstermeksizin lafzı hüviyetiyle değişmez bir şekilde hem itikâdî hem de amelî hayat için yegane nizamdır. İşte bu anlayış, yanlış yola sapmadan İslam'ı yaşamayı ve adaleti gerçekleştirmeyi gerektirir. Adaletin gerçekleşebilmesi için bütün işlerin, Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır. Çünkü hüküm ancak Allah'ındır.⁴⁹⁶ Hâricîlerin tahkîmi kabul edişlerindeki başlıca âmil Kur'ân-ı Kerim'in hakemliğine güvenmeleri, Kur'ân'a rağmen kılıç sallayamayacak kadar Kur'ân'a bağlı, dindar oluşları idi.⁴⁹⁷ Büyük bir ihtimalle bu sebebe dayanarak sırf din kaygısı ile kabul ettikleri; hatta halife Ali b. Ebî Tâlib'i kabule zorladıkları tahkîm fikrinden sonra vazgeçtiler. Çünkü *"Hüküm vermek ancak Allah'a aittir."*⁴⁹⁸ buyurulmuştur. Ancak, Kur'ân-ı Kerim ve sünnette hüküm bulunmadığı hallerde, hüküm verme sâlih Müslümanlara aittir. Fakat Allah'ın hüküm verdiği bu meselede, hüküm verme insanın ihtiyarında değildir. Tıpkı Allah'ın; *"Allah ve peygamberi bir işe hüküm verdiği zaman, inanan erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve resûlüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur."*⁴⁹⁹ buyurduğu gibi. "Peki, o halde nasıl olur da, Allah ve Resûlü'nün hükmünü terk eden ve ona uymayı reddeden biri, Allah'ın dini bir meselesi hakkında hüküm verebilir."⁵⁰⁰ düşüncesiyle hareket ederek Hz. Ali'yi, taraftarlarını ve hakemeyni tekfir ediyorlardı. Hâlbuki Allah Kur'ân-ı Kerim'de, *"Eğer mü'minlerden iki topluluk, birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, adaletli davrananları sever."*⁵⁰¹ buyurmak suretiyle, mü'minlerin anlaşmazlığa düştüğü bu gibi hallerde hakem usulünü tavsiye etmiş olmasına rağmen, Hâricîler, tahkîmi şer'i

⁴⁹⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 150; Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, s. 66-67. Bkz. Akbulut, "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD*, XXXI, 343; Fığlalı, "Hâricîlik", *DİA*, XVI, 172-173; Nevin, *a.g.e.* s. 204; Tâlibî, *a.g.e.* I, 175-179; Teber, *a.g.m.* 63; Turan, *a.g.e.* s. 41; Watt, *a.g.e.* s. 42.

⁴⁹⁷ Fığlalı, E. Ruhi, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1972, s. 58.

⁴⁹⁸ Yûsuf, 12/40.

⁴⁹⁹ el-Ahzâb, 33/36.

⁵⁰⁰ Kafâfî, Muhammed, "Ebû Sa'id Muhammed b. Sa'id el-Ezdî el- Kahlâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", çev. E. R. Fığlalı, *AÜİFD*, XVIII, Ankara, 1970, s. 189.

⁵⁰¹ el-Hucurât, 49/9.

saymamakta ve dolayısıyla prensip bakımından yanlış adım atmış olmaktadır.⁵⁰² Şurası bir gerçektir ki, Hâricîler prensip itibariyle iyi niyetli, dindar ve İslama bağlı insanlardır. İyi niyetli ve dindar olmalarına rağmen, bilgisiz ve dar görüşlü oldukları için dini ve içtimaî değerlerin inceliklerine nüfuz edemiyor ve reaksiyoner tavır takınıyorlardı.⁵⁰³ Her şeye rağmen Hâricîlerin başta gelen özelliklerinden bir tanesi onların ibadete olan aşırı düşkünlükleri ve ihlaslarıdır.

Bu fırka mensuplarının ibadete olan düşkünlük ve bağlılıkları, Hz. Peygamber'in onlar hakkında yorumlanan bir hadisinde de işaret edilmiştir. Rivayete göre içlerinde Hz. Ömer'in de bulunduğu bir grup sahabeye Hz. Peygamber (sav) şunları söylemiştir: “*Her biriniz kendi namazınızı, orucunuzu ve Kur’ân okumanızı, onların namazları, oruçları ve Kur’ân okuyuşları yanında hakir görecektir.*”⁵⁰⁴ Şimdi Hâricîlerin ibadete düşkünlüklerini göstermek için birkaç örnek verelim.

Abdullah b. Abbas'ın Hz. Ali tarafından Hâricîlerle tartışmak üzere gönderildiği zaman, uzun süren secdelerden ötürü alımlarının yara aldığını, ellerinin deve dizi gibi nasır bağladığını ve üzerlerinde tertemiz elbiseler gördüğü anlatılır.⁵⁰⁵ Çünkü Hâricîler, ibadetlerin makbul olması için beden temizliğini elzem görürlerdi.⁵⁰⁶ Hâricîler, Kur’ân’ı okumak, oruç tutmak ve namaz kılmak hususunda insanların en isteklisi olarak kaynaklarımızda geçmektedir. Kur’ân’ı Allah’a kulluk amacıyla okuyup, ezberliyorlardı.⁵⁰⁷ Kur’ân, bunların ağızlarından hiç düşmezdi. Herkesin önünde veya yalnızken, yüksek veya hafif sesle, gündüz ve gece büyük bir heyecanla, inançla okuyorlardı. Namaz esnasında, secdede yüzlerini şiddetle yere vurmak hususundaki iştahları sebebiyle bunlara “*Yüzleri secde işaretli veya düz*

⁵⁰² Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 54. Bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 248.

⁵⁰³ Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 81. Bkz. Bodur, H. Ezber, “...Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, *KSÜİFD*, sy. 10, 43; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 71.

⁵⁰⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 466 vd; Tâlibî, *a.g.e.* I, 36.

⁵⁰⁵ Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkıhı Mezhepler Tarihi*, s. 67; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 148; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 173; Tâlibî, *a.g.e.* I, 176.

⁵⁰⁶ Vida, “Hâricîler”, *İA*, V, 235.

⁵⁰⁷ Tâlibî, *a.g.e.* I, 179.

alınli ve gece ibadet edenler.” denirdi.⁵⁰⁸ İbadete düşkünlüklerini bir başka örnekte şudur.

Urve b. Udeyye yanında kölesiyle birlikte Ziyad b. Ebîh’in yanına geldi. Ziyad ona Ebû Bekir ve Ömer’i sordu. Her ikisini hayırla yâd etti. Osman’ı sorunca onun hilafetinin ilk altı senesinde kendisini sevip, tasvip ettiğini fakat daha sonra ortaya koyduğu hadiselerden ötürü kendisinden teberri ettiğini belirtti. Mü’minlerin emiri Ali’yi sorunca, tahkîme kadar onu sevdiğini daha sonra teberri ettiğini ve küfrüne şahit olduğunu ifade etti. Daha sonra Ziyad, kendisi hakkındaki düşüncesini sorunca, evvelinin veled-i zina, sonunun da müddeîlik olup her ikisi arasında Allah’a isyan eden bir kişi olduğunu belirtince, Ziyad emredip, boynunu vurdurttu. Daha sonra kölesini çağırıp, Urve b. Udeyye’yi doğru bir şekilde tavsif etmesini isteyince, kölesi uzun mu yoksa kısa mı olsun? diye sordu. Ziyad da kısa olmasını isteyince, Urve b. Udeyye’nin kölesi “Hiçbir gündüz ona yemek hazırlayıp getirmediğim, hiçbir gece de onun için yatak sermedim. Muamelesi ve içtîhâdı bu, varsa kötülüğü ve itikadı bu idi.”⁵⁰⁹ dedi.

Hâricîlerin dar kafalılıkları, cahillikleri ve zora başvurma metodları bir yana bırakılacak olursa, onların son derece dindar ve sadelik taraftarları olduklarını görmekteyiz. Bu özelliklerden her ikisi de Hâricî lider Ebû Hamza’nın 129/747’de Medine’yi ele geçirmesinden sonra okuduğu hutbede açıkça görülmektedir:

“Ey Hicaz Halkı! Arkadaşlarımın genç olduğunu söyleyerek beni yermek mi istiyorsunuz? Hz. Peygamber’in arkadaşları da gençlerden ibaret değil miydi? Yemin ederim ki, bunlar genç olmalarına rağmen yaşlı gibi davranan kimselerdir. Onların gözleri kötülüğün teşvikine kapalıdır, ayakları zevk ve sefahate giden yoldan nefret eder. İbadet onları zayıf düşürmüş, uykusuzluk ise yorgun ve bitkin kılmıştır. Allah onları gecenin yarısında, Kur’ân ayetleri üzerine eğilmiş halde görür. Onlardan herhangi biri cennetten söz eden bir ayeti okuyunca ağlamaya başlar ve arzu ile yanıp tutuşur. Cehennemden söz eden bir ayeti okuyunca da ateşin nefesini kulağında duyuyormuş gibi irkilir. Onlar, gece gündüz sıkıntı içindedirler. Namazda uzun süre

⁵⁰⁸ Nu’aymi, Selim, “Hâricîlerin Doğuşu”, *OMÛİFD*, sy. 10, çev. Harun Yıldız, Samsun, 1998, s. 519; Wellhausen, Julius, *İslamiyet’in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Fırkaları*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1996, s. 1-12-24.

⁵⁰⁹ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 123. Bkz. Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 175; Tâlibî, *a.g.e.* I, 175.

ısrarla secdede kaldıklarından dolayı toprak onların dizlerini, ellerini, burunlarını ve alınlarını yiyip tüketmiştir. Fakat bu insanlar, bütün bu yaptıklarını Allah katında önemsemezler. Onlar okların atılması için yayların gerildiğini, mızrakların savrulduğunu, kılıçların çekildiğini, atlı birliklerin ölüm saçtığını ve cesetleri parçaladıklarını görünce, Allah'ın vaat ettiği şeyleri düşünerek, hücumla kalkan birliklerin tehlikesini hiçe sayarlar.”⁵¹⁰ diyerek Hâricîlerdeki ibadet aşkını güzel bir şekilde ortaya koymuştur. İbadete düşkünlüklerine bir başka örnek de şudur:

Urve b. Udeyye'nin kardeşi Mirdas b. Udeyye(ö.61) Hâricîlik faaliyetinde bulunduğu için Emevîlerin baskıcı valilerinden Ubeydullah b. Ziyad tarafından yakalanıp Kûfe'de hapse atıldı. Hapisteyken yaptığı ibadetin çokluğu ve konuşmasındaki ihlas, hapishane müdürünün dikkatini çekmiş, aralarında samimi bir dostluk oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle müdür kendisini akşamları evine gönderir, sabah olmadan tekrar hapishaneye dönerdi. Yine böyle bir akşam Mirdas evindeyken, Ubeydullah'ın mahkumları öldürme kararı aldığını duymuş, buna rağmen verdiği söze ihanet etmemek için, ölümü göze alarak hapishaneye geri dönmüştür. Karşısında Mirdas'ı gören müdür, “Durumdan haberdar olduğun halde döndün ha!” diyerek hayretini gizlememişti.⁵¹¹ Hapishane müdürü onun bu hareketinden duygulandı ve efendisi olan Ubeydullah'a hadiseyi anlatarak, diğer Hâricîlerin idam edilmesine rağmen, Mirdas'ın serbest bırakılmasını sağladı. Hapisten kurtulan Ebû Bilal, yönetimin kendisine ve kardeşlerine uyguladığı şiddet ve baskı neticesinde çareyi kıyam edip cihada çıkmakla buldu.⁵¹² Rivayete göre cihada çıkmaya karar verince arkadaşlarını toplayıp şöyle bir niyazda bulunmuştur: “Ey Allahım! Bizim bu davamız hak ise bize bunu bildiren bir alâmet göster.” Nakledildiğine göre Mirdas bu duayı bitirir bitirmez buldukları ev titremiş ve tavanı kalkmıştır.⁵¹³

Yine bir rivayete göre; Ebû Bilal'ın (Mirdas b. Udeyye'nin künyesi) bedevî bir arapla aralarında geçen şu hadise onun takva yönünü gösteren önemli örneklerden biridir: Atını katranlayan bir bedevî Arabın yanından geçen Ebû Bilal, katran

⁵¹⁰ Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 240; Tâlibî, *a.g.e.* I, 177-178.

⁵¹¹ Müberred, *el-Kâmil*, III, 248-250; Öz, Mustafa, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 175.

⁵¹² Wellhausen, *a.g.e.* s. 38.

⁵¹³ Tâlibî, *a.g.e.* I, 179.

sıcaklığından harekete geçen atı görünce bayılarak yere düşmüş, onun öldüğünü zanneden bedevî kulağına eğilerek bir şeyler okumuştur. Derken bir süre sonra kendine gelen Ebû Bilal'a; "Kulağına okudum." diyen Arap şu cevabı almıştır: "Hayır, durum sandığın gibi değildir. Atının katran yağının sıcaklığından harekete geçtiğini görünce cehennem katranını hatırladım ve bayıldım." Bu cevap karşısında uygulanan bedevî Arap "Vallahi, öyleyse sonuna kadar senden ayrılmayacağım." diyerek ona iltihak etti.⁵¹⁴ Yine Ebû Bilal'ın öldürülmesiyle ilgili nakledilen hadise, onun, namaz ve ibadetine ne kadar düşkün olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Rivayete göre Ubeydullah b. Ziyad, Ebû Bilal ile savaşması için bir ordu gönderir. Her iki taraf öğleye kadar savaştı. Ebû Bilal'ın teklifiyle namaz için ateşkes ilan ettiler. Aynı zamanda Cuma olan bu günde, Ebû Bilal ve arkadaşları namaza başlayınca karşı tarafın hücumuna uğradılar. Namazlardaki istiflerini bozmayan bu grup, kimi rükûda kimi secdedeyken, topluca öldürüldüler. Çünkü Hâricîler, namazda, canına, malına zarar da gelecek olsa namazı bozmayı haram kabul ederler.⁵¹⁵ Ebû Bilal de bu sırada namazdayken camide öldürüldü ve başı kesilerek Ubeydullah'a götürüldü.⁵¹⁶ Zühdü, takvası ve cesaretiyle muhaliflerinin bile takdirini kazanmış olan Ebû Bilal'ın öldürülmesi değişik zümrelerce üzüntü ile karşılandı.⁵¹⁷

Hâricîlerin ihlaslı, takva ehli ve ibadete düşkünlüklerinin bir delili olarak kaynaklar şu hadiselerle de yer verirler: Ali b. Ebî Tâlib'e suikast girişiminde bulunan Abdurrahman b. Mülcem yakalanır ve cezalandırılması için Abdullah b. Ca'fer'in huzuruna çıkartılır. İbn Ca'fer, İbn Mülcem'in iki elini iki ayağını keserek gözlerini oydu. Bunun üzerine İbn Mülcem, "Ey İbn Ca'fer! Sen acı veren bir sürme kalemiyle benim gözüme sürme çekiyorsun." dedi. İbn Ca'fer, daha sonra İbn Mülcem'in dilinin dışarı çıkarılıp kesilmesini emretti. İbn Mülcem bu karara üzüldü. İbn Ca'fer, "İki elini ve iki ayağını kestik, iki gözünü çıkarttık. Bundan dert yanmadın, dilinin kesilmesinden niçin dert yapıyorsun? deyince, İbn Mülcem; "Ben ölümden korktuğum için bundan endişeye kapılmadım, fakat bu dünyada bir saat yaşayıp

⁵¹⁴ Tâlibî, *a.g.e.* I, 175.

⁵¹⁵ Albayrak, İsmail, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, Sakarya, 2005, s. 25.

⁵¹⁶ Müberred, *el-Kâmil*, III, 253-254.

⁵¹⁷ Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

Allah'ı zikretmedik bir ânımın geçeceğinden endişelendim.” dedi. Sonra dili kesildi ve öldü.⁵¹⁸

Hâricîlerden bir grup yolda giderken bir hurma ağacının altında konaklamıştı. O sırada bir hurma tanesi yere düşmüş, bunu Hâricîlerden birisi alıp, ağzına atmıştı. Bunu gören diğer arkadaşı, “Sen bu hurmayı hakkın olmayarak ve bedelini ödemedi yedin.” diye söyleyince hemen hurmayı ağzından çıkarıp atmıştı. Ardından yola devam edip zimmilere ait bir domuza rastlamışlar, yine onlardan birisi kılıcıyla domuza vurup öldürmüş, diğer arkadaşları: “Bu senin yaptığın yeryüzünde fesat çıkarmaktır.” demişler. Bunun üzerine domuzu öldüren Hâricî, domuzun sahibini bulmuş ve onu râzı etmişti.⁵¹⁹ Ama aynı kişiler biraz sonra Abdullah b. Habbab b. Eret'i ve hamile karısını hiç gözlerini kırpmadan öldürmüşlerdi.

Yukarıda zikredilen olaylar ve örneklerde görüldüğü gibi Hâricîler, son derece samimi olmalarına rağmen, anlayabildikleri kadarıyla dini anlamış ama tam manasıyla idrak edememişlerdi. Hâricîlere bakıldığında belki, ibadete kendilerini zorlamak, güçleri yettiğince ibadetle meşgul olmak, Kur'ân okumaya, namaz kılmaya ve oruç tutmaya son derece düşkün kimseler olarak karşımıza çıkacaktır. Ama bununla beraber Hâricîler, mezheplerinden olmayan Müslümanlara karşı çok şiddetli ve acımasız muamelede bulunmuşlardır. Hatta onlardan birçoğu, kadınlara, çocuklara, emzikteki bebeklere ve yaşlılara dahi hiç merhamet etmemişlerdir. İşte bunlar, küçük günah ve hataları işlemekten son derece sakınmak, dünya malına değer vermemek, zühd ve ibadet ehli olarak tanınmalarına rağmen, bu şekilde şiddetli ve ağır muameleleri uygulamaktan hiçbir zaman çekinmemişlerdir.⁵²⁰ Bu büyük hataları ile beraber, İslam'ın sofuları olarak da bilinen bu grubun tek amacı, Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmaktı. Hasımlarının gücü ne olursa olsun, onlara boyun eğmedikleri gibi inançlarını açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişlerdir. Hz. Ali son günlerinde kendisinden sonra Hâricîlerin öldürülmemesini istemiş, hakkı bulmaya çalışırken hata edenlerin, bâtılı arayıp ona uyanlar gibi olmayacağını

⁵¹⁸ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 195-196; Tâlibî, *a.g.e.* I, 139.

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 350.

⁵²⁰ Bkz. Algül, *a.g.e.* II, 320; Bodur, *a.g.m.* 43; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 67; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 90; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 173; Günal, *a.g.e.* s. 201; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 71; Nu'aymi, Selim, *a.g.m.* 519; Tâlibî, *a.g.e.* I, 39-175-179; Wellhausen, *a.g.e.* s. 12; Vida, “Hâricîler”, *İA*, V, 235.

belirtmişti. Ömer b. Abdülaziz de Hâricîler için, onların dünyevi bir arzu ve amaç için isyan etmediklerini bildiğini fakat ahireti ararken hataya düştüklerini söylemiştir.⁵²¹

Hâricîlerin 18.yüzyıldaki tezahürü olarak ortaya çıkan Vehhâbiliğin üzerine inşa edildiği temel esas nasslardır. Vehhâbiler, diğer bütün İslam mezhepleri gibi Kur'ân ve hadisi temel kaynaklar olarak görmekle beraber, onları anlayıp tatbik etme hususunda onlardan ayrılmışlardır.⁵²² Vehhâbiler, İslam'ın Kur'ân ve sünnette belirttiği "Akide anlayışı" ile kalmamışlar, âdetlerin dahi İslam çerçevesi dışına çıkmamasını ve tüm Müslümanların kendi yükümlülüklerini yerine getirmesini şart koşturmuşur.⁵²³ Vehhâbilerin, ameli, imana dâhil etmeleri ibadetler konusunda çok titiz davranmalarına sebebiyet vermiştir. Allah'ın emirleri ve Resûlullah'ın sünneti dışında, emir ve yasak tanımayarak peygamber devrinde olmayan her şeyi bid'at sayarak, bu kural üzere ibadetlerini Allah'a has kılarak yerine getirmeye çalışmışlardır. Allah'ın haram kıldığından sakınmayan kişiyi tenkit etmeleri, namaz, oruç, hac ve benzeri emirleri yerine getirmeyenleri küfürle itham etmeleri, emir ve yasakları yerine getirme hususundaki hassasiyetleri, ibadete düşkün olduklarının açık bir ifadesidir. Hz. Muhammed (sav)'in "*Her yenilik bid'attir ve her bid'at sapıklıktır.*"⁵²⁴ hadisini dayanak noktası olarak kabul eden Vehhâbilere göre kitap ve sünnette olmayan her şey, yani bid'atler sapıklık alâmetidir. Bir bid'at çıkaran melundur ve çıkardığı şey reddedilmelidir. Bid'atlerin çoğu insanları şirke düşürmektedir. Bunların başında mezarlar, türbeler ve bunların ziyaretleri gelir. Mezarlarda yapılan ibadetler şirktir. Sevap umarak Hz. Muhammed (sav)'in kabrini ziyaret bile şirke neden olabilir. Ölülere niyaz, tevessül, falcılara, münecimlere inanmak, Hz. Muhammed (sav)'in anısını yüceltmek, hırka-ı şerif, sakal-ı şerif ziyaretleri yapmak, Allah'tan başkasına ibadet etmek Allah'a şirk koşturur. Nazar değmemesi için nazar boncuğu taşımak, muska takınmak, ağaç, taş vb. şeyleri kutlu saymak, Allah'tan başkası adına kurban kesmek, Allah'tan başkası adına adak adamak, sihir, büyü gibi şeylere inanmak, sâlih kişilere, evliyaya saygı gösterip,

⁵²¹ Bkz. Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 175.

⁵²² Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 116; Fığlalı, "Vehhâbilik", *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1987, s. 213.

⁵²³ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 221.

⁵²⁴ en-Nevevî, İmam Muhyiddin, *Riyâzü's-Sâlihîn*, I, çev. Sıtkı Güllü, İstanbul, 2003, s. 163.

Allah'tan başkasından niyaz, dua ve yardım dilemek bidattir, şirkir. ⁵²⁵ Vehhâbilerin en korkunç hatta şirk olarak gördüğü bid'atlerin başında, mezarlar, türbeler ve ziyaretleri gelir. Nebilerin ve evliyaların kabirlerini mescit edinmek, kabirlerin üzerini inşa etmek, mezarlar yanında kurban kesmek gibi davranışlar da bid'attir, şirk vesilesidir. ⁵²⁶ Dolayısıyla Vehhâbiler bid'attir diye, mubah olan birçok şeyi yasaklamışlardır. Sünneti yaşatma, bid'ati yok etme sancağı altında, İslam cemiyetinin yeni bir ruhla dirilmesi için mücadeleye giriştiler. ⁵²⁷ Her türlü gelişme ve yeniliğe bid'at gözüyle bakılıp, karşı çıkılmak suretiyle son derece hoşgörüsüz bir toplum meydana getirilmiş ve kendileri dışındakilere saldırı meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bütün bu bid'at olarak nitelendirilen şeylere karşı çıkılması Vehhâbilerin öğretisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu da İslam'ın aslına yani peygamberin öğrettiği ilk şekle dönüş olarak özetlenebilir. Bu karşı çıkış metotları yanlış da olsa, bu tutum Vehhâbilerin, ibadetin sadece Allah'a has kılınması hususundaki hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. ⁵²⁸

Abdülaziz b. Suud, Necd'in fethinden sonra bölgedeki kabilelere davetçiler göndererek, Vehhâbilik temelinde dini içerikli bir tebliğ kampanyası başlattı. Vazifeli davetçiler gittikleri yerlerde tevhidden bahsetmekte, şirk ve bid'atlerden sakındırmakta, amellerin önemine vurgu yapmakta, şehirlerde ve bedavette dini dokuyla yaşamının zorluğunu anlatarak dinin yaşanabileceği yerlere gerektiğinde hicret etmenin vacip olduğunu insanlara bildirmekteydi. İbn Suud, göçebe bedevî aşiretlerini daimi olarak iskanda tutmak için yeni yerleşim yerleri tesis etti. ⁵²⁹ Bu yeni yerleşim yerlerinde yani hicrelerde hayat, güneş doğmadan önce, sabah

⁵²⁵ Bkz. A. Cevdet Paşa, *Tarihi Cevdet*, III, 1507; Büyükkara, *a.g.e.* s. 27; Cook, Michael, "Muhammed b. Abdilvehhab", *DİA*, XXX, 492; Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 265; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 222; Ecer, *a.g.m.* 15; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 111; Fığlalı, "Vehhâbilik", *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. 211; Karaca, *a.g.e.* s. 88; Paşayev, *a.g.m.* 135, Yörükân, *a.g.m.* 60.

⁵²⁶ Hüseyin b. Gannâm, *Târihü Necd*, s. 45; Muhammed b. Abdilvehhab, *Mesâilü'l-Cahiliyye*, s. 82 vd; Muhammed b. Abdilvehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 85.

⁵²⁷ Cook, *a.g.m.* 492; Talbi, Muhammed, "Bid'atler", *AÜİFD*, XXIV, çev. Mehmet Şimşek, Ankara, 1981, s. 60; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 222.

⁵²⁸ Bodur, Hüsnü Ezber, "Vehhâbi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜİFD*, sy. 2, 11; Kurşun, *a.g.e.* s. 20.

⁵²⁹ Bodur, "Vehhâbi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜİFD*, sy. 2, 15; Büyükkara, *a.g.e.* s. 50; Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye, Cihâdî Selefiyye", *Dini Araştırmalar*, VII, sy. 20, 2004, s. 209; Laoust, *a.g.e.* s. 346; Paşayev, "Vehhâbilik", *Bakü Devlet ÜİF İlmî Mecmuası*, sy. 5, 130.

namazıyla başlardı. Evin erkeği hanımı ile birlikte camiye gider, namazdan sonra kadın evine döner, erkek ise tarlasına giderek güneşin harareti artmadan önce yaklaşık iki saat kadar çalışırdı. Erkeğin bundan sonraki zamanı genelde camide dini eğitim ve ibadetle geçirdi. Dini tedris veya vaazlar sırasında Allah'ın zikri geçtiğinde veya cennet veya cehennem halleri anlatıldığında bazı ihvan mensuplarının benizlerinin solduğu, ağlamaya başladıkları, bayıldıkları hatta bazılarının bu hallerinden kurtulamayıp vefat ettikleri şahit olunan olaylardandır.⁵³⁰

Vehhâbiliğin Tevhid anlayışının önemli bir parçası olan Tevhid-i Amelinin tabii bir sonucu olarak, ibadetlerin şekli tezahürüne Vehhâbiler gereğinden fazla önem atfetmektedirler. Bu husus, namaz ve cemaate devam konularında bâriz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hicrelerdeki camilerde her namazdan sonra eğitim ve irşad amaçlı kısa bir vaaz verilir, sonra da imam, camide asılı olan cemaat listesinden isimleri bir bir okuyarak, camide olan ve olmayanları tespit ederdi. Çünkü namazların yalnız kılınması yasaklanmıştır. Beş vakit namazın cemaatle kılınması farzdır. Dolayısıyla namazların cemaatle kılınması mecburidir. Eğer camii cemaatinden gelmeyen olursa, cemaati temsilen bir grup o adamın evine gider ve gelmeme sebebi öğrenilirdi. Gelmeme mazereti genellikle hastalık olduğundan, bu ziyaret, hasta ziyareti yerine geçirdi. Fakat hastalık gibi geçerli bir mazeret yoksa mesela, o kişi uyuya kalmışsa ziyaretçiler, adama bir dizi nasihatte bulunurlar ve geri dönerlerdi. Bu durum ikinci defa tekrar edildiğinde, şahıs caminin yetkililerince çağrılır, daha ciddi bir uyarı yapılırdı, gerektiğinde azarlanır ve evine gönderilirdi. Üçüncü veya dördüncü defa da ise bunun bir alışkanlık haline geldiği düşünülür ve adam cezaya çarptırılırdı. Bu cezanın yirmi sopa olduğu ve halkın önünde infaz edildiği de bilinmektedir.⁵³¹

Vehhâbilerin dini öğrenme gayretleri ve cemaatle namaza devam hususundaki hassasiyetleri onların ibadete düşkünlüklerinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵³⁰ Büyükkara, *a.g.e.* s. 58-67.

⁵³¹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 69; Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 111, Yörükan, *a.g.m.* 57.

6.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker

Dinimizin topluma yüklediği görevlerden birisi de “el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker”dir. Yani iyiliği emretme, kötülükten sakındırma görevidir. Allah (cc) insanoğlunu yarattıktan sonra onu yalnız bırakmamıştır, gönderdiği peygamberlerle hem dünyada hem de ahirette onu mutlu kılacak yolları göstermiştir. Hz. Âdem'den itibaren son peygamber Hz. Muhammed (sav)'e kadar pek çok peygamber gelmiştir. Bu peygamberler, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara bildirmişler, iyiliği emretmiş ve kötülükten vazgeçirmeye çalışmışlardır. Son peygamber olan Hz. Muhammed (sav) bu görevi eksiksiz ve en mükemmel bir şekilde yerine getirerek, bunun huzur ve mutluluğu içerisinde ahirete intikal etmiştir. Hiç şüphe yok ki, Hz. Muhammed (sav)'in Allah'a kavuşmasından sonra bu görev Müslümanlara kalmıştır. Zaten Kur'ân-ı Kerim de bu görevi Müslümanlara vermektedir.⁵³² Allah (cc) buyuruyor ki: “Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki onlar (herkesi) hayra çağırınsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışınsınlar. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁵³³ Hz. Peygamber ise bir hadisinde konumuzla alakalı olarak şöyle buyurmaktadır: “Sizden bir kötülüğü gören, onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin, ama bu imanın en zayıfıdır.”⁵³⁴ Bu naslar neticesinde –Hâricîler ile bir kısım İmamiyye mensubu bilginler dışında- İslam âlimleri iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın Farz-ı Kifâye olduğunda ittifak etmişlerdir.⁵³⁵

Müfessirler, bu görevi üstlenecek kimselerin bazı özelliklere sahip olmalarının şart olduğuna işaret etmişlerdir. Bu kimselerin her şeyden önce güç ve kudret sahibi olmaları, iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırt edecek derecede ilim ehli olmaları ve beşeri münasebetleri güzel bir şekilde yürütebilecek iyi ahlaka sahip olmaları gerekir. Güçsüz kişiler bu görevi yerine getiremeyecekleri gibi, cahillerde

⁵³² Karaman, Hayrettin, *İman ve İbadetler*, I, 492; Dalkıran, Sayın, “Hâricîlerin el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Anlayışı”, *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III, sy. 1, Erzurum, 2004, s. 200; İlhan, Avni, “el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker”, *DEÜİFD*, sy. 3, İzmir, 1986, s. 114.

⁵³³ Âl-i-İmran, 3/104.

⁵³⁴ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, II, Ankara, 1988, s. 376; Müslim, “İman”, 78; Tirmizî, “Fiten”, 11;

⁵³⁵ Çağrıncı, Mustafa, “Emir bi'l-Ma'ruf Nehiyü ani'l-Münker”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 139; Canan, a.g.e. II, 386; İlhan, a.g.m. 94.

yerine getiremezler. Bunlar iyiyi kötüden ayırt edemedikleri için bazen, insanları hayır diye şerre çağırabilirler, kötülükten sakındırmak isterken iyiliği engelleyebilirler. Yumuşak davranılması gereken yerde sert, sert davranılması gereken yerde yumuşak davranabilirler. Bu görevlerin tatlı bir üslupla yapılması, görev yapılırken, gönül kırmadan ve fitne çıkarmaktan sakınılması gerekmektedir.⁵³⁶

el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker, Hâricîlerin savunduğu temel prensiplerdendir. Kaynağı İslam da olan bu görüş, bütün mezheplerce kabul edilmiş olmakla birlikte en çok Hâricîler ile Mu'tezile müntesipleri bu umdeye aşırı bir şekilde değer vermişlerdir.⁵³⁷ Hâricîlere göre el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker vacip olup cihat etmekle imanın esaslarından biri kabul edilmiştir.⁵³⁸ Hâricîler için devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi iyiliği emretme, kötülükten sakındırma prensibini uygulamaktır.⁵³⁹ Onların bu adalet görüşünü uygulamada son derece haşin ve sert olduklarını hemen belirtmeliyiz. Bu konuda her hangi bir taviz veya müsamahaya tahammülleri yoktur. Bu yönleriyle onlar, adaletin yılmaz savunucuları olarak görünmekte iseler de, görüşlerini geniş insani hedefleri içine alacak şekilde genişletemedikleri için sert ve kaba olmuşlardır. Üstelik itidâlin, adaletin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu idrak edememişlerdir.⁵⁴⁰ Onlar bu anlayışlarını o kadar ters bir şekilde tatbik etmişlerdir ki, İslam'a davet adı altında bu gayretlerini Müslümanlarla savaşmaya tahsis etmişlerdir. Çünkü onlara göre yegâne Müslüman kitle kendileri idi.⁵⁴¹ Bu prensibin Hâricîler zamanında ne kadar tuhaf ve basit bedevî anlayış ve cehaleti ile tatbik olunduğu bilinmektedir. Bu prensipleri yerine getirmekte her bir Hâricî kendini yetkili kabul etmiş ve sonuçta anarşizme sebebiyet vermiştir.⁵⁴² Yalnızca kendilerinin hakikati temsil ettiğini ve yalnızca kendilerinin doğru ve iyi karar verdiğini iddia eden Hâricîler, kendileri gibi inanmayan ve kendi grupları içerisinde yer almayan herkesi düşman görmüşler ve

⁵³⁶ Karaman, Hayrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I, Ankara, 2002, s. 649; Hicazî, Muhammed Mahmud, *Furkan Tefsiri*, I, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, ty. s. 313. Bkz. Çağrı, "Emir bi'l-Ma'ruf Nehyü ani'l-Münker", *DİA*, XI, 139; İlhan, *a.g.m.* 90.

⁵³⁷ Dalkıran, *a.g.m.* 203; Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 240; Tâlibî, *a.g.e.* I, 138.

⁵³⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 50; Çağrı, *a.g.m.* 140.

⁵³⁹ Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 94.

⁵⁴⁰ Dalkıran, *a.g.m.* 205; Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 119; Teber, *a.g.m.* 67.

⁵⁴¹ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s. 150.

⁵⁴² Dalkıran, *a.g.m.* 202.

bunlara karşı her fırsatta saldırmayı inanç esasları arasında saymışlardır.⁵⁴³ Mesela; Abdullah b. Habbâb b. Eret gibi seçkin bir sahabiye hunharca katletmeleri Hâricîlerin el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker, anlayışlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki, rivayetlere göre olay şöyle gerçekleşmiştir: Anlatıldığına göre, Hâricîler Basra'dan çıkıp da Nehrevan'a yakın bir yere geldiklerinde içlerinden bir grup, merkep üzerine bindirdiği bir kadınla birlikte yolda giden birine rastlamışlar, onu kendilerine katılmaya davet etmişler, aralarında çekişmeler meydana gelmiş ve adamı bir hayli korkutmuşlardı. Sonra ona kim olduklarını sorduklarında adam, “Ben Resûlullah'ın sahabetisi Habbâb'ın oğlu Abdullah'ım.” diye cevap vermişti. Aralarında geçen soru cevap neticesinde hakem olayından evvel ve hakem olayından sonra Hz. Ali hakkında ne düşündüğü sorulunca, şöyle cevap vermişti; “O, Allah'ın dinini bilme hususunda sizden daha çok bilgilidir ve dine bağlılık açısından da sizden daha çok dinine bağlıdır ve görüşleri çok daha isabetlidir.” Bu sözleri üzerine Hâricîler, Abdullah'a şöyle demişlerdi: “Sen kendi heva ve hevesine uyuyor ve insanları amellerine göre değil de isimlerine göre değerlendiriyorsun. Vallahi seni öyle bir ölümle öldüreceğiz ki, daha evvel hiçbir kimse bu şekilde öldürülmüş değildir.” Daha sonra Abdullah'ın ellerini bağlamışlar ve hamile olan hanımıyla birlikte bir müddet daha götürmüşlerdi. Yolda giderken bir hurma ağacının altında konaklamışlardı. O sırada bir hurma tanesi yere düşmüş, Hâricîlerden birisi bunu alıp ağzına atmıştı. Bunu gören diğer arkadaşı; “Sen bu hurmayı hakkın olmayarak ve bedelini ödemededen yedin.” diye söyleyince hemen hurmayı ağzından çıkarıp atmıştı. Arkasından yola devam edip zimmîlere ait bir domuzla rastlamışlar, yine onlardan biri domuzu, kılıcıyla vurup öldürmüş, diğer arkadaşları; “Bu senin yaptığın yeryüzünde fesat çıkarmaktır.” demişler. Bunun üzerine domuzu öldüren Hâricî, domuzun sahibini bulmuş ve onu râzı etmişti. Bununla beraber yola devam ederek bir dere kenarına varınca Abdullah'ı yere yıkmışlar ve boğazından kesmişlerdi. Sonra hanımını öldürmek istemişler o da onlara, ben gebe bir kadını, Allah'tan korkmaz mısınız? dedi. Ama yine de onu boğazlamış, karnını yarararak, çocuğunu da dışarı atmışlardı.⁵⁴⁴ Hâricîlerin, Abdullah'ı “Ali müşriktir.” demediği için

⁵⁴³ Bodur, H. Ezber, “.....Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, *KSÜİFD*, sy. 10, 42.

⁵⁴⁴ ed-Dîneverî, *a.g.e.* s. 191; el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 56; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* III, 350; İbn Kesîr, *a.g.e.* VII, 462; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 67.

öldürdüklerini, ama buna karşılık “Peygamberimizin emanetini koruyunuz.” diyerek Hıristiyanlara ve Hâricîlerin kötülüklerinden korunmak için “müşrik gibi görünen” Vâsıl b. Ata ve arkadaşlarına arka çıkmaları hep bu ters bedevî anlayış ve dar görüşlülüğün en güzel örnekleridir.⁵⁴⁵ Görüldüğü gibi, Hâricîlerin bedevî nazarlarında kendileri gibi düşünmeyen bir müslümanın, Hıristiyanın domuzu kadar ehemmiyeti bulunmamaktadır. Domuzu öldürünce fitne çıkacağından endişe eden bir Hâricî, Müslüman kanı akıtmaktan hiçbir şekilde geri durmamaktaydı. Şüphesiz bu da onların tamamıyla yapılarıyla alakalıdır. Onların kör taassupları, onları istikametli düşünmekten ve makul davranıştan uzaklaştırmakta idi.⁵⁴⁶ Hâricîler dini kavramlara farklı manalar vererek korkunç uygulamalarda bulundular. Sloganları olan “Hüküm vermek ancak Allah’a aittir.” ibaresi onların dilinde, kararı kılıca verdimekten başka bir anlama gelmemekteydi. Çarşı ve pazarlara kılıçlarıyla dalıyorlar, “Hüküm ancak Allah’ındır.” deyip Müslümanları kılıçtan geçiriyorlardı.⁵⁴⁷ Müslüman’ım diyeni hemen oracıkta katlediyorlar, (Çünkü teorilerine göre, ortalıkta onlardan başka Müslüman yoktu.) ama Yahudi, Hıristiyan yahut Mecusiyim diyene dokunmayı haram kılıyorlardı. Hâricîlerin bu davranışlarını İzutsu şöyle değerlendirmektedir: “Bu gerçekten kaderin bir cilvesi ve garip bir haldir. Müslümanlar İslam’ın saflaştırılması için öldürülecek ve geriye Yahudi Hıristiyan ve Mecusiler kalacaktır.”⁵⁴⁸ Uzlaşmaya asla eğilimli olmayan Hâricîler, kendilerinin tek gerçek Müslüman, ilahi adaletin tek samimi destekçisi olduklarına inandıklarından, kendi katı ölçülerini kabul etmeyen diğer Müslümanlarla savaşmakla ve onları öldürmekle gurur duyuyorlardı.⁵⁴⁹ Hâricîler İslam’ın emri olan, “el-Emru bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyü ani’l-Münker’i” uygulamakta, İslami davranışa o kadar ters düşmüşlerdi ki, İslam’a davet adı altında bu gayretlerini Müslümanlarla savaşmaya tahsis ettiklerini görmemek mümkün değildir.

Ebû Zehra, Hâricîlerin bu davranışları ile ilgili şaşkınlığını şöyle ifade eder: “Bir yandan takva ve ihlas, diğer yandan sapma, çılgınlık, şiddet, katılık, inançlarına davet etmede taşkınlık ve insanlara sapık görüşlerini sertlik ve zor kullanarak kabul

⁵⁴⁵ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 173; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* II, 71.

⁵⁴⁶ Bkz. Dalkıran, *a.g.m.* 212.

⁵⁴⁷ Akbulut, “Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *AÜİFD*, XXXI, 344; Tâlibî, *a.g.e.* I, 139.

⁵⁴⁸ İzutsu, *a.g.e.* s. 25.

⁵⁴⁹ Teber, *a.g.m.* 67.

ettirmeye çalışmak. Ne dinin hoşgörüsü, ne de ihlas ve takvanın kalplere yerleştirdiği merhamet duygusuyla bağdaşmayan acımasız tutumlar.”⁵⁵⁰

Hâricîlerin bir kısım düşünce yapıları ve bazı uygulama biçimleri, günümüzde ki bir takım marjinal gruplarda tezahür etmektedir. Hâricîliğin günümüzdeki tezahürü, onların görüş ve uygulamalarıyla uygunluk arzeden grup Vehhâbiliktir. Bu görüş ve düşüncelerimizi destekler mahiyette Sönmez Kutlu şöyle der: “Hâricîliğin bu sert ve radikal ruhu açıkça olmasa da, bedevî hayatın zor şartları altında yaşamış olmaları, davranışlarındaki sertlik, imanlarındaki taassup ve kendi inanışlarında olmayanları küfürle suçlamak bakımlarından yakın zamanlarda ortaya çıkan Vehhâbilikte, Mısır’da Tekfir ve Hicret cemaatinde, Cihat Örgütünde, Türkiye de Hizbullah ve İbda-c ve diğer bazı marjinal gruplarda yeniden tezahür etmeye başlamıştır. Bu hareketlerin doktrinleri ve kullandıkları kavramlarıyla Hâricî idealizmi arasında yakın benzerlikler söz konusudur. Bu etkisiyle olsa gerek, Vehhâbi hareketini, geçmişte ve günümüzde Yeni-Hâricîlik olarak isimlendirenler olmuştur.”⁵⁵¹ Dolayısıyla kendilerinden olmayanları “Kâfir” ve kanı dökülebilecek “düşmanlar” olarak görmeleri ve bilhassa iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama, konusundaki fikir ve tutumları ile günümüz İslam dünyasının bir fırkasına, “Vehhâbiliğe fikir babalığı”⁵⁵² etmiş oldukları tarihi bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab’a göre iyiliği emretmek kötülükten insanları alıkoymak için çalışmak ve savaşmak farzdır. Tanrının dini tamamlanmış, Kur’ân ve sünnetle insanlara her şey açıklanmıştır. Bunlara yeni bir şey katmak bid’attir, her bid’at ise dalâlettir. Bid’atlarla savaşmak lazımdır, başka ifadeyle bid’atlere uyanlarla savaşmak farzdır. Bu farzı yerine getirmek için, Vehhâbiler kendileri gibi düşünmeyenlere karşı kılıç kullanmışlardır.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 68.

⁵⁵¹ Kutlu, Sönmez, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyât*, sy. 4, Ankara, 2001, s. 20.

⁵⁵² Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 95. Bkz. Bodur, “...Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, *KSÜİFD*, sy. 10, 50; Dalkıran, *a.g.m.* 212; Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 243.

⁵⁵³ Ecer, *a.g.m.* 15; Bkz. Bodur, “Vehhâbi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜİFD*, sy. 2, 11; Çağatay, “Vehhâbilik”, *İA*, XIII, 265; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s.81; Koca, *a.g.e.* s. 119; Kurşun, *a.g.e.* s. 22; Şenel, *a.g.e.* s. 137.

“İyiliği emir, kötülüğü yasaklama” anlayışının her türlü bid’ati içine alır şeklinde tatbiki, Vehhâbileri fevkalâde katı ve zorbaca tedbirlere sevk etmiş; Müslümanları son asırda, Hâricî zihniyetinin tipik tezahürleri ile bunaltmıştır. Onlara göre kitap ve sünnette olmayan her şey bid’attir, sapıklık alametidir. İbn Abdilvehhab’ın en korkunç ve hatta şirk olarak gördüğü bid’atlerin başında mezarlar, türbeler ve bunların ziyaretleri gelir. Onların bu hususta ne derece haşin oldukları daha Cebile’de Zeyd b. el-Hattâb’ın mezarını yıkışlarında görülmektedir. Vehhâbiler ellerine geçen her köy ve kentteki türbeleri yıkıp harap etmişlerdir.⁵⁵⁴

Böylece ölümlere niyaz, tevessül, müneccimlere, kabirlere ve falcılara inanmak tamamen bid’attir. Hz. Peygamber’in hatırasını ta’ziz, hırka-ı şerif, sakal-ı şerif ziyaretleri, bir bakıma Allah’tan başkasına tapmaktır; dolayısı ile şirktir. Hz. Peygamber’e salât-ü selâm getirilir, ancak bunu bir ibadet haline getirmemek, “seyyiduna ve Mevlâna” dememek şarttır. Nazar değmemesi için nazar boncuğu taşımak, muska takınmak, ağaç, taş vb. şeyleri kutlu saymak, Allah’tan başkası için kurban kesmek, Allah’tan başkası için adak adamak, sihir, büyü, yıldız falı ve benzeri şeylere inanmak, salih kişilere ve evliyaya saygı gösterip, Allah’tan başkasından niyaz, dua ve yardım dilemek bid’attir, şirktir.⁵⁵⁵

Vehhâbiler bid’at kavramını şaşılacak derecede geniş yorumlamışlardır.⁵⁵⁶ Bid’attir diye birçok mubah olan şeylere hücum etmiş, yasaklamışlardır.⁵⁵⁷ Bu meselelerde İbn Teymiye ve Ahmet b. Hanbel birtakım tahditler yapmışlardır.⁵⁵⁸ Hanbelîlerin akâid ve ibadet alanındaki darlıkları ile iyiliği emir, kötülüğü yasaklama ve bid’at konularındaki hassasiyetleri başta Kelam mezhepleri olmak üzere diğer gruplara karşı sert davranmalarına ve müdahaleci bir karakter kazanmalarına sebep olmuş ve hiçbir mezhepte Hanbelî mezhebinde olduğu kadar bid’at yasağı ifrata vardırılmamıştır.⁵⁵⁹ Vehhâbiler ise çok daha ileri giderek bu akidede olanları şirke

⁵⁵⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 222; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 45. Bkz. Büyükkara, *a.g.e.* s. 27; Cook, “Muhammed b. Abdilvehhab”, *DİA*, XXX, 491; Yörükân, *a.g.m.* 60; Şenel, *a.g.e.* s. 136.

⁵⁵⁵ Muhammed b. Abdilvehhab, *Mesâilü’l-Cahiliyye*, s. 86; Muhammed b. Abdilvehhab, *Kitâbu’l-Tevhid*, s. 51,56,75, 85, 93. Bkz. Fıġlalı, *a.g.e.* s. 111. vd; Karaca, *a.g.e.* s. 88; Paşayev, “Vehhâbilerin Görüşleri”, *Bakü Devlet Üniv. İF. İlmî Mecmuası*, sy. 6, 113; Yörükân, *a.g.m.* 56.

⁵⁵⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 222.

⁵⁵⁷ Fıġlalı, *a.g.e.* s. 111.

⁵⁵⁸ Yörükân, *a.g.m.* 61.

⁵⁵⁹ Koca, *a.g.e.* s. 130; Dalkıran *a.g.m.* 218.

nispet etmekle kalmıyor, bu gibilerin malı, canı helaldir ve hakiki muvahhidlerin bu müşriklere hücum ile bunları katil ve mallarını yağma etmeleri helaldir, derler.⁵⁶⁰

Suudi Arabistan Devleti, Vehhâbiliğin esasları doğrultusunda el-Emru bi'l-Mâ'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker işini devletin en önemli görevleri arasına koyarak bunun için özel teşkilat kurup özel adamlar görevlendirmiştir. İlk başta Vehhâbi pratiklerin toplum düzeni içinde icrası amacıyla yarı profesyonel bir tarzda işlev görmüş olan bu teşkilat, sonraki yıllarda devletin idari organizması içine dâhil edilmiştir. Heyet, şehir, kasaba ve mahallelerdeki şubeleriyle ülke çapında organize olmuştur. Heyetin sorumluluk ve denetim sahası oldukça genişti. Çarşı, cadde ve sokaklarda umumî ahlak kurallarına uymayan davranışlara müdahale etmek, bu bağlamda özellikle kadın ve erkek ilişkilerini ve kıyafetleri kontrol, kadın terzilerinin mağaza ve vitrinlerinin denetimi, sigara kullanımı ve satışının engellenmesi, Ramazan kontrolleri ve hac sırasında hacıların aşırılık ve bid'atlere yönelmelerinin önlenmesi, heyetin başlıca görevleri arasındaydı.⁵⁶¹

İyiliği emir-kötülüğü yasaklama, İslam'ın esaslarından biri olarak Kur'ân da ve sünnette açıklanmıştır. Tarih içerisinde Müslümanlar bu esası yerine getirmek için yoğun gayret sarf etmişler, büyük fedakarlıklarda bulunmuşlardır. Vehhâbiler ise bu konuda çok sert bir tavır sergileyerek “el-Emru bi'l-Mâ'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker” adı altında İslam dünyasında âdete terör estirmişler ve Müslümanlara savaş açarak Hâricîlerin yolundan gitmişlerdir. Onlar Kur'ân ve sünnetin dışında her şeyi bid'at ve kötü kabul ettiklerinden, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlarla savaşını dini bir vazife saymışlardır. Muhalifleriyle savaşmayı bid'atler ile savaşmak olarak gören Vehhâbiler bid'atleri “Münker” tabiri içine koymuşlardır.⁵⁶²

İyiliği emir, kötülüğü yasaklama anlayışının, her türlü bid'atı içine alacak şekilde tatbiki, Vehhâbileri fevkalade katı ve zorbaca tedbirlere sevk etmiş, Müslümanları son iki buçuk asırda Hâricî zihniyetinin tipik tezahürleri ile bunaltırmıştır.⁵⁶³

⁵⁶⁰ Büyükkara, *a.g.e.* s. 32; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 81; Yörükân, *a.g.m.* 61.

⁵⁶¹ Büyükkara, *a.g.e.* s. 142. vd.

⁵⁶² Fığlalı, “Vehhâbîlik”, *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. 212.

⁵⁶³ Fazlurrahman, *a.g.e.* s. 243; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 95.

7.Hâricîler ve Vehhâbilere Göre Şefaât

Şefaât Arapça bir kelime olup, “şefe’a” fiilinden türemiştir. Şefaât; yardım etmek, başkası için yardım istemek, bir iltimasçı ve aracı ile müracaat etmek, bir kimse için dilekte bulunmak anlamlarına gelir.⁵⁶⁴ Şefaât, ayrıca yol gösterme, delalet etmek manalarına da gelir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim de bu anlama işaret eden bir ayette şöyle buyrulur: “*Her kim güzel bir işe aracılık ederse onunda o işten bir payı olur. Allah her şeyi gözetip karşılığını verir.*”⁵⁶⁵ Netice olarak şefaât, yardım istemek, bir kimseye aracı olmak, birinin bağışlanması için istekte bulunmak gibi manalara gelmektedir.

Şefaât; bir kimsenin suçunu affettirmek, kendisinden cezayı gidermek için hakkında yapılan bir iltimas (istek) ve istirham (acıma istemek)’dan ibarettir.⁵⁶⁶ Dolayısıyla, birinin bağışlanmasına delalet etme⁵⁶⁷ anlamına gelen şefaatin terim anlamı; resûllerin, nebîlerin, âlimlerin ve Allah’ın izin vereceği kimselerin, yine Allah’ın izniyle mü’minlerden bazılarının günahlarının bağışlanması ya da Allah katındaki derecelerinin yükseltilmesini talep etmeleridir.⁵⁶⁸

Ehl-i sünnet, Allah’ın izniyle Hz. Peygamber’in mü’minlere şefaati haktır, görüşündedir. Yine Ehl-i sünnete göre büyük günah sahibi olanlar içinde şefaât söz konusudur. Ancak Allah’ın izni olmadan hiç kimse içinde söz konusu değildir.⁵⁶⁹ Bu konuda Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyrulur; “*Hiçbir şefaâtçi yoktur ki, onun izni olmadan şefaât edilebilsin.*”⁵⁷⁰, “*Onun izni olmadan onun nezdinde şefaât edecek kimmiş?*”⁵⁷¹, “*Bunlar onun (Allah’ın) rızasına ermiş olandan başka kimseye şefaât etmezler.*”⁵⁷², “*O gün rahmanın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez.*”⁵⁷³ Hz. Peygamber (sav) de bir hadisinde “*Şefaâtım*

⁵⁶⁴ Alıcı, Mustafa, “Şefaât”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 411.

⁵⁶⁵ en-Nisâ, 4/ 85.

⁵⁶⁶ Hoşafçı, Ali, *Selefiler ve Tasavvufçuların Görüşleri*, İstanbul, 2009, s. 344.

⁵⁶⁷ Fıglalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 104.

⁵⁶⁸ Gölcük-Toprak, a.g.e. s. 479; Yüksel, Emrullah, “İslam’da Şefaât Yetkisi”, *İÜİFD*, sy. 5, İstanbul, 2002, s. 18.

⁵⁶⁹ Ebû Hanife, “el-Fıkh-ı Ekber”, *Akâid Risâleleri*, s. 60; el-Mâtürîdî, a.g.e. s. 477; es-Sâbûnî, a.g.e. s. 165.

⁵⁷⁰ Yunus, 10/3.

⁵⁷¹ el-Bakara, 2/255.

⁵⁷² el-Enbiyâ, 21/28.

⁵⁷³ Taha, 20/109.

*ümmetinden büyük günah işleyenler içindir.*⁵⁷⁴ buyurarak büyük günah işlemiş olan mü'minlerden bazılarına şefaati edeceğini haber vermiştir.⁵⁷⁵ Hz. Peygamber'in bundan başka birde genel ve kapsamlı şefaati vardır.⁵⁷⁶ Mahşerde bütün yaratıklar ıstırap ve heyecan içerisinde hesaplarının görülmesini beklerlerken, O, Allah'a dua ederek hesap ve sorgunun bir an önce yapılmasını ister.⁵⁷⁷ Buna "Şefaati-i Uzmâ" (en büyük şefaati) denilir. Hz. Peygamber'in bu şefaati, Kur'an'da "Makâm-ı Mahmûd", (övülen makam) adıyla anılır.⁵⁷⁸ Yaratıklar için en büyük makam olan "Makâm-ı Mahmûd'un" verileceği Kur'an'ın "*Böylece rabbinin seni güzel bir makâma ulaştırması umulur.*"⁵⁷⁹ ayetinden anlaşılmaktadır.

Şefaati konusu itikadi bir konudur. Şefaati vardır, haktır ve şefaati umanlar için kurtuluş vesilesidir. Ancak kâfir ve münafık olanlar için, onları kurtuluşa erdirecek herhangi bir şefaati söz konusu değildir.⁵⁸⁰ Nitekim Kur'an da, "*Onlara (kâfirlere), şefaatiçilerin şefaati fayda vermez.*"⁵⁸¹ buyrulurarak bu husus işaret edilmiştir.

Ehl-i sünnetin dışındaki bazı grup veya cemaatlerden şefaati reddedenler vardır. İslam fırkalarından Mu'tezile şefaati reddeder.⁵⁸² Mu'tezileye göre şefaati tahakkuk etmez. Çünkü onlara göre büyük günah temelli ateşte kalmanın sebebidir. Mu'tezile Ehl-i sünnetin, şefaatin varlığına delil olarak kullandığı ayetleri, kendi va'd ve va'id⁵⁸³ anlayışlarına bağlı olarak te'vil etmektedirler.

Va'id konusunda Mu'tezilenin görüşü ile Hâricîlerin görüşü aynıdır. Bunlar büyük günah sahiplerinin bu günahlarla öldüklerinde ebediyen cehennemde olduklarını, orada ebedi olarak kalacaklarını söylerler.⁵⁸⁴ Dolayısıyla Hâricîlerin şefaati hakkındaki görüşlerini aynı olması sebebiyle Mu'tezilenin va'd ve va'id ile ilgili görüşleriyle açıklamaya çalışacağız.

⁵⁷⁴ Tirmizî, "Kıyamet", II.

⁵⁷⁵ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 398; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *el-Akide'tü't-Tahâviyye, ve Şerhi*, s. 225.

⁵⁷⁶ Şefaatin çeşitleri için bkz. İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *a.g.e.* s. 220 vd.

⁵⁷⁷ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *a.g.e.* s. 220; Yavuz, "İslam'da Şefaati", *DİA*, XXXVIII, 412.

⁵⁷⁸ Karaman, *a.g.e.* II, 129.

⁵⁷⁹ el-İsrâ, 17/79.

⁵⁸⁰ Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 480.

⁵⁸¹ el-Müddessir. 74/48.

⁵⁸² en-Nesefî, *Tabıratü'l-Edille*, II, 395.

⁵⁸³ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 58; Topaloğlu, *a.g.e.* s. 176.

⁵⁸⁴ el-Eş'arî, *a.g.e.* s. 130; en-Nesefî, *a.g.e.* II, 368.

Kulun tâat ve tövbe üzere mü'min olarak bu dünyadan ayrıldığında –Allah'ın lütuf ve ihsanı ötesinde- sevap ve karşılığı hak edeceğini tövbesiz ve işlediği büyük günahlarla dünyadan ayrılıp ahirete intikal ettiğinde ise, azabının kâfirlerin azabından daha hafif olmak kaydıyla, cehennemde ebedi olarak kalacağını ileri sürerler. Bu anlayış va'd ve vaîd adını almaktadır.⁵⁸⁵ Mu'tezileye göre va'd, iyilik ve iyi işler yapan kişilerin Allah tarafından mükafatlandırılıp, ödüllendirilmesi; Vaîd ise, bunun karşılığı olarak kötülük yapan kişilerin Allah tarafından cezalandırılması veya Allah'ın bu tür kişileri cehennemle tehdit edip bu tehdidinden de dönmemesi anlamına gelmektedir.⁵⁸⁶ Adalet prensibinin bir sonucu olan va'd, mükafatı gerektirmesi itibariyle cenneti; vaîd ise mücazâtı gerektirmesi itibariyle cehennemi ifade etmektedir. Mu'tezileye göre Allah, büyük günahı tövbe etmeksizin hiçbir şekilde (kendi lütfüyle ve şefaata bile olsa) affetmez. Bu günah ebedi olarak cehennemde kalmayı gerektirir. Mu'tezileye göre af mümkün olmadığından şefaatin de bir faydası yoktur.⁵⁸⁷ Hâricîler de şefaata konusunda Mu'tezililer gibi düşünmektedirler. Yukarıda zikredilen Mu'tezilenin görüşlerinden hareketle Hâricîler daha da ileri giderek sadece büyük günah işleyenlerin değil, küçük günah işleyenlerin de cehennemde ebedi kalacaklarını, bunlar hakkında herhangi bir şefaatin söz konusu olamayacağını, aksi halde bunun Allah'ın va'd ve vaîd prensibini bozacağını iddia ederler. Allah da va'd ettiği şeye muhalif davranmayacağına göre Hâricîlerin yanında şefaata tahakkuk etmez ve böylece günah işleyenler için şefaati inkar ederler.⁵⁸⁸ Günahkâr mü'minlere şefaatin fayda vermeyeceğini iddia eden Hâricîler, şefaatin ancak cennet ehli olanlar için derecelerinin artırılması için söz konusu olduğunu savunmuşlardır.

Vehhâbiliğin din anlayışı, -daha önce de zikrettiğimiz gibi- Muhammed b. Abdilvehhâb'ın üzerinde durduğu tevhid konusundaki yorumu çerçevesinde açıklanabilir. Dolayısıyla bu tevhid anlayışının getirdiği önemli sonuçlar vardır. Bunlardan birisi, Hz. Muhammed (sav)'den şefaata talebinde bulunulamayacağıdır. Çünkü şefaata, Allah'a ait özel bir hak vardır.⁵⁸⁹ Bu nedenle Hz. Muhammed (sav)'den

⁵⁸⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.* s. 58.

⁵⁸⁶ Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1988, s. 134.

⁵⁸⁷ en-Nesefî, *a.g.e.* II, 369; es-Sâbûnî, *a.g.e.* s. 168; Topaloğlu, *a.g.e.* s. 176; Watt, *a.g.e.* s. 172.

⁵⁸⁸ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 92; Tâlibî, *a.g.e.* I, 169, 170, 208.

⁵⁸⁹ Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 42.

doğrudan şefaata talep etmek, O'nu Allah'a ortak tutmaktır. Nitekim müşrikler de Allah'ı kabul ettikleri halde melekleri, putları şefaata kabul ettikleri için müşrik olmuşlardır.⁵⁹⁰

Vehhâbilere göre şefaata, yalnız Allah'a mahsustur. Bu sebeple Kur'ân'dan başka mürşit, Allah'tan başka hidayet verici aramak caiz olmadığı gibi peygamberlerle bile tevessül ve onlardan şefaata dilemek de caiz değil, haramdır.⁵⁹¹ Binaenaleyh, Allah'tan başka, bir mezarı, bir şeyhi hatta peygamberi vesile ittihaz etmek şirktir. Bu sebeple Hz. Peygamber'den istiâne ve şefaata istenemez, şefaata eden, hidayet veren, affeden yalnız Allah'tır.⁵⁹²

İbn Abdilvehhab, Ehl-i sünnet düşüncesinden farklı olarak iman ve iman hakikati, tekfir, şefaata, kabir ziyareti vb. hususların hepsini Tevhid-i Ulûhiyyeye dayandırmaktadır. Çünkü Vehhâbilere göre bu Tevhid-i Ulûhiyye, düşüncelerinin mihranı, dayanak noktasıdır. Şefaati de, Tevhid-i Ulûhiyyeye ters bir düşünce olarak değerlendiren İbn Abdilvehhab, *Kitâbu't-Tevhid*'in de bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: Şefaata iki türdür; birincisi Kur'ân da nefyedilen şefaattir ki, bu kâfirlerin ve müşriklerin beklediği şefaattir. Müşriklerin bir takım putlara şefaata ümidiyle Allah derecesinde tapınmaları söz konusudur. Bunların ümitleri boş çıkacak ve şefaata tahakkuk etmeyecektir. Bu görüş doğrudur ve Ehl-i sünnetin anlayışına uygundur. İkincisi ise Kur'ân'ın ispat ettiği şefaattir. Bu da iki şekilde olur. **1.**Allah'ın izin verdiği kimselerin yapacağı şefaata. **2.**Allah'ın kendilerinden râzı olduğu kimseler hakkında yapılacak şefaata. Muhammed b. Abdilvehhab'a göre şefaata ancak Allah'ın rızasından sonra gerçekleşecektir. Allah'ın râzı olduğu kimseler ise Tevhid-i Ulûhiyyeye göre inanan kimselerdir.⁵⁹³ Tevhid-i Ulûhiyyeyi bilmeyen, inanmayan ve hayatında tatbik etmeyenler, şefaatten mahrum kalacaklardır. Böylece, Tevhid-i Ulûhiyyeye uygun davranmayanlar yani günah işleyenler şefaata nail olamayacaklardır. Dolayısıyla günahkâr mü'minlerden şefaata nefyedilmekte yine Allah'tan başka kimselerden şefaata istemeyi bâtil kabul etmektedirler.

⁵⁹⁰ Bkz. Karaca, *a.g.e.* s. 87.

⁵⁹¹ Ecer, *a.g.m.* 15; Koca, *a.g.e.* s. 119; Yörükan, *a.g.m.* 60.

⁵⁹² Cook, *a.g.m.* 493; Işık, *a.g.e.* s. 185; Hüseyin b. Gannâm, *Târihü Necd*, s. 43-68; Kurşun, *a.g.e.* s. 21-22; Yörükan, *a.g.m.* 61.

⁵⁹³ İbn Abdilvehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 69,70.

Muhammed b. Abdilvehhab, şefaata konusunda da İbn Teymiye'yi takip eder. Şefaata, tevessül, kabir ziyaretleri ve tasavvuf hakkındaki görüşleri Tevhid-i Ulûhiyye ile irtibatlıdır. Ahiretteki şefaata olayını sahih dini metinlerde yer aldığı için kabul eden İbn Abdilvehhab, şefaatin sadece Allah'ın izniyle olacağı üzerinde durmuş, Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere hiç kimsenin doğrudan şefaata yetkisi olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ruhundan, meleklerden veya bir sahabiden veya bir veli kişiden bu dünyada şefaata beklemek şirke yol açan bir davranıştır.⁵⁹⁴

Böylelikle İbn Abdilvehhab bu meseledeki sert ve katı davranışı ve hoşgörüsüz dini yorumu ile Hâricîleri örnek aldığı veya bu görüşlerinde onları takip ettiği ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki Ehl-i sünnete göre şefaata hakkı Allah'a ait olmakla beraber, onun izni ile peygamberler, şehitler, veliler, âlimler gibi salih kimselerinde şefaata edeceği kitap, sünnet, icma ile sabittir. Özellikle de Hz. Peygamber'in “*Benim şefaatom ümmetim arasından büyük günah işlemiş kimseler içindir.*”⁵⁹⁵ şeklindeki hadisinde belirttiği gibi, Allah'ın izniyle Hz. Peygamber'in şefaati günah işleyen mü'minlerin cehennem ateşinden çıkarılmalarına (İnşâllah-Allah'ın izniyle) sebep olacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu şefaata tamamıyla Allah'tandır. Bu, Yüce Allah'ın şefaata edene bir rahmeti ve ikramıdır. Şefaata edilen için de bir merhamet ve bağışlanmadır. Gerçekte şefaate binaen övgüyle anılan Allah'tır. Şefaata konusunda kendisine izin vererek, Muhammed (sav)'i övgüyle anılan makâma ulaştıran yine Allah'tır.⁵⁹⁶

8.Hâricîler ve Vehhâbilerin Nassların Zâhirine Bağlı Olmaları

Hâricîler, savundukları ve ortaya attıkları konularda, bazı lafızların zâhirine sarılmışlar ve bu zâhiri neticelerin kutsal bir din olduğu zannına kapılmışlardır.

⁵⁹⁴ Büyükkara, *a.g.e.* s. 25; Cook, *a.g.m.* 493; Çağatay, “Vehhâbilik”, *İA*, XIII, 264; Ecer, *a.g.m.* 15; Hüseyin b. Ğannâm, *Târihü Necd*, s. 44; İbn Abdilvehhab, *Mesâilü'l-Cahiliyye*, 8, 9; Paşayev, “Vehhâbilerin Görüşleri”, *Bakü Devlet Üniv. İF. İlmi Mecmuası*, sy. 6, 109; Şenel, *a.g.e.* s. 133-134; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 441; Yörükân, *a.g.m.* 60.

⁵⁹⁵ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, ty. IV, s. 245.

⁵⁹⁶ İmâm-ı Âzam, “el-Fıkh-ı Ekber”, *Akâid Risâleleri*, s. 60; en-Nesefî, Ömer, “Nesefî Akâidi”, *Akâid Risâleleri*, s. 113; Hoşafçı, *a.g.e.* s. 351.

Onlara göre hiçbir mü'minin söz konusu neticelerden ayrılması mümkün değildir. "Hüküm, ancak Allah'ındır." sözüne saplanıp kaldıkları için, bunu davet edilen bir din haline getirmişlerdir. Hatta bu düşünce, zihinlerine yerleşmiş ve anlayışlarını tümüyle istila etmiştir. O derece ki önlerinde hakka varan tüm yolları tıkamıştır. Üzerinde çokça durdukları sloganları dinin özündeki hakikatleri de anlamalarına engel olmuştur.⁵⁹⁷ Hâricîler, kutsal metinlerin literal (lafzî) anlamına ve tefsirine dayalı olarak hüküm veriyorlardı. Dolayısıyla Kur'ân'ın zâhirine sarılırlar ve bu zâhiri anlamdan âyetin, asıl hedef ve maksadına, asıl konusuna gitmeye yanaşmazlardı. İlk bakışta onlara görünen mana ile yetinirler ve ondan asla şaşmazlardı. Hâricîler "zâhirine bağlı kalma" metodunu, bazen kendilerine yöneltilen suçlamaları defetmek içinde kullanıyorlardı.⁵⁹⁸

Hâricîler, kendi sosyal, politik, hukuki ve ahlaki düzenlerini, genel ve özel hayatlarını Kur'ân'ın zâhiri anlam ve öğretisine kusursuz bir biçimde uydurmaya çalışıyorlardı.⁵⁹⁹ Bunun için Kur'ân ayetlerinin zâhiri anlamlarına sığınmışlardır. Aralarında, onlara kitap ve sünneti doğru olarak öğretecek bir kimsenin bulunmaması, okudukları Kur'ân ayetlerini veya kendilerine ulaşan Nebvî hadisleri sadece anlayabildikleri kadar izah ve tefsir etmeye yöneliyordu. Cehaletleri onları, çoğu, kâfirler ve müşrikler hakkında nâzil olan ayetlerin zâhiri manalarına göre hüküm vermeye sevk ediyordu.⁶⁰⁰ Şimdi kendileri için delil olarak kullandıkları ayetlerden birkaçına bir göz atalım. Onlara göre, haccı terk eden kâfirdi; çünkü bu hususta nâzil olan ayette "*Gitmeye gücü yeten herkese, Allah için beyti ziyaret etmek düşer. Her kim de inkâr ederse (bilsin ki) Allah âlemlerden beridir.*"⁶⁰¹ deniliyordu ve bu ayete dayanarak haccetmeyen kimsenin küfürle vafedildiğine inanıyorlardı. Yine onlara göre haccı terk etmek büyük günahı; o halde büyük günah sahibi, kâfirden başka bir şey değildi. Çünkü günah işleyen herkes, kendi nefsi için Allah'ın

⁵⁹⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 65; Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 65-66.

⁵⁹⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 76. Bkz; Bodur, "Sekt Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış", *KSÜİFD*, sy. 10, 48; Dalkıran, "Hâricîlerin el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Anlayışı", *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III, sy. 1, 215; Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, s. 27; Fırlı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172-175; Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 195 ve 211; Tâlibî, *a.g.e.* I, 105.

⁵⁹⁹ Teber, "Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 34, 71.

⁶⁰⁰ Koçyiğit, *a.g.e.* s. 38.

⁶⁰¹ Âl-i-İmran, 3/97.

indirdiği dışında bir şeyle hükmeder ve kâfir olur. “...Kim Allah’ın indirdikleriyle hükmetmezse, işte onlar kâfirlerdir.”⁶⁰² “...Kim Allah’ın indirdikleriyle hükmetmezse, işte onlar zalimlerdir.”⁶⁰³ “.....Kim Allah’ın indirdikleriyle hükmetmezse, işte onlar fâsıklardır.”⁶⁰⁴ ayetleri, iddialarına mesnet olarak en fazla başvurdukları ayetlerdendi. Bu ayetler Hâricîlerin temel dinamikleri olmuş, onların ilk temsilcileri Muhakkimetü’l-Ûlâ “Hüküm ancak Allahındır.”⁶⁰⁵ diye ortaya attıkları sloganlarına meşruiyeti, Kur’ân’ın bu ayetlerinde bulmuşlardır.⁶⁰⁶ Kur’ân’ı terk edip kendi hevesine göre hükmedenler, en büyük günahı işlemiş olanlardır. Bunlara kâfirden başka bir şey denilmez. Hâricîlerin bu görüşü, tabiatıyla ameli, imanın bir cüzü olarak kabul etmelerine yol açmıştır. Bir insan diliyle ikrar eder ve sonra da namaz, oruç, hac ve zekat gibi İslam’ın en mühim farzlarını yerine getirmezse, imanın bir cüzünü yerine getirmemiş sayılır ve böylece kâfirler zümresine iltihak etmiş olur.⁶⁰⁷

Görüldüğü gibi, bütün bu delillerde nasların dış görünüşüne sarılmışlardır. Öne sürdükleri ayetlerin birçoğu kâfirler ve müşrikler için nâzil olan ayetlerdir. Hac ayetinde ise küfür vasfı haccetmeyen için değil, haccı inkâr eden için kullanılmıştır. Hâricîler, hep lafızların dış görünüşüne sarıldıkları için, Hz. Ali’nin bunlarla münakaşaya girerken naslarla üstlerine gitmediğini, Hz. Peygamber (sav)’in ameliyle bunlara cevap vermeye çalıştığını görüyoruz.⁶⁰⁸ Hâricîlerin, Abdullah b. Habbâb’ı katlettikten sonra Hz. Ali’nin Hâricîlerle aralarında geçen şu diyalog buna güzel bir örnektir: Hz. Ali, Hâricîlere haber göndererek Abdullah b. Habbâb’ın katilini teslim etmelerini istedi. Ona şu cevabı gönderdiler: “Gerçek şu ki onu, biz hepimiz öldürdük. Sana karşı da zafere ulaşıydık, seni de öldürürdük.” Bunun üzerine Hz. Ali, ordusu ile üzerlerine gitti. Onlar da ona karşı kitle halinde topluca çıktılar. Savaştan önce onlara “Benden niçin intikam almak istiyorsunuz?” dedi. Ona şu cevabı verdiler: “Senden intikamını almak istediğimiz şeylerin başında şu gelmektedir: Biz Cemel günü, senin saflarında savaştık. Cemel ashabı yenilgiye

⁶⁰² el-Mâide, 5/44.

⁶⁰³ el-Mâide, 5/45.

⁶⁰⁴ el-Mâide, 5/47.

⁶⁰⁵ el-En’âm, 6/57; Yusuf, 12/40, 67.

⁶⁰⁶ Tâlibî, *a.g.e.* I, 105; Teber, *a.g.m.* 65.

⁶⁰⁷ Koçyiğit, *a.g.e.* s. 39.

⁶⁰⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 71.

uğradığında, sen bize yalnızca onların askerlerinde bulduğumuz malları almamıza izin verdin ve onların kadınları ile çocuklarını almayı yasakladın. Bu durumda, kadınlar ve çocuklar dışında mallarını nasıl oldu da helal kıldın?” Bunun üzerine Ali şöyle dedi: “Ben size, onların mallarını yalnızca ben üzerlerine yürümeden önce Basra beytülmalinden aldıkları şeylerin karşılığı olmak üzere mubah kıldım. Kadınları ve çocukları ise, bizimle savaşmamışlardı. İslam’ın onlar hakkındaki hükmü Dâru’l-İslam hükmü şeklindedir ve üstelik onların hiçbirisi İslam’dan çıkmış değildir. Öte yandan, eğer kadınları esir almanıza izin verseydim, hanginiz Âişe’yi hissesine alırdı?” Bu söz üzerine topluluk utandı ve sonra ona dediler ki: “Senden öç almak istiyoruz; çünkü seninle Muâviye arasındaki yazışmada, Muâviye seninle bu konuda çekiştiği için, adının başındaki emirü’l-mü’minin sıfatını sildin.” Ali buna şu cevabı verdi: Ben-Allah’ın salat ve selâmı onun üzerine olsun-Allah Resûlü’nün Hudeybiye günü yaptığını yaptım. O zaman Süheyl b. Amr ona, “Eğer senin Allah’ın Resûlü olduğunu bilseydim, hiç seninle çekişir miydim? Onun için kendi adını ve babanın adını yaz deyince, O (Resûlullah) da “Bu Muhammed b. Abdillah ile Süheyl b. Amr’ın üzerinde anlaşmışlardır” diye yazdı. Bunun üzerine ona dediler ki: “İki hakeme niçin, eğer ben hilafete ehil isem beni tasdik ediniz, dedin? Eğer halifeliğin hakkında bizzat sen kendin şüphe içinde olursan, başkaları senin hakkında şüpheye düşmekte, elbette daha haklı olacaklardır.” Bunun üzerine Ali, şu cevabı verdi: “Ben böyle davranmakla yalnızca Muâviye’ye karşı adil olmak istedim, eğer hakemlere, “Benim halifeliğime hükmediniz.” demiş olsaydım buna Muâviye râzı olmazdı.⁶⁰⁹ Bu esaslı konuşmanın onlara karşı kesin bir reddiye içerdiğini görüyoruz. Hâriciler buna karşı tartışmayı sürdürememişlerdir. Hz. Ali’nin nassları delil olarak kullanmaktan vazgeçip Hz. Peygamber’in amelini delil olarak kullandığını görüyoruz. Çünkü amel, te’vil kabul etmez ve ancak olduğu gibi doğru olarak anlaşılır. Dolayısıyla Hâricîlerin düşüncelerine kapı açmaz. Çünkü ibarelerin tek yönlü anlaşılmaya çalışılması insanı asıl hedef ve maksatlardan uzaklaştırır. Buna karşılık ibare ve üslupların toplu bir bakışla değerlendirilmesi, insana doğruyu ve her yönüyle gerçeği anlamayı sağlar.⁶¹⁰

⁶⁰⁹ el-Bağdâdî, *a.g.e.* s. 57.

⁶¹⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.* s. 72; Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s. 154.

Hz. Ali, Kur'ân'ın ve dolayısıyla İslam'ın standart anlam ve yorumunu sünnetin taşıdığı görüşündedir. Daha açık bir ifadeyle, ona göre sünnete başvurulmadan Kur'ân/İslam tam olarak anlaşılacaktır. Onun genel teşrî yönteminde sünnetin ikinci ana kaynak konumunda olduğu gerçeği bir tarafa, dini tartışmalarda Kur'ân ile değil de sünnet ile cevap verme kaygısı buna işaret etmektedir. İbn Abbas'a verdiği şu öğüt de bu hususa parmak basmaktadır: “Hâricîlerle tartışırken Kur'ân'ı delil getirme! Zira o farklı anlamlara müsait bir kitaptır. Sen bir anlam verirsin, onlar başka bir anlam. Onun için sen onları sünnet ile ilzam et/ sıkıştır. Bir ara İbn Abbas “Fakat Ey mü'minlerin Emiri! Ben Allah'ın kitabını onlardan çok daha iyi bilirim. Zira o, bizim evimizde nâzil oldu.” diyecek olur. Ama Hz. Ali aynı cevabı verir: “Kur'ân birçok anlamların taşıyıcısıdır. (Hammâlun zû vucûh). Sen onlarla tartışmada sünneti merkeze al; çünkü sünnet karşısında kaçacak yer bulamazlar.”⁶¹¹

Görüldüğü gibi Hâricîlerin, Kur'ân âyetlerinin zâhiri manalarına göre hareket etmeye özel çaba harcadıkları ve buna karşılık Hz. Ali'nin buna meydan vermemek için âyetler ile değil de Resûlullah'ın sünneti ile cevap verdiği görülür.

Vehhâbilik doğuşundan bugüne kadar çok değişik şekillerde tavsif edilmiştir. Bir kısım yazarlar onun “Modernist” bir hareket olduğunu “İslam reformunu” yenilik ve hürriyeti temsil ettiğini söylemişlerdir. Bu arada çoğunluk da Vehhâbiliğin Hanbelîlik ve Hâricîlik karışımı bir mezhep olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Mamafih “Vehhâbilik, “Zâhiriye” yani âyetleri mecâzi anlamlarına göre yorumlamayıp olduğu gibi kabul eden bir mezhepten doğmuştur.” diyenler de vardır.⁶¹² Gerçektende Vehhâbilik de Hâricîler ve Zâhiriye de olduğu gibi Kur'ân âyetlerini mecazî manalarına yaklaşmaksızın olduğu gibi anlama meylî vardır. Kur'ân ve sünnete veya kaynaklara dönüş diye nitelendirilen bu metot da Kur'ân ve sünnetin zâhirine sıkı sıkıya bağlanma, şimdiye kadar Kur'ân ve sünnet üzerine yapılmış olan akla ve ilme dayalı yorumları (te'villeri) reddetme vardır. Ayet ve

⁶¹¹ Yaman, Ahmet, “Ehl-i Beyt Hukuku”, *Ehl-i Beyt Sevgisi*, der. Ömer Menekşe, Ankara, 2006, s. 25; Albayrak, İsmail, “İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, Sakarya, 2005, s. 13.

⁶¹² Fırlıklı, “Vehhâbilik” *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. 213; Gölpınarlı, a.g.e. s. 91.

hadisleri tefsir ve te'vil keyfilik ifade eder.⁶¹³ Bu mezhebi h. 270'te ölen Dâvud b. Ali adlı birisi kurmuştur. Önce Şafi'nin talebesinden okuyan, sonra Kur'ân ve hadisin zâhiri anlamlarına uymayı esas tutup rey ve kıyası reddeden, herkes için içtihadı şart bilip bir müçtehide uymayı kabul etmeyen bu zâtın kurduğu bu yola "Zâhiriye" denmiş, bu mezhep bir müddet Irak'ta yayılmış sonra ortadan kalkmıştır. İbn Hazm'dan sonra İbn Teymiye bu mezhebi yenilemiş ve yaymıştır. Hicretin XII. yüzyılında (XVIII) Arabistan'ın Necd bölgesinde, Muhammed b. Abdilvehhab (1115-1206) bu mezhebi kabul etmiş, ona uyan Abdülaziz'le oğlu Suud bu inancı yaymıştır. Muhammed b. Abdilvehhab'a göre kesin delil, ancak Kur'ân ve hadis te'vilden uzak zâhiri hükümleridir. Kur'ân ve sünnette bildirilen hususların zâhirine sımsıkı yapışılır ve hiçbir mezhebe bağlanmadan her şey bunların zâhirinden çıkarılır. Başkalarını taklit ederek hüküm vermek şirk gibidir.⁶¹⁴ Vehhâbiler, İslami esasları anlamada ve uygulamada cumhur-i ulemadan farklı bir yolda ilerlemişler, dini metinlerin anlaşılmasında ilk asırdan itibaren âlimlerin takip ettikleri usul ve esaslara itibar etmemişlerdir. Vehhâbiler, kendi iddialarına uygun buldukları birkaç âlimin görüşlerini, sistemlerini oluşturmada temel almakla birlikte, birçok noktada onlardan da ayrılarak kendilerine has bir izah ve hareket tarzı geliştirmişlerdir.

Kutsal metinlerin literal anlamları üzerindeki vurgunun yanında, Vehhâbilik doktrininde içtihadı hiçbir zaman önem verilmemesi, ya da bunun İbn Abdilvehhab ve taraftarlarının öğretileri ve yazılarıyla sınırlı kalması, bu harekete bir yandan şekilcilik ve kuralcılık temelinde katı bir muhafazakârlık hüviyeti kazandırırken, bir yandan da anti-entelektüel bir tutumun gelişmesine neden olmuştur.⁶¹⁵

Vehhâbilik, Kur'ân-Hadis metinleri dışında akli delillere çok az yer bırakan bir fıkıh metodolojisini uygun bulması dolayısıyla Hanbelî mezhebinden, bu dini metinlerin yorumunda nasslarla geçen ibarelerin zâhiri ve kuru manasını esas alması itibarıyla da Zâhiriye mezhebinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Kendi görüşlerini kabul etmeyenleri Müslüman saymayan tutumlarıyla dışlamacı bir kimliği temsil

⁶¹³ Ecer, "Vehhâbiler", *Üç Tebliğ*, s. 14; Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 263-264; Kurşun, *a.g.e.* s. 20; Şenel, *a.g.e.* s. 136.

⁶¹⁴ Büyükkara, M. Ali, "Biz Artık O Sapkınlardan Değiliz: Selefilere Selefilere Teberrileri Üzerine Değerlendirmeler." *İslamiyât*, X, sy. 1, 62; İşcan, *a.g.e.* s. 34; Laoust, *a.g.e.* s. 349; Yörük, *a.g.m.* 51, 59, 60.

⁶¹⁵ Bodur, "Vehhâbi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜİFD*, sy. 2, 12.

etmeleri ve dışladıkları insanlara karşı şiddeti ve savaşı mubah sayan dini telakkileri yine Necd ülkesinin ürünü olan Hâricîlik düşüncesiyle Vehhâbiliğin benzerliğini hemen hatıra getirmektedir.⁶¹⁶

Sonuç olarak basit bedevî mantığının, Kur'ân'ın ayetlerini ve Hz. Peygamber'in hadislerini anlamalarında da Hâricîler ve Vehhâbilere hâkim olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hâricîler ve Vehhâbilere göre İslam hukukunun kaynakları kitap ve sünnettir. Bunlar ancak lafzî anlamları doğrultusunda anlaşılabilir. Hakkında nass bulunan tüm İslami konularda yalnızca lafızların zâhirine sarılırlar. Nassların lafzî anlamları bırakılarak te'vil veya kıyasa gidilmesi haramdır.

⁶¹⁶ Büyükkara, *a.g.e.* s. 25.

SONUÇ

Hâriciler ve Vehhâbiler farklı zamanlarda ortaya çıkan iki fırkadır. Bu iki fırka da, içinde buldukları devlet otoritesinin zayıf olduğu zamanlarda ortaya çıkarak isyan etmiştir. Hâriciler, Müslümanların bir ve beraber olmadığı bir zamanda Hz. Ali'ye karşı isyan etmişler ve istediklerini yaptırmaya çalışmışlardır. Müslümanlar, Mekke'de Hz. Âişe ve taraftarları, Şam'da Muâviye ve taraftarları ve Medine'de Hz. Ali ve taraftarları olmak üzere üç gruba ayrılmışlardı. Müslümanlar birlik içinde olmadıkları gibi devlet de otoriteden yoksundu. Bu esnada daha sonra Hâriciler diye isimlendirilecek olan grup, Sıffin savaşının durdurulmasında ve hakemlerin tespitinde, önemli rol oynadılar. İşte bu zayıf ve güçsüz zamanda Hz. Ali'ye isyan edip ondan ayrıldılar. Vehhâbiler de, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı, iç ve dış karışıklıkların yoğun olduğu bir dönemde merkezden uzak olan Hicaz'da isyan ederek ortaya çıktılar. Vehhâbilerin merkezden uzak olan bir yerde ortaya çıkmaları onların muvaffakiyetlerini artırıyor. Çünkü İstanbul Hükümeti buralara tam teşekküllü bir ordu gönderemiyordu. Bu işi valilerle, paşalarla veya emirnamelerle halletmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Böyle bir zamanda yani otoriteden yoksun olunan bir zamanda gerek Hâriciler, gerekse Vehhâbiler ortaya çıkarak yayıldılar ve bir güç haline geldiler.

Hâriciler ve Vehhâbiler, kendilerinden başka otorite kabul etmeyen bedevi-Necdi kabilelerinden neşet etmişlerdir. Bu Necdî kabileler Hz. Peygamber'in vefatından sonra yalancı peygamberler meselesi ile gündeme gelmiş, daha sonra Hz. Ali zamanında tekrar tarih sahnesine çıkmışlardır. Çok daha sonraları 18. yüzyılda Vehhâbi adı altında tekrar aynı bölgede ortaya çıkmışlardır. Bu ortaya çıkan grupların ortak özelliği merkezi otoriteyi kabul etmeyen, aynı coğrafi şartlarda yaşayan, aynı kabilelere mensup insanlar tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Hâricîler ve Vehhâbiler, imanın hakikati konusunda imanı amele dâhil etmişlerdir. Onlara göre iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla amel etmektir. Farzlardan birini terk eden kimseyi dinden çıkmış olarak görmüşler ve kendilerinden olmayan bu insanların, mallarının ve canlarının kendileri için helal olduğunu kabul etmişlerdir.

Büyük günah işleyen kimseleri her iki grup da tekfir eder. Eğer tövbe etmeden ölecek olurlarsa ebedi olarak cehennemde kalacaklarına hükmederler. Ama tövbe ederlerse cezalarını çektikten sonra azaptan kurtulacaklarına inanırlar.

Hâricîler ve Vehhâbiler, sert ve haşin insanlar olmalarına rağmen gerçekten namaza, oruca, Kur'ân okumaya düşkün insanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Dini anlayabildikleri kadar anlamışlar ve nassların zâhirine göre amel etmişler ve buna göre hüküm vermişlerdir.

Şefaât konusunda da bu iki fırka, Ehl-i Sünnet'e aykırı görüş beyan etmişlerdir. Hâricîler, şefaât konusunda Mu'tezile'nin görüşünü kabul etmiştir. Bu konu Mu'tezile'nin va'd ve vaîd konusuyla alakalıdır. Vaîd kötülük yapan kişilerin Allah tarafından cezalandırılması veya Allah'ın bu tür kişileri cehennemiyle tehdit etmesi ve bu tehdidinden dönmemesidir. Dolayısıyla Allah, günah işleyenin tövbesi olmadan asla günahkarları affetmez. Af mümkün olmadığından şefaatin de bir faydası yoktur. Bunun Allah'ın va'd, vaîd ve adalet prensibiyle uyuşmayacağına inanırlar ve şefaati kabul etmezler. Vehhâbiler ise ahiretteki şefaât olayını sahih dini metinlerde yer aldığı için kabul ederler. Bununla beraber Vehhâbiler, Hz. Peygamber dâhil hiç kimsenin doğrudan şefaât yetkisi olmadığını belirtmiş, sadece Allah'ın izni ile olacağını söylemişlerdir. Bu dünyada şefaât beklemek, dilemek şirke yol açan bir davranış olarak görülmüştür.

Hâricîler ve Vehhâbiler iyiliği emir, kötülüğü yasaklama hususunda kendilerini vazifeli saymışlardır. Kendilerinden olmayan kimselere karşı kılıç kullanmışlar ve Müslüman kanı akıtma hususunda birbirlerinden geri kalmamışlardır.

Günümüzde siyasi bir müessiriyetleri kalmamış olan Hâricîlerin Arap Yarım adasının bazı bölgelerinde ve Kuzey Afrika'da az da olsa mensupları bulunmakla beraber zamanla yumuşayan el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker görüşleriyle Ehl-i Sünnet'e yaklaşmışlardır. Vehhâbilik ise şimdiki Suudi Arabistan'ın resmi bir ideolojisi olmakla beraber, yumuşayan görüşleriyle hayatini devam ettirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrâzık**, Mahmûd İsmail, “Cedel Havle’l-Havâric ve Kadıyyeti’t-Tahkim”, *el-Mecelletü’t-Târihiyyetü’l-Misriyye*, XX, Kahire, 1973. (çev. Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi* adlı kitabın içerisinde s. 87. İstanbul, 2000.)
- Ahmet Cevdet Paşa** (1895), *Kıyas-ı Enbiya*, İstanbul, 1947.
- , *Tarihi Cevdet*, İstanbul, 1984.
- Akbulut**, Ahmet, “Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *AÜİFD*, XXXI, Ankara, 1989.
- , “İlk Devir Siyasi Olayların Müslüman Düşüncesine Etkileri”, *İslami Araştırmalar*, V, sy. 1, Ankara, 1991.
- , *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001.
- Akoğlu**, Muharrem, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu’tezile İlişkisi”, *EÜSBED*, sy. 23, Kayseri, 2007.
- Akyol**, Taha, *Hâricîlik ve Şia*, İstanbul, 1988.
- Albayrak**, İsmail, “İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, Sakarya, 2005.
- Algül**, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1991.
- Alıcı**, Mustafa, “Şefaat”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010.
- Apak**, Âdem, “İlk Müslümanlardan IV. Halife Hz. Ali”, *Ehl-i Beyt Sevgisi*, Ankara, 2006.
- , *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara, 2001.
- , *Asabiyet ve Erken Dönem Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004.
- Arı**, M. Salih, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci”, *İstem*, sy.4, Konya, 2004.
- el-Askerî**, Murtaza, *Abdullah b. Saba Masalı*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı, İstanbul, 1974.

- Atalar**, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.
- Avcı**, Casim, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, Ankara, 2002.
- , “Hilafet”, *DİA*, XVII, İstanbul, 1998.
- Ayar**, Kenan, “Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci”, *DBAAD*, VIII, sy. 1, 2008.
- , “Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dâhilerinden Kays b. Sa'd”, *OMÜİFD*, sy. 20, Samsun, 2005.
- , “Mâlik b. Hâris el-Eşter'in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”, *DBAAD*, V, sy. 4, 2005.
- Aycan**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001.
- Aydın**, Ali Arslan, *İslam İnanç ve Felsefesi*, Ankara, 1964.
- Aydınlı**, Abdullah, “Ebû Zer el-Ğifârî”, *DİA*, X, İstanbul, 1994.
- Aydüz**, Davut, “Kur'ân-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi”, *DİD*, XXXXVI, sy. 1, Ankara, 2010.
- el-Bağdâdî** (429), Ebû Mansûr Abdulkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara, 2007.
- Bakır**, Abdülhalık, “Kays b. Sa'd”, *DİA*, XXV, Ankara, 2005.
- Bebek**, Adil, “Kebîre”, *DİA*, XXV, Ankara, 2002.
- el-Belâzurî** (279), Ahmet b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, Mısır, ty.
- , *Futuhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- Beydilli**, Kemal, “Selim III”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.
- Birişik**, Abdülhamit, “Kur'ân-ı Kerim'i Bilmek”, *İslam'a Giriş Gençliğin İslam Bilgisi*, İstanbul, 2007.
- , “Kur'ân”, *DİA*, XXVI, Ankara, 2002.

- Bodur**, Hüsnü Ezber, “Vehhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜİFD*, sy. 2, Kahramanmaraş, 2003.
- , “Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, *KSÜİFD*, sy. 10, Kahramanmaraş, 2007.
- Brockelman, C.**, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş’et Çağatay, Ankara, 1964.
- Bulut**, Faik, *Orta Doğunun Solan Renkleri*, İstanbul, 2002.
- Büyükkara**, M. Ali, *Suudî Arabistan ve Vehhâbilik*, İstanbul, 2004.
- , “11 Eylül’le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefîyye, Cihâdî Selefîyye”, *Dini Araştırmalar*, VII, sy. 20, 2004.
- , “Biz Artık O Sapkınlardan Değiliz: Selefilerin Selefilerden Teberrileri Üzerine Değerlendirmeler”, *İslamiyât*, X, sy. 1, Ankara, 2007.
- Câbirî**, Muhammed Âbid, *İslam’da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.
- Çağrı**, Mustafa, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehyi ani’l-Münker”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995.
- Çağatay**, Neş’et-**Çubukçu**, İ. Ağah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1965.
- , “Vehhabilik”, *İA*, XIII, İstanbul, 1988.
- , *İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1963.
- Çakan**, Lütfi-**Eroğlu**, Mahmut, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Canan**, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, Ankara, 1988.
- Cerrahoğlu**, İsmail, “Abdullah b. Mes’ûd”, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Cook**, Michael, “Muhammed b. Abdilvehhab”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.
- Dalkıran**, Sayın, “Hâricîlerin el-Emru bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyü ani’l-Münker Anlayışı”, *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III, sy. 1, Erzurum, 2004.
- Dehlan**, Zeyni, *Vehhabiliğe Reddiye*, çev. Haydar Kireççi, İstanbul, ty.

- Demircan**, Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996.
- , *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, İstanbul, 1996.
- , *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, İstanbul, 2000.
- ed-Dîneverî** (282), *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Faruk Dabbâh, Beyrut, 1420.
- Doras**, Sebahattin, *Osmanlılar Albümü*, İstanbul, 1999.
- Dûri**, A. Aziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1988.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya, İstanbul, 1996.
- , *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskiöglü, Ankara, 2005.
- Ebû Mansur** (418), Muammer Isfâhâni, "Kitâbu'l-Menâhiç", *Akâid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- Ecer**, Ahmet Vehbi, "Mekke Şerifleri", *Üç Tebliğ*, Kayseri, 1985.
- , "Vehhâbiler", *Üç Tebliğ*, Kayseri, 1985.
- , "Mekke'nin Osmanlı Yönetimine Geçiş ve İlk Düzenlemeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi Özetleri*, Ankara, 1999.
- Emecen**, Feridun, "Abdülaziz b. Muhammed b. Suud", *DİA*, I, İstanbul, 1998.
- el-Eş'arî** (324), Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, çev. M. Dalkılıç-Ö. Aydın, İstanbul, 2005.
- Fayda**, Mustafa, "Âişe", *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- , "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- , "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- , "Bedevî", *DİA*, V, İstanbul, 1998.
- , "Ebû Bekir", *DİA*, X, İstanbul, 1994.
- , "Muhammed", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.

- , “Ömer”, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007.
- , “Secâh”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.
- Fazlurrahman**, *İslam*, çev. M. Dağ-M.Aydın, Ankara, 2004.
- Fiğlalı**, E. Ruhi, “Abdullah b. Sebe”, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- , “Ali”, *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- , “Cemel Vak’ası”, *DİA*, VII, İstanbul, 1993.
- , *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1988.
- , “Hâricîler”, *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
- , “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, XXII, Ankara, 1978.
- , “Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, *AÜİFD*, XX, Ankara, 1975.
- , “İbâdiyenin Siyasi ve İtikadi Görüşleri”, *AÜİFD*, XXI, Ankara, 1972.
- , *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1972.
- , *İmam Ali*, Ankara, 2007.
- , “Vehhâbilik”, *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1987.
- Genç**, Süleyman, “Hz. Ali’nin Halife Seçimlerindeki Tutumu ve Tavrı”, *DEÜİFD*, XXVI, İzmir, 2007.
- Gölcük**, Şerafettin-**Toprak**, Süleyman, *Kelam*, Konya, 2001.
- Gölpınarlı**, Abdülbâki, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul, 1997.
- Güenal**, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul, 1998.
- Günaltay**, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara, 1999.
- Hamidullah**, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul, 1966.
- Hatipoğlu**, M. Said, “Hilafetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, XXIII, Ankara, 1978.

- Hasan İbrahim Hasan**, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümü, İstanbul, 1985.
- Hızır Bey** (863), “Kaside-i Nûniye”, *Akaid Risaleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- Hizmetli**, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1991.
- , “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, XXVII, *AÜİFD*, Ankara, 1985.
- , “İtikâdî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, XXVI, Ankara, 1983.
- Hicazî**, Muhammed Mahmut, *Furkan Tefsiri*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, ty.
- Hodgson**, Marshall G. S., *İslam’ın Serüveni*, çev. Tercüme Kurulu, İstanbul, 1993.
- Hoşafçı**, Ali, *Selefilere ve Tasavvufçuların Görüşleri*, İstanbul, 2009.
- Hüseyin b. Ğannâm**, *Târihü Necd*, thk. Nâsıreddin el-Esed, yy. 1982.
- Ira**, M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İstanbul, 2002.
- el-İrâkî** (500), Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-Hanefî, *el-Fıraku’l-Müfterika Beyne Ehli’z-Zeyg ve’z-Zandaka*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1962.
- Işık**, H. Hilmi, *Vehhâbiye Nasihat*, İstanbul, 1976.
- İbn Bâz**, Abdülaziz b. Abdullah, “Muhammed b. Abdilvehhab”, *UÜİFD*, IX, sy. 3, çev. Enbiya Yıldırım, Bursa, 2000.
- İbnü’l-Esîr** (630), *el-Kâmil fi’t-Tarih*, çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul, 1986.
- İbn Ebi’l-İzz el-Hanefî** (792), *el-Akâidetü’t-Tahâviyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 2008.
- İbn Hişam** (218), *Siret-i İbn Hişam*, çev. Hasan Ege, İstanbul, 2006.
- , *es-Siretü’n -Nebeviye*, Kahire, ty.
- İbn Kesîr** (774), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994.

- İbn Kuteybe** (276), Muhammed b. Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut, 1997.
- İbn Manzûr** (711), Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ty.
- İbn Sa'd** (230), *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1376.
- el-İcî** (756), Kadı Adudiddin, "Akâid-i Adüdiyye", *Akâid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- İlhan**, Avni, "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker", *DEÜİFD*, sy. 3, İzmir, 1986.
- , *Mehdilik*, İstanbul, 1993.
- İmam Birgivî** (981), "Ravzâtü'l-Cennât", *Akâid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- İmam Gazâlî** (500), *Esmâ-i-Hüsnâ*, İstanbul, 1972.
- , *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, çev. Ali Güzeldülger, İstanbul, 1973.
- İmam Malik** (179), *el-Muvatta*, yy. ty.
- İmam Tahâvî** (331), Ebû Ca'fer et-Tahâvî, "Âkâdetü't-Tahâviyye", *Akâid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- İşcan**, M. Zeki, *Selefilik-İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*, İstanbul, 2006.
- İzutsu**, Toshikiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, 2000.
- Kadı Abdülcebbâr** (415), *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1988.
- Kafafî**, Muhammed, "Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", *AÜİFD*, XVIII, çev. E. Ruhi Fırlalı, Ankara, 1970.
- Kapar**, M. Ali, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998.
- Karaca**, Mustafa, *Evanjelizm ve Vehhabilik*, İstanbul, 2005.
- Karaçam**, İsmail, *En Büyük Mucize*, İstanbul, 2005.

- Karaman**, Hayrettin, *İlmihâl İman ve İbadetler*, Ankara, 2006.
- , *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara, 2007.
- Kesenceli**, Resul, "Haremeyn'in Osmanlı Devleti Açısından Önemi ve Haremeyn'e Gönderilen Görevliler", *Somuncu Baba Kültür-Edebiyat Araştırma Dergisi*, sy. 20, Malatya, 1999.
- Kıciman**, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası*, İstanbul, 1994.
- Kılavuz**, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı*, İstanbul, 2000.
- Kılıç**, Ünal, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD*, VI, sy. 2, Sivas, 2002.
- Koca**, Ferhat, *Ahmet b. Hanbel*, Ankara, 2008.
- Koçyiğit**, Talât, *Hadisçilerle Kelamcılarının Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1989.
- Korkmaz**, Sıddık, *Tarihin Tahrifi Abdullah ibn Sebe Meselesi*, Ankara, 2005.
- Kurşun**, Zekeriyya, *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara, 1998.
- , "Necid", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006.
- Kurt**, Hasan, *İslam İnancına Göre Nifak ve Münafık*, İstanbul, 2004.
- Kutlu**, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2002.
- , "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslamiyât*, IV, sy. 4, Ankara, 2001.
- Kutluay**, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul, 2001.
- , "İbâdilere Ait Bazı Metinler", *AÜİFD*, XV, Ankara, 1967.
- Laoust**, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Düşünceler*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1994.
- el-Malatî** (377), Ebi'l-Huseyn Muhammed b. Ahmet b. Abdurrahman, *et-Tenbih ve'r-Red*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, Beyrut, 1968.
- Montagne**, Robert, *Çöl Medeniyeti*, çev. Avni Yakalıoğlu, İstanbul, 1950.
- el-Mâtürîdî** (333), Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2005.

- Montran**, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Muhammed b. Abdilvehhab** (1206), *Kitâbu't-Tevhid*, Medine, 1395.
- , *Mesâil'ül-Cahiliyye*, Kahire, 1395.
- Muhammed Esad**, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. İhsan Babulluoğlu, İstanbul, 1967.
- Müberred** (285), Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Mısır, ty.
- en-Neseî** (508), Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille Fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2003.
- en-Neseî** (537), Ömer, “Metni Akâid”, *Akâid Risâleleri*, çev. Ali Nar, Ankara, 1994.
- en-Nevevî** (676), Muhyiddin, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Sıtkı Gülle, İstanbul, 2003.
- Nevin**, A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990.
- Nu'aymi**, Selim, “Hâricîlerin Doğuşu”, *OMÜİFD*, X, çev. Harun Yıldız, Samsun, 1998.
- Okiç**, M. Tayyib, “Hz. Ali el-Mürtaza”, *Ehl-i Beyt Sevgisi*, Ankara, 2006.
- Onat**, Hasan, “Şiiliğin Doğuşu Meselesi”, *AÜİFD*, XXXVI, Ankara, 1997.
- Önkâl**, Ahmet, “Dört Halife Dönemi”, *İslam'a Giriş Evrensel Mesaj*, Ankara, 2004.
- , “Müseylimetü'l-Kezzâb”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006.
- , “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem*, sy. 2, Konya, 2003.
- Öz**, Mustafa, “Muhammed b. Abdilvehhab”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.
- , “Hâricîler”, *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
- Özaydın**, Abdülkerim, “Arap”, *DİA*, III, İstanbul, 1991.
- , “Menşur”, *DİA*, XXIX, Ankara, 2004.
- Özcan**, Abdülkadir, “Lale Devri”, *DİA*, XXVII, Ankara, 2003.
- , “Mahmud I”, *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003.

- Paşayev, Yadulla**, “Vehhabilik”, *Bakü Devlet Üniv. İF. İlmi Mecmuası*, sy. 5, Bakü, 2006.
- , “Vehhâbilerin Görüşleri”, *Bakü Devlet Üniv. İF. İlmi Mecmuası*, sy. 6, Bakü, 2006.
- Rayyis, Ziyauddin**, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmet Sarıkaya, İstanbul, 1990.
- es-Sâbûnî** (580), Nureddin, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1995.
- Sarıçam, İbrahim**, *Ebû Bekir*, Ankara, 1996.
- , *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesaj*, Ankara, 2003.
- Sinanoğlu, Mustafa**, “İman”, *DİA*, XXII, İstanbul, 2000.
- Sofuoğlu, Cemal-İlhan**, Avni, *Alevilik-Bektaşılık Tartışmaları*, Ankara, 2000.
- Söylemez, Faruk**, “Osmanlı-Dükkadirli Siyasi ve Sosyal Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 138, İstanbul, 2002.
- Söylemez, Mahfuz**, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara, 2001.
- eş-Şehristânî** (548), Muhammed Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2005.
- Şeker, M. Fatih**, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, İstanbul, 2007.
- Şenel, Lütfi**, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Konya, 1996.
- Şeybe, Abdülkadir**, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, çev. Osman Cilacı, İstanbul, 1995.
- Şimşek, M. Sait**, “Tekfir”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 2000.
- et-Taberî** (310), Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, Mısır, 1119.
- , *Târihi Taberî Tercümesi*, çev. Mehmet Eminoglu, İstanbul, 1982.
- , *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul, 1966.

- Taftazânî** (797), *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.
- Talbi**, Muhammed, “Bid’atler”, *AÜİFD*, XXIV, çev. Mehmet Şimşek, Ankara, 1981.
- Tâlibî**, Ammâr, *Ârâü’l-Havârici’l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1968.
- Tanci**, Muhammed Tavit, “İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, *SDÜİFD*, sy. 1, Isparta, 1994.
- Taşpınar**, Halil, “İman ve İslam Terimlerine Kur’ân ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış”, *DİD*, XXXXIII, sy. 2, Ankara, 2007.
- Teber**, Ömer Faruk, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 34, Erzurum, 2008.
- Tellioğlu**, Ömer, “Ömer”, *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 2002.
- Tirmizî** (279), Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünen-i-Tirmizî Tercemesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, IV, İstanbul, ty.
- Topaloğlu**, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 1981.
- Turan**, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Samsun, 1993.
- Tüzüner**, Abdullah Âtîf, *Sîret ’ün-Nebî*, İstanbul, 1973.
- Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara, 1972.
- , *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988.
- Üçok**, Bahriye, *İslam’dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1967.
- Ünal**, A. Bülent, “İslam ve Siyaset Üzerine Düşünceler”, *DEÜİFD*, sy. 13, İzmir, 2001.
- Ünver**, Mustafa, “Kur’ân Vahyinin Kitaplaşma Sürecine Bir Bakış”, *DİD*, XXXXVI, sy. 2, Ankara, 2010.
- Vaglieri**, Laura Veccia, “Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi”, *AÜİFD*, XIX, çev. E. Ruhi Fırlı, Ankara, 1973.
- Vida**, G. Levi Della, “Hâricîler”, *İA*, V, İstanbul, 1977.

- Watt**, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fırlalı, İstanbul, 2001.
- Wellhausen**, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Fırkaları*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1996.
- , *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- Yaman**, Ahmet, “Ehl-i Beyt Hukuku”, *Ehl-i Beyt Sevgisi*, der. Ömer Menekşe, Ankara, 2006.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, “Ahmet b. Hanbel”, *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- , “İslam’da Şefa’at”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2021.
- Yeprem**, M. Saim, *Mâtürîdî’nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, İstanbul, 2000.
- Yıldız**, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989.
- , “Arabistan”, *DİA*, III, Ankara, 1991.
- Yiğit**, İsmail, “Osman”, *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007.
- , “Memlûkler”, *DİA*, XXIX, Ankara, 2004.
- Yörükan**, Y. Ziya, “Vehhâbilik”, *AÜİFD*, sy. 1, Ankara, 1953.
- Yüceer**, İsa, *İtikadi Mezhepler Tarihi*, Van, 1995.
- Yüksel**, Emrullah, “İslam’da Şefa’at Yetkisi”, *IÜİFD*, sy. 5, İstanbul, 2002.
- Zeydan** (1328), Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İstanbul, 2004.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı –Soyadı : Ahmet Pekkirışci.
 Doğum Yeri : Konya.
 Doğum Tarihi : 29.01.1977.
 Medeni Hali : Evli.
 Ev Adresi : Yatağan Köyü Meram/ Konya.
 İş Adresi : Yatağan Köyü Meram/ Konya.
 Telefon (Ev) : 0-332-3683236.
 Telefon (İş) : -
 E-Mail :

EĞİTİM DURUMU

2008-2011 :Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
 Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Konya.
 1995-2000 :Lisans, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa.
 1990-1994 :Lise, Konya İmam Hatip Lisesi, Konya.
 1989-1994 :Ortaöğretim, Konya İmam Hatip Lisesi, Konya.
 1983-1989 :İlköğretim, Mahmut Şevket Paşa İlkokulu, Konya.
 Yabancı Dil :İngilizce, Arapça.

İŞ TECRÜBESİ

2002-2003 :Küçükköy İlköğretim Okulu, Çumra/ Konya.
 2003-2010 :Gaziler Köyü Camii İmam Hatibi, Hadim-Konya.
 2010- :Yatağan Köyü Camii İmam Hatibi, Meram-Konya.